

M.R.Mahmudov

KLASSİK ƏRƏB ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası «Şorq dilləri və ədəbiyyat» bölməsinin 15.05.2001-ci il tarixli 492 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir

Bakı 2001

-3-

Kitab morhum professor Malik Mahmudovun Şərqşünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatından söylədiyi mühazirələr əsasında tərtib edilmişdir.

Ön söz

Vasim Məmməd oğlu Məmmədəliyevindir.
Az. MEA-nın müzbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor

Aidə Şahlar qızı Qasımovan, filologiya elmləri doktoru

Mühazirələri toplayıb təqdim edənlər

Aidə Şahlar qızı Qasımovan, filologiya elmləri doktoru
Sevinc Malik qızı Mahmudova, filologiya elmləri
namizədi

Müntəxəbatı tərtib və tərcümə edən

Aidə Şahlar qızı Qasımovan

Korrektor

Süxəli Hümmət oğlu Əliyev, Az.MEA-nın Fəlsəfə və
Hüquq institutunun aspirantı

4602020200
M 658(07) – 057 57 – 2001

Bu kitab klassik ərob ədəbiyyatının toxminon yeddi
əsrlik bir dövrü barendə (V-XII əsrlər) müxtəsər məlumat verir.
Kitab mütəxəssislər, Şərqşünaslıq fakültəsinin tələbələri və
ərəb ədəbiyyatı ilə maraqlananlar üçün nezərdə tutulmuşdur.

© Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 2001-ci il.

Ön söz

Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsi Azərbaycanın ən qədim elm və təhsil ocaqlarından birlidir. Ölkəmizin bir sıra görkəmli alimlərinin adı bu fakültə ilə bağlıdır. Məmməd Mübariz Əlizadə, Əli Azəri, Ələsgər Məmmədov, Əhməd Yusif, Rəhim Sultanov, Həsən Mahmudov, Hatimi Nəyyər Zaman, Əhməd Şəfi, Ağadadaş Dadaşov, Məmmədətagı Zehtabl, Yusif Ziya Şirvanlı, Alda İmanquliyeva kimi şərqşünas allımların adı ölkəmizin hüdudlarını aşmış, onlar dünya şöhrəti qazanmışlar. Bu allımlar dərin və əhatəli elmi fəaliyyəti səmərəlli tədrisi ilə əlaqələndirilmiş, dərs dedikləri fənni ən yüksək səviyyədə tələbələrə çatdırmışlar. Bunların içərisində professor Malik Mahmudovun ən ümumiyyətli yeri vardır. O da tədrisi elmi axtarışlar meydانına çevirən, tələbə auditoriyasına böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşış söylədiyi mühazirələrin elmi liliyinə böyük diqqət yetirən, yalnız tələbələrinə qətşə deyil, həm də bir müəllim kimi özüne böyük tələbkarlıqla yanaşan allımlardan id. Prof. Mahmudov Şərqşünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatının tədrisində Zehtabl kimi güclü bir mütəxəssisi layiqlınca evz etmişdir.

Malik Mahmudovu Şərqşünaslıq fakültəsinə dəvət edən, Yaxın Şərqi xalqları ədəbiyyatı kafedrasının müdürü, mərhum prof. M. Əlizadə həmişə müəllim kollektivinin elmi hazırlığına, pedaqoqî bacarığına böyük diqqət yetirirdi. O, Malik Mahmudovun məhz bir alim və pedaqoq kimi bılık və bacarığına inanıb ərəb ədəbiyyatı dəstələrinin tədrisini ona həvalə etmişdi.

Elmlər Akademiyasından Universitetə gələrkən Malik müəllim artıq yetmiş bir elm xadimi idi. O, ərəb dili və ədəbiyyatı sahəsindəki biliklərini doğma xalqının mədəni irsini öyrənilməsinə sərf etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının dörd əsrlik bir dövrü üzərindən pərdəni qaldırılmış, ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində bu gün özünü artıq bir elmi məktəb kimi doğrultmuş dəyərli tədqiqatları aparmışdır.

Prof. Mahmudovun dərin elmi billyi onun mislişlə fitri istedadı və möhkəm yaddaşı ilə müşayiət olundur. Ola bilsin ki, məhz yaddaşına arxayın olduğu və böyük ustad M. Əlizadənin tutduğu yolla getdiyindən Malik müəllim heç vaxt öz mühazirələrini yazmamış, auditoriyada onun əlində bir yazı və ya bir qeyd oldu-

gündəz gərən olmamış, hatta ən böyük qasidələri sinədəftər söylenmişdir. M. Mahmudovun mühazirələri əsasında təqdim etdiyi bu kitab professorun mühazirələrini dəyərlə bir mənbə kimi qorunub saxlamış tələbələrin daftərləri əsasında partib edilmişdir. Ərəb filologiyası kafedrasının müəllimi, M. Mahmudovun istedadlı ərəbşünas Alda xanım Qasimova özünün tələbəlik dövründən saxladığı mühazirələr və Şərqşunaslıq fakültəsinin məzuniylar İskəndərova Labənin və Sultanova İlahanın ərəb ədəbiyyatından mühazirə daftərləri əsasında belə dəyərlə bir kitab hazırlamışdır.

Qeyd etmək istərdik ki, M. Mahmudovun özünün «Klassik ərəb ədəbiyyat» adlı bir kitab yazmaq fikri olmuş, hatta onun iki ilənini da cizmişdir. Professorun hal-hazırda Şərqşunaslıq fakültəsinin oxu zələna təqdim edilmiş əlyazmaları - ayrı-ayrı şairlərin yaradılıqlarından götirdiyi nümunələrdən və bəzi qeydlərdən ibarət yazıları da bu fikri təsdiq edir. Ancaq amansız ölüm onun bu arzusunu həyata keçirməyə imkan verməmişdir. Sevindirici həldir ki, M. Mahmudovun vəfatından taxminan on il, keçidkən sonra onun tələbələrinin həyata keçirib müəlliminin adına layiq bir kitab hazırlanmışdır.

Bu kitabın əhəmiyyəti ilk növbədə ərəb ədəbiyyatı fənninin Şərqşunaslıq fakültəsində tədrisi ilə bağlıdır. İndiyədək bu sahədə Azərbaycan dilində dərs vəsaitinin olmaması, rus dilində mövcud olan dəstəklərin isə ərəb matnlarından xali olması həmin fənnin ədəsi ilə bağlı müəyyən problemlər yaradırdı. Təqdim edilən kitab məhz bu sahədə olan boşluğu doldurmaq üçün əhəmiyyətə malikdir. Kitab müqəddimə, dörd fəsil, məqalələr, tərcümələr və nüntəxəbdən ibarətdir.

Müqəddimə hissəsində klassik ərəb ədəbiyyatının ümumi təqdimatçıları, və onun dövrlər üzrə təsnifatı verilir.

Birinci fəsil cahiliyyət ədəbiyyatına həsr olunub. Müəllif ədəbi prosesləri icmali-siyasi hadisələr sonunda verir. O dövrün bir çox ədəbi mənşətlərindən səhbət açır. Bu fəsilde cahiliyyət şerlinin ən yüksək mənşəti sayılan yeddi məşhur müəlliqdən, onların müəlliflərindən səhbət açılır.

İkinci fəsil ərəb tarixinin siyasi cəhətdən təlatümlü bir öyrənilməsi. Əkin İslam və Əməyilər dövrünü əhatə edir. Sovet dövrünün bəzi ideoloji yasaqlarına baxmayaraq, müəllifi İslam dininin şera-

söz sənətinə zidd mövqe tutmadığını bildi. Həssan ibn Sabit, Kə'b ibn Zuheyr, Kə'b ibn Malik kimi şairlərin yaradıcılığından səhbət açır. Eləcə də Əməvilər dövrü ilə bağlı mühazirələr həmin dövrün əsəriyəvi cəhətlərinin ədəbiyyatda əks olunmasını qabarığın canlandırmaq baxımından dəyərlidir. Müəllif bu dövrün yüksək ədəbi uğuru sayılan üzri qəzəl, hadarlı qəzəl, nəqald şeri barədə də ətraflı məlumat verir.

Üçüncü fəsil Abbasilər dövrü ədəbiyyatına həsr olunub. Bu ədəbiyyatın yeniləşmə, klassisizm, ədəbi sintez kimi mərhələlərini göstərən Mahmudov haqlı olaraq artıq Abbasilər dövründə ədəbiyyatın six ərəb çərçivəsindən uzaqlaşış ümummüsləman mədəniyyəti xarakterini kəsb etdiyini göstəril və bu dövr ədəbiyyatının dərin fəlsəfi mənasını, ümumbaşarı dəyərləri əks etdirməsini, yüksək rasionallızm ilə fərqlənməsini ayrıca qeyd edir. Müəllif Əbu Nuvaş, Əbul-Ətahilyə, Buhturi, Əbu Təmmam, Mütabəbbi, Əbul-Əla əl-Məarrı, Bədi əz-Zaman əl-Həmədəni kimi nəhənglərin soyi ilə ərəb ədəbiyyatının fəthi etdiyil yüksəkliklərə açıb göstərir. Malik Mahmudov bu mühazirələrlində elmi araşdırmalar səviyyəsində olan və həmin sənətkarların yaradıcılığını hərtərəfli əks etdirən fikirlər söyləyir.

Dördüncü fəsil klassik ərəb ədəbiyyatının öz orijinallığı və təkraredilməzliyi ilə seçilən ayrıca bir bölməsini - ərəb-ispan ədəbiyyatını əks etdirir. Bu fəsil Qərb və Şərq ədəbi əlaqələrini, mədəni təmaslarını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəllif, xüsusilə, muvaşşah şeri barədə maraqlı fikirlər söyləyir, onun qaynaqlarını araşdırır və bu şerin Əndəlus mühitində yaranması səbəblərini açıb göstərir. Kitab, Malik Mahmudovun ərəb ədəbiyyatı sahəsində ixtisaslaşan hər bi şoxs üçün çox qiymətli məqalələri və tərcümələri də daxil edilmişdir.

A. Qasimovanın kitaba əlavə kimi öz tərcüməsində təqdim etdiyi müntəxəbat birbaşa tələbələrin ərəb ədəbiyyatı fənnini mükəmməl mənimsəməsi məqsədində idarət edir.

Arzu edərdim ki, bu kitabın naşri bir örnek kimi yaxşı əks-səda doğurub dünyalarını dəyişmiş görkəmli alimlərimiz prof. M. Əlizadənin, prof. A. İmanqulleyevanın və başqalarının da şəhər ədəbiy-

¹ Bəzi ərəb sözləri və addalarının yazılışında apostrif işarəsi saxlanılmışdır.

yati sahəsində oxuduqları yüksək elmi səviyyəli mühazirələrin nəşri ilə nəticələnsin. Peygəmbərimiz Məhəmməd əleyhissalam demisidir:

«من سن سنة حسنة فله أجرها واجر من عمل بها الى يوم القيمة ومن

سن سنة سبعة فعلبه وزرها ووزر من عمل بها الى يوم القيمة»

«Kim gözəl bir adət başlayarsa, ona bu işə görə həm özünü, həm də qiyamətə qədər bu adəti örnək alan kəslərin sıvabı nəsib olar. Kim pls bir adətin əsasını qoyarsa, ona həm öz günahı, həm də qiyamətə qədər bu adəti örnək alan kəslərin günahı yazılım».

Mərhum alimlərin elmi ırısının tələbələri tərəfindən toplanıb təqdim edilmiş dünya məqyasında özünü doğrultmuş bli təcüübədir. Yunan filosofu Sokratın, dilçi allı Ferdinand de Sössürün, görkəmli şərqşünas Krimskinin və başqalarının bir çox dəyərli fikirləri məhz tələbələrinin ciddi-cəhdli ilə dünyaya səs salmışdır. Bu kitab Şərqşünaslıq fakültəsində bərqərar olmuş gözəl bir ənənənin - müəllimə hörmətin, onun zəhmətinə qiymət verməyin barlıq nümunəsidir.

Şərqşünaslıq fakültəsinin magistr məzuruları Əliyev Şixəlinin və Əliyeva Məlahətin, o cümlədən hal-hazırda magistraturada təhsil alan tələbələrdən Məmmədova Əfsanənin, Səfiyəva Həcərin, Məmmədova Ülkərin, Rzayeva Nigarın kitabın çapına hazırlanması və korrekturası ilə bağlı göstərdikləri kömək bu gözəl ənənələrin hələ çox yaşayacağına ümidi verir.

Əlbəttə, klassik ərəb ədəbiyyatı tarixi kimi geniş bir elm sahəsi bir kitaba siğınca bilinəz. Sözlük ki, bu sahədə bir sıra əsərlər meydana gələcək. Təqdim etdiyimiz bu kitab isə, klassik ərəb ədəbiyyatı barədə müfəssəl məlumat verən ilk əsər kimi böyük dəyərə malikdir.

Əsərə M. Mahmudovun ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı bəzi məqalələrinin əlavə edilmişsi onun elmi dəyərini daha da artırır.

Ümildvərki ki, A. Qasımovanın gərgin zəhməti nüticəsində meydana gəlmiş bu əsər tezliklə mütəxəssislərin, tələbələrin və min beş yüz ildən artıq tarixi olan ərəb ədəbiyyatı ilə maraqlananların stolüstü kitabına çevriləcək.

V. Məmmədəliyev: Əməkdar elin xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor, İraq EA-nın müxbir üzvü, Suriya EA-nın həqiqi üzvü, İslam Konfransı Təşkilatı Müsəlman Həqiqi Akademiyasının həqiqi üzvü, Türk Elmi Araşdırma Vəqfinin həqiqi üzvü.

Müqəddimə

Ərəb ədəbiyyatı dönyanın ən zəngin və ən qədim ədəbiyyatlarından biridir. Bu ədəbiyyatın şifahi söz sənati nümunələrinin 2000 ilədək yaşı vardır. Yazılı - yəni müəllifi məlum olan ədəbiyyatın ilk mükəmməl nümunələri isə eramızın V-VI əsrlərində yaranmışdır. Artıq bu əsrlərdə ərəb poeziyası məzmun və forma cəhətdən təşəkkül tapmış, onun vəznləri, qafiyə sistemi, bədii ifadə vasitələri, mövzu çalarları formalaşmışdır. İslamdan əvvəl yaranmış bu sonat əsərlərinə cahiliyyət dövrü ədəbiyyatı deyilər. Mənəsi nadanlıq, cahillilik olan «cahiliyyət» sözü heç də islamla qədərki ərəblərin avamlığına, mədəni inkişafca geri qalmışına dəlalət etmir. Burada, əsasən, islam dinindən bixəbərlik, dinsizlik, blıtlərə tapınmaq cahillik kimi təqdim edilir. V-VI əsrlər cahiliyyət ədəbiyati ərəb yazılı ədəbiyyatının birinci mərhələsini təşkil edir.

VII əsrin 20-ci illərində Ərəbistan yarımadasında yeni bir dini təlim - islam dini meydana gəldi. İslamın yaranması ilə əlaqədar ərəblərin içtimai-siyasi, mədəni, əxlaqi və iqtisadi həyatında tam bir dönüş yarandı. Məhz bu dinin qüdrəti ilə, onun açdığı geniş imkanlar sayəsində ərəblər Ərəbistan yarımadasından çıxaraq Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrini işğal edirlər və təxminən 6 əsr davam edən böyük bir imperiyanın əsası qoyulur. Əvvəller ayrı-ayrı qəbilələr şəklində yaşayan, kocəri həyat tərzini keçirən, daim bir-biri ilə vuruşan, su, azuqə, otlaq tapmaq ümidi ilə gecə-gündüz qızmar səhraları dolaşan ərəblər birdən-birə səhra çərçivələrini adlayıb iri şəhərlərə, dəbdəbəli imarətlərə, coşqun bir həyata qadəm basırlar.

İslam dini onların şürurunu tamam dəyişir, vərdişlərini, əxlaqi prinsiplərini, məişət tərzini, psixoloji dlinyaszını tamamilə yenidə istiqamətə yönəldir. Bu ədəbiyyatın da, poetik fikrİN də, ədəbi axtaşışlarının da yeniləşnəsinə, başqa bir məcraya yönəlməsinə təkan verir. İslam mədəniyyəti deyilən böyük bir möhtəşəm mədəniyyətin yaranmasına yol açır. İslam dövrü ərəb ədəbiyyatı da müxtəlif zamanlarda özünməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq həmin dövr ədəbiyyatı bir neçə mərhələyə ayrılır. Cahiliyyət mərhələsindən sonra gələn dövrün ədəbiyyatı - İslamın yaranması və Xülefa ər-Raşidin dövrü ədəbiyyatı adlanır. Bu təxminən 620-660-ci illəri əhatə edir.

661-ci ildə axırıncı Raşidi xalifesi İmam Əli əleyhissalamın öldürülüşündən sonra hakimiyət Suriya valisi Müaviyənin əlinə keçir. Hələlikdə də Əməvillərin hakimiyəti dövrü başlanır. Əməvillər 740-cı ildək davam edir. Təxminən 90 illi əhatə edən bu dövrə əreblərin həm icimal-siyasi, həm də mədəni həyatında əzərən çəpan dəyişikliklər baş verir. Ədəbiyyat mövzu, janr, formadan daha da dölgünlaşır, zənginlaşır, yeni bir inkişaf yoluna qayıdır. Əreb ədəbiyyatının bu dövrü Əməvillər dövrü əreb ədəbiyyatı adlanır.

750-ci ildə Əməvillərin devrilmesi ilə yeni bir sülalə - Abbaslılar hakimiyətə gəllər. Bu sülalə X əsrin əvvəlləndən etibarən əzərən hakimiyətini itirməyə başlasa da, formal olaraq xilafət 750-cı ildək yaşayır. 1258-ci ildə mənqollar Hü'lakü xanın başçılığı altında Bağdadı tutur və Abbaslılar xilafətinin varlığına son qoyurlar. Abbaslılar təxminən 500 ildək hakimiyətdə olmuşlar. Abbaslılar mərhələsi ərzində əreb ədəbiyyatı "çox müüm bər inkişaf yolu keçir. Lakin bu dövrün ədəbiyyatı heç də həmişə eyni səviyyədə dayanmış, eyni estetik prinsiplərə səykarınmir, bədli cəhətdən, ideya cəhətdən əzərən kamillaşır. Son nəticədə bər ədəbiyyat ümummüslimənə ədəbiyyatına çevrilib dünya səviyyəsinə qalxır. Bu ədəbiyyatı 3 dövredən ibarət olub. Yeniləşmə hərəkatı dövrü kimi təhninir. Bu dövr ədəbiyyatında şairlər köhne ənənələrdən, mühafizəkar üslubdan, standart bədli ifadə və təsvir vasitələriindən uzaqlaşmağa çalışırlar, əkinin dillində və üslubunda sadəlik yaradırlar. Bu hərəkat təxminən 70-80-ci ildə əhatə edir və VIII əsrin II yarısından başlayıb IX əsrin 20-30-cu illərinədək davam edir. IX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq poeziya, ədəbiyyatda mühafizəkar cərəyan yenidən hücuma keçir və yeniləşmə hərəkatının bir struktur prinsiplərindən bir çəkməyi şairlərdən, ədəbiyyatdan fələb edir. Yeniləşmə poeziyasının "xas" olan sadəlik, həm də qəliyəlik yenidən dəbdəbəli, təmizlikli üslubla əvəz olunur. Daha əvvəlki əsirlərdəki əreb şerinin "yaz" texnikası, məna və mənzümə dərəsi ədəbiyyatda hakim mövqeyə keçir. Buna görə də həmin dövürlü ədəbiyyatını ənənələrə qayğıdış dövrü ədəbiyyatı adlandırırlar. Bu mərhələ təxminən bir əsi davam edir. X əsrin 30-cu illərdən o öz yerini başqa bir ədəbi istiqamətə təhvil verməyə məcburi olur. Ədəbiyyatda ədəbi kifin dövürlü başlanır. Ənənələrə qayğıdış dövürləndə ədəbiyyatda özünü göstərən bədli və fəlsəfi dərk etmə, ümumiləşdirmə prosesi ədəbi sintez dövrünün poetik

təfəkkürünün başlıca estetik amalını çevirir. Abbasilərin hakimiyətinin təxminən sonunadək davarn edən bu mərhələdə əreb poeziyasının, əreb nəşrinin ən qlymətli nümunələri yaranır. Bu dövr ədəbiyyatının səciyyəvi cəhəti bundan ibarətdir ki, sənətkar fərdi duygularından əl çəkib mühitinə, zamanına, cəmiyyətinə tənqidi nəzər salmağa səy göstərir. Cəmiyyətin durumunu, fəlsəfi mənzərəsini yüksək bədli ümumiləşdirmələrlə oxucuya çatdırmaq ədəbiyyatın əsas hədəfinə çevirilir.

Abbaslılar xilafəti devrildikdən sonra əreblər təxminən yeddi əsrin dərgunluq dövrünə qədəm qoyurlar. Bir vaxtlar dünyaya ağalıq etməyə çalışan və buna qismən nall olan əreblər indi özləri başqalarına itaat edirlər. Əvvəller monqol əsərəti altında qalır, bir qədər sonra - XV əsrden etibarən Osmanlı türklərinin qüdrətinə sığınmağa başlayırlar. XIII-XIX əsr ədəbiyyatında nihilist, sufi baxışları və təqlidçilik əsas yer tutur. Kəmiyyət artımı keyfiyyət yaxşılaşmaları ilə müşayiət olunur. Əreblər xeyli sənət əsərləri yaratsalar da, əvvəlki əsərlərin sənət nümunələrini ideya və bədli cəhətdən ötüb keçə bilmirlər. Ədəbiyyat sanki yerində addımlayıb. Bu dövrədə şifahi xalq ədəbiyyatı daha uğurlu addımlar atır, əreb xalq romanları, 1001 gecə nağılları yaranır. Dini, məstik təfəkkür, özünü taleyə, qismətə tabe etmək kimi fatalist təsəvvür, ümidsizlik, küskünlük, real həyata laqeydlik, bigənəlik dünyaya kin, nifrat və düşmənçilik, axırət xəyalı ilə yaşamaq, səadət və xoşbəxtliyi o dünyada tapmaq arzusu həmin döviş şairlərinin şerlərində aparıcı keyfiyyət kimi təzahür edir.

1798-ci ildə Napoleon Misirə hərbi yürüş təşkil edir. O, Misirə özü ilə çoxlu alimlər, həkimlər, elm və sənət adamları gətirir. Burada ilk qəzetin, ilk matbaənin, ilk dənyəvi məktəbin əsası qoyulur. Əreblərin Avropa ilə six teması dövrü başlayır. Şüurlarda, psixologiyada, həyat tərzində bir yenilik özünü göstərir. Əreb dünyasında dırçəliş dövrü başlayır. Əreblər özləri buna ən-nahda - dırçəliş, İntlibət deyirlər. Yeni əreb ədəbiyyatı dövişlə başlanır. Maarifçilik hərəkatı geniş miqyas alır. Bir cəhəti unutmaq olmaz ki, əgər XIX əsrdə qədərki əreb ədəbiyyatı ürnumi xarakter daşıyırdısa, XIX əsrden sonrakı ədəbiyyat ayri-ayrı ölkələrin - Misirin, İraqın, Suriyanın və s. ədəbiyyatı sayılır. Əreb ədəbiyyatı bir çox qollara ayrılır və zaman keçdikcə bu ədəbiyyatların inkişaf səviyyəsində əsaslı fərqlər yaranır. İlk vaxtlar Avropa ilə daha çox təmasda olan ölkələrin - Misirin, Suriyanın, Livanın, İraqın ədəbiyyatı daha sürətlə

İnkışaf edir. Ayrı-ayrı ölkələrin ədəbiyyatları arasında dil, üslub fərqləri də yaranır. Beləliklə, V-VI əsrlərdə Ərəbləstan yarımadasında cahiliyyət ədəbiyyatı kimi meydana gələn ərəb ədəbiyyatı hal-hazırda dünyanın 20-dən çox ərəb ölkəsində öz inkışafını davam etdirir.

I FƏSİL

CAHİLİYYƏT DÖVRÜ ƏRƏB ƏDƏBİYYATI

Cahiliyyət ərəblərinin ictimai-siyasi və mənəvi durumu

Səmi xalqları qrupuna daxil olan ərəblərin vətəni Ərəbistan arımadası idi. Üç tərəfdən su ilə əhatə olunmuş yarımadaya جزرہ deyərkən ərəblər ya keçilməz səhradan sonra torpaq olduğunu ilmir, ya da elə səhranı da dənizə bənzədirildilər.

«Ərəb» - çöl, səhra adamı deməkdir. Onlar iki böyük qrupa bölündülər:

1. **(العرب البداء) - İtib-batmış ərəblər:** onlara عاد Ad, سامود Samud, طسم Caddis tayfları daxildir.

2. **(العرب الباقيه) - qalan, mövcud olan ərəblər:** Bunlar da öz növbəsində iki böyük qola ayrılırlar:

a) **(العرب العربة) - əsl ərəblər:** Bununla nəşlən, qədimdən ərəb olan cənubi ərəb tayfları nəzərdə tutulur. Ulu babaları Qəhtan olduğundan onlara Qəhtanlılar deyirlər.

b) **(العرب المستعربة) - ərəbləşmiş ərəblər:** Ulu babalarının adı ilə onlara Ədnanlılar də deyilir. Onlar şimalda yaşamış, əsl ərəblərlə sonradan qaynayıb-qarışmış, onların dillini qəbul etmişlər.

Şimal və cənub ərəblərinin dilləri arasında da fərq olmuş, onlar uzun müddət öz aralarında müharibələr aparmış, ancaq illər keçdikcə qaynayıb-qarışmış, vahid bir xalq kimi formalasmışlar. Ərəblər köçərlər olmuşlar. Onlara bədəvillər deyilir. Bədəvillər ərəblər arasında əksəriyyət təşkil etsələr də, bir sıra tayfalar Məkkəde, Xeybərdə, Xeybərdə oturaq hayat sürürdürlər ki, onlara hadarlılar deyirdilər.

İslamdan əvvəl ərəblərdə müəyyən dövlətlər (Məin, Səba, Hilmyar, Kində və s.) olsa da, ərəb qəbilələri vahid bir mərkəzi hakimliyətə tabe olmamışlar. Ərəblər iki böyük Imperiyanın – Sasani və Bizans imperiyalarının qonşuluğunda yaşarınlılar. Köçəri ərəb qəbilələri basqınlar, müharibələr hesabına yaşayır, daim qonşu qəbilələrə həmlələr edir, bəzən də sasanillərin, yaxud bizanslıların

sərhəd rayonlarını çapib talayırdılar. Onların yaşıdlıları şərait sər, əlverişsiz idi. Xüsusən, su və ərzaq tapmaq böyük problem idi. İlən mələyən quru səhrada bəzən yağışlar nəticəsində su hövzələri meydana gəlir, lakin bu hövzə quruduqdan sonra qəbilə başqa yerə köçməyə məcbur olurdu. Ovçuluq ərəblərin əsas məşğulliyəti olsa da, daimi deyildi. Buna görə də qəbilələr arasında işgalçı vuruşlar baş verirdi. Belə həyat tərzı ərəbin psixologiyasında, onun dünyagörüşündə dərin iz buraxmaya bilməzdi. Səhra həyatı ərəbləri həmişə təblətdən asılı vəziyyətdə saxlayırdı. Ətraf mühit, təbiət onların, demək olar ki, bütün ictimai, iqtisadi və mənəvi problemlərinə müdaxilə edirdi. Sərt və amansız təbiət ərəblərin xarakterini də sərtləşdirirdi, ərəbin əxlaqının, mənəvi keyfiyyətlərinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətdən müəyyənloşmasına getirib çıxarırdı. Qəhrəmanlıq, qan tökmək, cəngavərlik allı keyfiyyət hesab olunurdu. Bununla əlaqədar ərəb folklorunda cəngavərlik motivi üstünlük təşkil etmişdir. O dövrün ərəbləri arasında qonaqpərvərlik geniş yayılmışdı. Qonağa layiqincə hörmət etmək müqəddəs bir qanun sayılır. Hər bir ərəb qəbiləsi dayandığı yerdə yolunu azanlara kömək axtaranlara nişanə olaraq tonqal qalayırdı. Ərəblərin yüksək qılımçılarından səxavət hissli də bu qonaqpərvərliyin əlamətidir. Biza yaxşı tanış olan Hatəm ət-Tai haqqında əfsanələr buna sübutdur. Sonradan bütün bu mənəvi keyfiyyətlərin ərəb şerinin apancı xəttini təşkil etdiyini görəcəyik.

O dövrdə ərəblər arasında qan intiqamı geniş yayılmışdı. Bu, qəbilələrarası müharibələrin baş verməsində əsas rol oynayırdı. Hər bir ərəb özünü yalnız qəbilə daxilində təhlükəsiz hesib edirdi. Hər bir ərəb öz həm qəbilələrini qorumağa, onlara can yandırmaga, maddi və mənəvi dayaq olmağa borclu idi. Buna görə də qəbilənin hər hansı bir üzvü başqa bir qəbilə üzvü tərəfindən öldürülsə idi, mütləq müharibə baş verməli, ya da müqəssir qəbilə böyük məbləğdə qan bahası verməli idi. Qan düşmənliyinin hələ güclü olması ərəb folklorunda eks olunmuşdur.

İslamdan əvvəlki ərəblər müxtəlif dinlərə sitayış etmişlər. Bizansla qonşu olan ərazillərdə xristianlıq geniş yayılmışdı. Yəsribdə yəhudilik dini üstünlük təşkil edirdi. Bəzən ərəblər hənafiliyə meyl göstəriridilər. Bu din müəyyən mənada təkallılığı təbliğ edirdi. Iranla qonşu olan ərazillərdə atəşpərestli, zərdüştilik yayılmışdı. Lakin ərəblərin əksəriyyəti bütürəstlik ibtidai

dinlərdən olmuşdur. Bütlərdən ən böyükleri Kabədə yerleşmişdi. Onların sayı 370-ə çatırdı. Bununla yanaşı hər qəbilənin, hər nəslin, hər ailənin, hər bir şəxsin öz bütü var idi. 3 böyük büt vardı ki, onlara bütün ərəblər sitayış edirdilər: Mənat, əl-Lat, əl-Üzza.

İslamdan sonra bir sırada ədəbi nümunələri təhrif edilib dəyişdirildiyindən cahiliyyət ərəblərinin qədim inamları kölgədə qalmışdır. Hətta islamdan əvvəlki hadisələri təsvir edən abidələrdə belə islam psixologiyası digər inamları sıxışdırılmışdır. Ərəblər arasında yazı çox qədimdən yaransa da, VIII əsrdə qədər ərəblərdə ədəbi bədil nümunələri yazıya almaq vərdişi olmamışdır. Hətta rəvayətə görə VII əsrədə ərəblər içərisində yalnız 10 adam yazib oxumağı bacarırmış. Ərəb ədəbliyətinin ilk nümunələri isə islamdan sonra VIII əsrədə yazıya alınmış və bəzən öz ilkin variantlarından uzaqlaşmışdır.

Cahiliyyət poeziyası və onun əsas janrları

Ərəblərin başqa xalqlarla six qaynayıb-qarışlığı islam dövrü ilə müqayisədə cahiliyyət ərəbləri nisbətən qapalı həyat keçirdiklərindən onların poeziyası da kənar təsirlərdən azad olmuş, ərəblərin öz daxili tələbatını ödəmiş və onların həyatını özündə əks etdirmişdir. Cahiliyyət ərəblərinin fikrinca, şer sənati, şairlik illahi vergidir. Şer yazmaq insana kənar qüvvələr tərəfindən təlqin edilir. Buna görə də onlar şairə xüsusi hörmət bəsləyir, ona qeyri-adı insan kimi baxırdılar. Bununla belə, qəbile başçıları və onların övladları üçün şer yazmaq qəbahət sayılırdı.

Cahiliyyət poeziyası ərəblərin həyatı ilə six surətdə bağlı idi. Köçəri həyat tərzi, dözülməz isti iqlim şəraflı, quraqlıq və sahra həyatından doğan bir sıra məhrumliyətlər bu poeziyanın məzmun və mövzusunu müəyyənləşdirmişdir.

Isti iqlim şəraitində ontar gecələr yol getməyə, ov etməyə üstünlük verirdilər. Onların nəzərində yaşlılıq, su həyatı idi. Sərt tabiat ərəblərin xarakterini, eləcə də poeziyasını formalasdırmışdır. Ərəblər üçün susuzluğa davamlı dəvə həyatı əhəmiyyətli bir minik heyvanı idi. Onun ətindən, südündən, yunundan da istifadə edilirdi. Bədəvi ərəbin həyatını dəvəsiz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Sahra, onun flora və faunası, həyat rəmzi olan su, yaşlılıq, əsrarəngiz təbəbat, ulduzlar, ay, güləş, o cümlədən ərəb məşətiinin əsas elementləri – at, dəvə, kəcavələr və s. cahiliyyət poeziyasının əsas mövzu hədəf-ləri idi. Cahiliyyət poeziyasında bədil təsvir vasitələrindən, xüssusilla, bənzətmə, təşbih və müballığələrdən geniş istifadə olunurdu. Bəzən insan-təbiət, insan-heyvan müqayisələri verilirdi. Məs : gözəl gözlər eyni inəyin gözünə bənzədilirdi. Burada gözlərin məlahəti, incəliyi deyil, böyüklüyü nəzərdə tutulurdu. Çünkü qum qasırğalı sahra şəraitində iri gözlü adamlara nadir hallarda rast gəlinirdi. Ərəb şairi qayanın əzəmətinən bəhs edərkən deyirdi ki, o, ipə ulduzlara bəğlənmişdir. Dəvəqışunun yumurtası ilə gənc qızın ağılığı və bəklərliyi tərənnüm edilirdi. Köçəri ərəblər üçün ağılıq nadir tapılan keyfiyyət idi.

Ərəb şerinin mövzu və janrları six əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş, zaman keçdikcə mövzu dəyişə də, janrlar saxlanılmışdır.

Ərəb şerinin əsas forması olan qəsida həm də janr sayılır. Bir ədəbi növ kimi çox geniş mənə ifadə edən qəsida müxtəlif janrları əhatə edir. Qəsiddə vahid qafiyə sistemi gözlənilir; aabava və s. Məsnəvi və ya urchuza forması (اہت / و / و) az işlənmişdir.

Ərəb şerinin qəsida formasının əvvəldən axırda bir qafiyə üzərində qurulması nə qədər çətin olsa da, ərəb dilinin zəngin söz vəfliyyatı bəzən yüz beydən artıq olan iri hacmi poetik örnəklərin mütləqəməl qafiyə sistemli üçün müsbət zəmin rolunu oynayır. Ərəb şer qafiyələndiyi hərfə müvafiq tanınır. Məs: bəlyya, sıniyyə və s. Qafiyə hərfi «ha:fur-ravī» adlanır. Ərəb şeri əruz vəznində yaranmışdır. Əruz vəzni dəvənin ləngərli yerisindən əxz edilmişdir.

Cahiliyyət poeziyası janr cəhətdən çox zəngin olmuşdur. Bu janrlar özü də qəbilə hayatı ilə bağlı olmuşdur. Ən geniş yayılmış janrlardan biri fəxriyyə (الغُرْبَة) idi. Bu, qürrelənmək, tərif etmək deməkdir. Şair öz qəbiləsini, ulu babalarını, özünü tərif edirdi, qəbilənin həyatının əlamətdar hadisələrindən bəhs edirdi. Fəxriyyə bir növ qəbilənin poetik salnaməsi idi. Bu şer növü sonrakı ərəb şerində özüne geniş yer tutmuş və həmişə ərablərin həyatını öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri olmuşdur. Cahiliyyət poeziyasının geniş yayılmış janrlarından biri madhiyyədir (المدح). Burada fəxriyyədən fərqli olaraq kənar şaxslər – hökmədarlar, sərkərdələr və s. təriflənlər. Madhiyyələr çox vaxt qazanc məqsədilə yazılır, məmduh onu madh edən şair müzyyan mükafat verirdi. Burada bədil ifadə vasitələrinə, mübahılələrə geniş yer veriliirdi, tərif edilən şəxs idealləşdirilir, onun həm döyüdü, həm də dinc dövrə əvəzsiz bir insan olduğu göstərilirdi. Cahiliyyət ərablərinin yüksək qiymətləndirdiyi bir sıra keyfiyyətlər – mərdlik, cəngavərlik, qonaqpərvərlik, həddən artıq səxavətli olmaq, qorxmazlıq və s. bu şəxse aid edilirdi. Başqasının eyblini açan, onu məsxərəyə qoyan həcvlər (المجاد) isə madhiyyənin tam əksinə rəlan bir şer növü idi. Həcvlər başqa bir şaxslı şairin özünlüyü yaxud qəbiləsinin düşmənini təhqir etmək, alkalmacı məqsədilə yazılır, həcv edilən kəslər qorxaqlıqda, xəcəslidə və s. təqsirləndirilirdi.

Əsas janrlardan biri olan vəsfə (الوصف) bir növ ətraf mühitə şairin estetik münasibəti bildirilir, canlı və cansız əlamət təsvir edilir. Qadınların zahiri gəzəlliyyini təsvir edən şer isə nəsib (النسب) -

sayılırdı. Qəzəldə isə şair konkret qadından, onunla keçirdiyi eşq macəralarından bəhs edirdi. Natural təsvir, cismani hissələrin toronənməli ən plana çəkilirdi.

Mərsiyədə (المرثى) görkəmli adamların, qəbile başçılarının, sərkərdələrinin, digər şairlərin və yaxud şairin yaxın adamlarının ölümündən doğan qüssə, kədər tərənnüm edildi. Mərsiyələr bəzən quru, cansıxıcı olsa da, bu janrda yazılın bir çox şerlər həqiqi, böyük kədərin ifadəsinə çevrilmişdir. Bu cəhətdən qadın şair Xənsanın mərsiyələri diqqətəlayiqdir.

Həməsə şerlərində (المحاسن) bədəvi ərablərin qiymətləndirdikləri yüksək mənəvi keyfiyyətlər – şücaət, qəhrəmanlıq təsviri edilirdi.

Bəzi şerlər məşətlə əlaqədar idi. Məs: ovçuluqla əlaqədar yazılın tardiyalər (الطربيات) və şərabla əlaqədar olan xəmriyyalər (الخمريات) və s. Bundan əlavə fəlsəfi şerlər – əl-hikmə (الحكمة) də geniş yayılmışdır. Qadınların əleyhinə yazılın şerlər məzəmmətun-nisə (مذمة النساء) adlanmışdır.

Cahiliyyət dövründə çox vaxt bütün bu janrlar bir şerdə – qəsiddə birləşirdi ki, onların da ən kamil nümunələri müəllaqələr (العلقات) idi.

Qəsida bütün bu janrları əhatə edən iri hacmi poetik növ idi. Qəsida bir neçə, bəzən beş, altı hissədən ibarət olurdu. Bu hissələr arasındaki məntiqi əlaqənin zəifliyi cahiliyyət şerinin səciyyəvi cəhətlərindən idi. Qəsiddələr ətlalla başlayır (اطلاق). Ətləl tərk edilmiş obanın qalıqları qarşısında xəyala dalmış şairin poetik düşüncələrinin tərənnümüdür. Şair köhnə obanın xarabalıqları qarşısında xəyala dalar, bir növ öz köhnə hissələrini yenidən yaşayır, məhabbatını, sevgillisi ilə keçirdiyi xoşbəxt günləri yada salır.

Şerin ətləl hissəsi şairin sevgillisinin təsvirini da verir. Sonra ədərdən xillas olmaq üçün şair sanki genişlik axtarır, qəsidiənin mövzusu dəyişir, müxtəlif təbəbet səhnələrinin – səhriyin, gecənin, xəhra heyvanlarının, əsasən, dəvənin, atın təsviri verilir. Bəzən bu hissədən dərhal sonra didaktik söhbət edilir, əxlaqi nəsihətlər verilir. Bundan sonra şerin madh, fəxr və s. hissəsi gelir. Hər bir şairin müəllaqəsində bu və ya digər hissə daha qabarlıq verilirdi. Məsələn, mərul - Qeyşin müəllaqəsində məhəbbətin tərənnümü və vəst

üstünlük təşkil edir. Əntərə ibn Şəddadın müəlləqəsində əsas yeri həməsə və fəxr tutur. Tərafə ibn Əbdin şerlində əsas yeri həyat sevgisi, yaşamaq ehtirası tutur.

Müəlləqələr cahiliyyət dövrünün ən yüksək sənət nümunəsi sayılan şerləridir. Müəlləqələrin sayının bəzən 7, bəzən də 10 olduğu göstərilir. Cahiliyyət ərəbləri ilin müəyyən vaxtlarında Məkkədəki Ukaż bazarına yığılib ticarət sövdələşmələri edərmişlər. Bu zaman şairlər arasında da müəlləqələr olar, ən yaxşı şerlər seçilərdi. Bu seçilən şerlər müəlləqələr adlanır. «Müəlləqə» sözünün mənası asılmış, seçilmiş, qızıl suyuna çəkilmiş deməkdir. Rəvayətə görə, bəyənilən şerlər dərl Üzərinə yazılır, Kəbə divarlarından asılmışdır.

Cahiliyyət şeri, eləcə də bu şerin zirvəsini təşkil edən müəlləqələr o dövr ərəblərinin həyat tərzini, məişətini, əxlaq normalarını öyrənmək üçün müstəsnə əhəmiyyətə malikdir.

«Müəlləqə» sözünün mənası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu haqda əsas 3 fikir mövcuddur. Bu söz علّق felindən götürülmüşdür. Bu felin mənası asmaq, qızıl suyuna çəkmək, nizamlamaq, düzəmkən deməkdir. Bu mənədən çıxış edən filoloqlar «müəlləqə» termininin yaranmasını bu mənaların əsasında izah etmişlər. Bəziləri belə təbab edirlər ki, bu söz «asılmış» deməkdir. Belə ki, bu şerlər dəriyə yazılıb Kəbə divarından asılmışdır. «Qızıl suyuna çəkilmiş» mənası da həqiqətə uyğundur.

Müəlləqələr cahiliyyət poeziyasının zirvəsini təşkil edir. Yeddi məşhur müəlləqə sahibi bunlardır:

İmrul-Qeys	امروُ القيس
Tərafə ibn Əl-Əbd	طرفة بن عبد
Zuheyrl ibn Əbi Sulmə	زهير بن أبي سلمى
Ləbid ibn Rabib	لبيد بن ربيعة
Əntərə ibn Şəddad	عنترة بن شداد
Əmr ibn Gülsüm	عمرو بن كلثوم
Haris ibn Hillizə	الحارث بن حلزة

İmrul-Qeys

O, VI əsrin I yarısında yaşayıb yaratmışdır. İmrul-Qeys ərəb poeziyasının banisi, şahı kimi qiymətləndirilmiş, o, təkcə cahiliyyət dövrü üçün deyil, sonrakı dövrlər üçün də bir etalon, əmsal sayılmışdır. Həyatı haqqında rəvayətlərin çoxluğu onun şəxsiyyətinə yarıəfsanəvi bir xarakter vermişdir. Doğuluğu il məlum deyil. Belə guman edilir ki, Nəcddə anadan olmuşdur. Kində qəbiləsinə mənsubdur. Atasının adı Hücr, babasının adı isə Haris olmuşdur.

Atası dövrünün tanınmış əyanlarından biri idi. Ərəb hökməndər Munzirin əmri ilə bir neçə qəbiləyə hakimlik edirmiş. Kində qəbiləsi Bəni Əsəd qəbiləsindən xərac alındı. Lakin sonra onlar qüvvətlərin və xərac vermirlər. Çox keçmir ki, allaya müsibət üz verir. Hücr öz adamlarını növbəti dəfə vergi yığmağa göndərir. Lakin Bəni Əsəd qəbiləsinin üzvləri vergi toplayanı öldürürler. Bundan əsbləşən Hücr Bəni Əsəd qəbiləsinə hückum edib əyanları əsir alır. Nəticədə Hücrü öldürürler. Ölümündən qabaq o deyir ki, qoy mənim intiqamımı o oğlum alıñ ki, ölüm xəberimi eşidəndə kədərlənməyəcək. Qasid Hücrün oğlanlarını tapıb bu xəberi onlara çatdırır. Hamısı bu ağır xəbərdən sarsılır, ağlayır. İmrul-Qeysə xəber çatanda o ağlamır və atasının qisasını alacağına and içir. O, bəi çox qəbilələrə müraciət edir, xüsusən, Bəni Təğlib (بنو تغلب) qəbiləsi ona çox köməklik edir. Bəni Əsəd qəbiləsi bundan xəber tutub qaçır. Lakin İmrul-Qeys onları tutur və dəhşətli intiqam alır. O, Bəni Əsəd qəbiləsindən xeyli adam qırır. Ona məsləhət görürlər ki, dərhal müharibəni dayandırsın, artıq o, atasının intiqamını almışdır. Lakin o, bu məsləhətə qulaq asmir. Bəni Əsəd qəbiləsi qoşun toplayır və Hirə hökməndəri əl-Munzir ibn Ma'u-Səmayəye müraciət edib kömək istəyir. Munzir onlara kömək dəcəyinə söz verir və İmrul-Qeysin təqib olunmasını əmri edir. İmrul-Qeys Bizansa qaçır. Hökmədar Yustinian onu güllerüzlə qarşılıyır və ona sığınacaq verir. Bu zaman İmrul-Qeyslə Yustinianın arasındaki xoş münasibətdən xoşlanımayan bədxahalar Yustiniananın İmrul-Qeysin onun qızına açıq-saçıq şerlər yazdığını bildirdilər. Şair bədxahstan qayıdarsa, qızı barədə olan şerlərin dillərdə gəzəcəyindən cəhiyat edən Yustinian ona zəhərlili bir llibas bağışlayır. İmrul-Qeysin ətək bədəni yara tökürlər. Buna görə də o, ədəbiyyatda (نور الفتوح) 7-ü-Quruh – (yaralı) adı ilə məşhurdur. O, əlim qabağı əsib daşı

*«Dayanın sevgilimizi, obamizi, Dəxulla Haumol
arasındaki qızı tapaçıklarını xatırlayıb ağlayacaq».*

Təvil bəhrində yazılmış bu müəllaqədə şair ilk önce tərk edilmiş oba qarşısında keçirdiyi kədərli hissələri tərənnüm edir. Sonra isə Uneyzə ilə olan əhvalatdan bəhs edir. İdincə hissədə sahənin, gecənin, vadinin, canavarın, atın, ildirimin və s. vəsfini görürük. Müəllaqədən bir parça ilə tanış olaq:

وَفُوفَا بِهَا دِسْبَعِي عَلَى مَطْبَعِهِمْ

يَقُولُونَ لَا تَهْلِكْ أَسَّى وَتَجْمَلْ

إِنْ شَفَاعَنِي بِهَا مَهْرَافَةً

فَهُلْ عِنْدَ رَسْمِ دَارِسٍ مِنْ مَعْوَلْ

فَفَاضَتْ دَمْوَعُ الْعَيْنِ مِنْ صَبَابَةِ

عَلَى النَّحْرِ حَتَّى بَلَّ دَمْعِي مَحْمَلِي

إِذْ رَبَّ يَوْمَ لَكَ مِنْهُنْ صَالِحٌ

وَلَا سِيمَا يَوْمٌ بِدَارَةِ جَلْجَلِ

وَيَوْمٌ عَفَرَتْ لِلْعَذَارِي مَطْبَعِي

فَيَا عَجَبًا مِنْ كَوْرِهَا الْمُتَحَمِلِ

فَهَلَلَ الْعَذَارِي بِتَمِينِ بَلْحَمَهَا

وَشَحَمَ كَهَدَابُ الْمَمْقَسِ الْمَفْتَلِ

وَيَوْمٌ دَخَلَتْ الْخَانَ حَنَّرَ عَنْزَةً

فَغَالَتْ لَكَ الْوَبِلَاتِ إِنْكَ مِرْجَلِ

تَغُولَ وَقَدْ مَالَ الْغَبَيْطِ بَنَا مَعَأً

عَفَرَتْ بَعِيرِي يَا امْرَا الْقَيْسِ فَانِيلِ

فَقُلْتَ لَهَا: سِيرِي وَارْخِي زَمَامِهِ

وَلَا تَبْعِدِنِي مِنْ حَنَاكِ الْمَعْلِ

ادْعُلَمْ دَهْلَا بَعْضَهُمْ هَذَا التَّنَلِلِ

وَانْ كَنْتَ قَدْ ازْمَحْتِ صَرْمِي فَاجْمَلِي

وَانْ تَكْ قَدْ سَاءَتْكِ مِنْ خَلِيقَةِ

فَسَلِي ثَيَابِي مِنْ ثَيَابِكِ تَنَسِلِ

اَشْرِكِ مِنْ اَنْ حَبَكِ قَاتِلِي

yaxılığında tənha bir məzara rast gəlir. Bu, şahzadə bir qızın məzarı idi. Qeys aşağıdakı beysi yazır:

أَجَارَنَا إِنْ لَمَزَارَ قَرِيبٍ

وَأَنْتُ مَقِيمٌ مَا لَنَّا مَعْسِبٌ

أَجَارَنَا إِنْ غَرِيبٌ مَا مَنَا

وَلَكُلْ غَرِيبٌ لِلْغَرِيبِ نَسِبٌ

*«Ey qonşum, artıq məzar yaxınıqdadır. Əsib dağı
durduqca bız də burada qalacağıq. Ey qonşum, bız
ikimiz də burada qəriblik. Doğrudan da, qəribliyin
taleyi cyni olun».*

İmrul-Qeys Əsib dağının etəyində ölürlər. İmrul-Qeys avara, sərkardan həyat keçirdiyi üçün ədəbiyyatda Sərkardan məllik (المَلِكُ adı ilə məşhurdur. İmrul-Qeys sözünün mənası Qeysə İbadət edən adam deməkdir. Gırlnur, Qeys cahiliyyət dövrünün bütünləndindən olub.

Bir çox gözəl şerlərin müəllifi olan İmrul-Qeysə şöhrət qeyzandır onun müəllaqəsidir. Bu müəllaqənin yaranması konkret hadisə ilə bağlıdır. İmrul-Qeysin Uneyzə adlı sevgilisi var idi. O, bu qızı hadisə bir məhəbbətə sevirdi. Bir dəfə Kirdə qəbilsə köçmək üçün yola çıxarkən hava tutulur, yağış yağır. İmrul-Qeys dala qalır, cümlə o bilir ki, yağışdan sonra qadınlar soyunub gölməçədə çıxırlar. O, qadınların paltarlarını oğurlayır və deyir ki, Uneyza özü sudan çıxub paltarını məndən alınsın. Uneyzə qarantalı düşənədən gide qalır. Şair dəvəslini kasib qonaqlıq verir. Qadınlar yedikdən sonra yola çıxırlar, hər kəs öz dəvəsinə minir. Qeys dəvəsiz qalır, ona Uneyzanın kəcavəsinə minir və ona eşq elan edir.

Bütün qəsidiyələr kimli, İmrul-Qeysin müəllaqəsi də şairin intikmənin tərənnümü ilə, lirik rü'ətə başlanır. Girişdə müəllaqə tərk edilmiş oba qarşısında sevgilisi ilə keçirdiyi xoş günləri, xoş daqlıqları yada salır. Sonra müəllif mövzunu dəyişir. İkinci hissədə tabiat-təsviri üstünlük təşkil edir.

İmrul-Qeysin müəllaqəsi eşq, məhəbbət dastanıdır. Müəllaqə sevgiya, tərk edilmiş obaya xitabla başlanır:

فَمَا نَهَكَيْ مِنْ ذَكْرِ حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ

وَسَقَطَ لَلَّزَهُ بَنِينَ الدُّخُولِ فَحَوْلِ

وَانْكِ مُهْمَا تَامِرِي الْفَلَبِ يَفْعُلُ

بِسَهْمِيْكِ، فِي أَعْشَارِ قَلْبِ مَفْتُلٍ

بِنَا بَطْنَ خَتِّ دِي حَفَافِ عَقْنَفِلٍ

عَلَيِّ بِنَوْاعِ الْهَمُومِ لِبِيْتِنِي

وَارِدِ الْمُجَارَأَ وَنَا، بِكَنْكِلٍ

بَصْبُحُ وَمَا الْإِصْبَاحُ مِنْكِ بِأَمْثَلٍ

بِأَمْرِ اسْ كَنَارِ الْصَّمْ حِيدَلٍ

بِهِ النَّذْبُ يَعْوِي كَالْخَلْبِيْعِ الْمُعَيْلٍ

قَلِيلُ الْيَسِ اَرْ كَبَتْ لَمَّا نَمَوْلٍ

وَمِنْ بِحَتِّرِثِ حَرَثِيْ وَحْرَثِكِ بِهِزَلٍ

«Dostlarım dəvələrinə saxlayıb mənə dedikor: «Özünü üzüb öldürmə, dözlümlü ol!»

Mənim əlacım sel kimi axan göz yaşlarıdır. Izləriitməkdə olan oba qarşısında ağlamayan varmı?

Eşqimin yolunda axıtdığım göz yaşları o qədər sel kimi sinəmdən töküldü ki, mənlyimi belə lslatdı.

Görəsən, onların bundan da yaxşı bir günlü olmuşdurmu? Xüsusən, Culcul obasındaki glnə gün çatmaz!

Həmin gün ki, mən gözəl qızlar üçün dəvəmi kəsdim, onun ləngəlli yerisi nə gözəl idi.

Gözəl qızlar onun atını həvəslə yeyirdilər. Bu at ağ ipək pıncı kimi yumşaq idi.

وَمَا ذَرْفَتْ عَيْنَاكِ إِلَّا لِتَضْرِبِي

فَلَمَّا أَجْزَنَا سَاحَةَ الْحَيِّ وَانْتَحَى

وَلِلْكَمْوَجِ ابْحَرَ أَرْخَى سُولَهُ

فَقَلَتْ لَهُ لَمَّا تَمْطَلَ بِصَلَبِهِ

إِلَّا لِيَهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ إِلَّا انْجَلَى

فِيَ لَكَ مِنْ أَيْلِ كَانَ نَجُومَهُ

وَوَادِ كَحْوَفِ الْعِبَرِ فَقَطْعَتْهُ

فَقَلَتْ لَهُ لَمَّا عَوَى : إِنْ شَاءَنَا

كَلَانَا إِذَا مَا نَالَ شَهِنَا افَاتَهُ

Həmin gün ki, mən kəcavaya, Uneyzanın kəcavəsinə daxil oldum, o dedi: «Bir az yavaş. Sən məni piyada qoyacaqsan» Kəcavə bizim ağırlığımızdan əylidikcə Uneyza deyirdi: «Sən mənim dəvəmi əldürdün, ey İmrul-Qeys. Yerə düş!»

Mən ona dedim: «Yoluna davam et və dəvənin cilovundan tut. Məni öz nemətindən uzaqlaşdırma.»

Ey Fatimə! Bəsdir! Bu naz-qəmzəni burax. Əgər məni öldürmək fikrindəsənsə, bunu da edə bilərsən.

Əgər mənim bli xaslıyyatım sənin xoşuna gəlmirsə, məni özündən ayıra bilərsən.

Məgər bu sənə bəs deyilmə ki, sənin məhabbatın mənim qatılım olmuşdur. Qəlbim Isa emri ərdiyini dərhal yerinə yetirməyə hazırlıdır.

Sənin gözlərin yaş axıdarkən sanki mənim qəlbimin dərlinliyinə oxlar yağır.

Ela ki, biz köçdən uzaqlaşdıq və ənqılılı səhra uzaqda qaldı. Gecə sanki dənizlən dalğaları kimi ağırlığını üstünlə salıb bütün kədərlə ilə məni məhv etməyə çalışırdı.

Gecə uzandıqca və bütün ağırlığını üzərimə salıb məni əzdikcə, mən deyirdim.

«Ey uzun gecə heç mən sənin açılmığını istəmirəm. Çünkü mənim üçün gecə də, gündüz də bırdır».

Bu elə bir gecədir ki, sanki onun ulduzları möhkəm kəndirlə qayaya bağlanmışdır.

Mən çöl eşşeyinin qamı kimi təmiz olan boş səhrada çoxuşaqlı dul arvadlar kimi şivən qoparan canavara rast gəldim.

Canavar uladıqca ona dedim: Bizim ikimizin də qisməti yeməkdən korluq çəkməkdir.

Bizim hər ikimiz bir şey əldə edən kimi dərhal onun axırına çıxıq. Səhlin və mənim xashiyətimdə olankar, elə həmişə anqliqdən üzüləcək».

Bu beytlərdən sonra İmrul-Qeys müəllaqənin ruhuna və məzmununa uyğun olaraq atının tərifinə keçir. Atını tərifləmək İmrul-Qeysə iki cəhətdən lazım idi. Birinci tərəfdən cahillyyət dövrü ərəblərinin etiqadına görə, yaxşı at cəngavərlik və qəhrəmanlığın əlaməti idi. İkinci tərəfdən isə İmrul-Qeysə səhrada vəhşi heyvanları qovub tutmasını təsvir etmək üçün lazım idi. O dövrün təbiətini

İmrul-Qeys qədər gözəl təsvir edən başqa bir şair yox idi. İmrul-Qeys bədəvi hayatının real bir təsvirini yaratmışdır. Bədəvi ərəb ömrünün çox hissəsini köçəri keçirir, səhrada dolaşır, xüsusən, ovçuluqla məşğul olur. Buna görə İmrul-Qeys bu səhnələrə çox geniş yer verir. Müəllaqənin dili, üslubu və digər bədii keyfiyyətləri bu əşərin kamil bir şair qələmindən çıxdığını sübut edir.

Tərəfə ibn əl-Əbd əl-Bəkri

VI əsrin ortalarında yaşamış Tərəfə ibn əl-Əbd Bəkri qabilə sindəndir. Onun həyatı barədə məlumatlar çox azdır və ziddiyyətlidir. Ona görə də şairin həyatı haqqında qəti fikrə gəlmək mümkün deyildir. Bir şey məlumdur ki, Tərəfə uşaq ikən atası olmuş və o, əmisinin himayəsi altında yaşamışdır. Tərəfənin atası varlı olmuş və ona müəyyən ırs qoyub getmişdir. Tərəfənin əmisi atasız uşağa qarşı ədalətsiz olmuş, ona qalan mirası mənimşəmişdir. Eyni zamanda aydınlaşdır ki, Tərəfənin qardaşı, bacısı, əmisi, əmisi oğlanları olmuş, lakin Tərəfə onlarla yola getməmişdir. Tərəfə bir müddət hökmətlər Əmr ibn Hindin yanında şairlik etmişdir. Lakin dilini dinc qoymamış, hökmətləri həcv etmişdir. Əmr ibn Hind qəraia almışdır ki, ona pişlik etsin. O, Tərəfəni dayısı Mütələmmis ilə birlikdə Bəhreyn hakiminin yanına göndərir və hərəslinə bir məktub verir. Məktublarda məktubu gətirənin öldürülməsi əmri olunmuşdu. Məktubu oxuyarac Əmr ibn Hindin niyyətindən xəber tutan Mütələmmis qaçırlar, Tərəfə isə məktubu oxumağı özünə sığışdırır. Bəhreynə gedir, burada da edam olunur.

Cəmi 26 il yaşayan şairin poetik ırsı çox da zəngin olmamış, onun müəllaqəsi və bir qədər şeri zəmanəmizdək gəlib çatmışdır. Müəllaqə dərin hikrətəmiz mənası və fəlsəfi tutumu ilə bəzi hallarda qalan müəllaqələrdən üstün tutulur. Bu müəllaqə monoloq təsiri bağışlayır. Tərəfə həyatı duymağa çalışır, yaşayış və ölüm barədə düşüncələrə dalır. Xüsusən, bu sonuncu problem - ölüm Tərəfəni daha çox məşğul etmişdir. Həyatın puç olduğu hamiya məlumudur. O, insana əhədi verilməmişdir. Yəni həyata göz açan hər bir canlı varlıq bir gün bu həyatdan köçməlidir. Bu, insan həyatının arzuolunmaz qanunu, qəlb göynədən anı, acı sonluğudur. Tərəfənin həyat haqqında fikirləri Əmr Xəyyamin fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Bu müəllaqədə dəvənin gözəl təsvirinə rast galır. Tərəfənin şərlərində bədəvi ruhu hakimdir. Buna görə də Tərəfənin müəllaqəsi cahiliyyət dövrü psixologiyasını öyrənmək üçün on yaxşı mənbə hesab oluna bilər. Tərəfənin dili olduqca səlis və ahəngdardır. Cahiliyyət dövrünün tanınmış şəxslərindən olan Tərəfə şairlər allasına mənsub idi. Onun dayısı Mütələmmis, əmiləri əl-Muraqqas əl-Əkbər və əl-Muraqqas əl-Əsgər də şair idilləri. Sərbəst yaşayan

Tərəfə eys işrot düşkünü olmuş, dostları ilə kef çəkmişdir. Tərəfə öz müəllaqasında yazır ki, həyatın mənəsi 3 şeydən ibarətdir:

- dostlarla şərab içib gözəl gün keçirmək
- döyüşə atılıb cəngavərlilik etmək
- qadınlarla kef çəkmək

O, müəllaqasını gənc ikən yazmışdır. Müəllaqasında şair yaşamaq ruhu ilə çıxış edir və həyatı mücərrəd mənada sevmir. Xoşbəxtliyi həyatda - bu dünyada görən şair yazırı ki, öləndən sonra mənə heç nə lazım deyil. Tərəfanın həyat fəlsəfəsi natural həyat fəlsəfəsidir. Onun üçün yalnız konkret həyat və bu konkret həyatın insana bəxş etdiyi nemət vardır. O, bütün gününü döylüşdə keçirir də, usanır. Yağışlı günlər arzulayıb ki, sevgiliyi ilə bir komada qalsın. O, elə məcəls istəyir ki, orada içki olsun. Əgər bunlar varsa, Tərəfə üçün həyat da var. Müəllaqanın bu ruhu cahilliyət dövrü ruhuna çox yaxındır. Oxucu şairin bu həyat fəlsəfəsinin təsirinə qapılır. Adətən ərəb filoloqları Tərəfanın mülləqasını İmrul-Qeysin müəllaqasından sonra ikinci yerdə tuturlar.

Müəllaqaya müraciət edək:

رَبِّيْ بَنِيْ غَبَرَاءِ لَا يُنْكِرُونِي
وَلَا هُمْ مَنَّاكُ الْطَّرَافُ الْمُمَدَّ

أَبْهَدَ الْلَّانِمِيْ أَحْضَرَ الْوَغْيَ
وَأَنْ أَبْهَدَ اللَّذَاتِ مَلَّ اِنْتَ مَخْلُدِيْ

فَإِنْ كُنْتَ لَا تُسْطِعُ دُفْعَ مُنْبَتِيْ
فَدُعْنُمْ رَهَّا بِمَا مَلَكَتْ بَدِيْ

وَلَوْ لَا ثَلَاثَ مَنْ مِنْ عِيشَةِ الْفَقْتِ
وَجَدَكَ لَمْ أَحْفَلْ مَنْ قَامَ عُودِيْ

فَمِنْهُنْ سَبْقُ الْعَادِلَاتِ بِشَرْبِيْ
كَمْبَتْ مَنْ مَا تَعْلُلْ بِالْمَاءِ تَزَبِدَ

وَكَرِيْ إِذَا نَادَى الْمُضَافَ مُحْبِنِيْ
كَسَدَ الْعَضْنَ شَهْتَهِ الْمُتَورِدِ

وَتَقْصِيرُ يَوْمِ الدِّجْنِ وَاللِّجْنِ مَعْجِبَ
نَاهْكَنَةَ تَحْتَ الْخَيْرِ الْمُعْمَدَ

فَلَزَنِيْ إِرَوْ مَامِنْتِيْ فِي حَيَاتِهَا

مخافة شرب في الحياة مصدر

كريم نبوبي نفسه في حياته

ستعلم ان متنا خدا اينا الصدى

لري قبر نعام بطفل بهمه

كثیر غوي في البطالة مفسد

ترى جنوتين من تراب عليهما

صفائح حمم من صفيح منضد

لري الموت يعتام الكرام ويحيطاني

عقله مال الفاحش المتندد

لري العيش كنزا ناقصا كل لهلة

وما تنقص الاباه والنصر ينفرد

لعمرك ان الموت ما اخطأ الفتى

الكلطلول المرخى و ثنياه باليد

«Mən görürəm ki, səfillər məni inkar etmirlər və varlılar da məni yaxşı tanıyırlar. Ey döyüşə atıldığım və həyatdan kəzzat alıldığım üçün məni danlayan kəs, səri mənə əbədi həyat verəcəksənmi?»

Əgər sən məndən ölümü uzaqlaşdırıra bilməyəcəksənə, onda qoy imkanım daxilində özüm istədiyim kimli yaşayım.

Əgər iğidin yaşayışı üçün lazıim olun 3 şərt olmasaydı, ölüüm barədə heç fikirləşməzdim də. Onlardan biri odur ki, su ilə qarışdırılarda belə üzü yağışlayan qızımız şərab ığmaklı məni məzəmmət edənləri qabaqlayım.

İkinci şərt odur ki, dara düşən adam məni ləmdədə qırğında meşədən çıxıb suya doğru qaçan canavar kimli meydana atılım.

Üçüncüsü odur ki, yağışlı günlü daş-qası içarısında, zərribaya qərq olmuş gözəl bir qızla alaçıqda başa vurum.

Qoy mən öz bayquşumu elə öz həyatimdə suvarım. Çünkü mən onun axırətdə acı su içməsindən qorxuram.

Mərd adam özünü sağlığında sıvırmalıdır, sabah bliż ələrk, klimin susuz qaldığını aydın görərk.

Mən var-dövlət toplayan xəsis bir adamla var-dövlətinin dağıdan Israfçının qəbirləri arasında heç bir fərq görmürəm.

*• Hər ikişinin üstündə kiçik bir torpaq təpəsi və qaralmış bir
is vardır.*

*Görlürəm ki, ölüm nə nəcib adamları seçib öz pəncəsinə
çırır, nadə var-dövlət toplayan xəslislərə fərqli qoyur.*

*Mən görürəm ki, dünya hər gün boşalan bir xəzinədir.
Un nə günlər azalmır, nə də kainat tükanınır. Canıma and
sun ki, ölüm heç kimdən yan keçmir, onun kəndirli nə qədər
sun olsa da, yənə onun öz əlinədir.*

*Ey mənl məzəmmət edən şəxs, qoy mən döyüşə atılım və
mənim bütün ləzzətlərinə dadım. Sən mənl əbədi yaşa-
caqsanınu!»*

Əntərə ibn Şəddad

Yeddi məşhur müəlləqə arasında Əntərə ibn Şəddadın müəlləqəsinin xüsusi yeri vardır. Şairin atası Şəddad Əbs qəbiləsinin başçısı idi. Anası həbəştənli bir kölə olduğundan Əntərə uzun müddət qəbilənin tam hüquqlu üzvü olmamış, onunla bir qul kimi rəftar edilmiş, onu ən ağır işlərə göndərmişdir. Əntərə böyüdükcə onda öz kölə vəzliyyətinə olan etiraz da artı, o başa düşür ki, atası onu bir oğul kimi qəbul etməyənədək qul olaqıp qalacaq.

Şairin mənsub olduğu Əbs qəbiləsi ərəb qəbilələri içərisində öz döyüşkənliyi və mübarizliliyi ilə seçilirdi. Bu qəbilə uzun müddət Zübyan qəbiləsi ilə müharibə aparmışdır. Aramsız müharibələr Əntərənin də bir İgid cəngavər kimi formalasmasına gətirilər çıxarı. Cəsur bir döyüşçü kimi tanındıqca Əntərənin azadlıq istəyi də artı və o köləlikdən qurtarmaq üçün fırsatı axtarır. Rəvayətə görə, bir gün Əbs qəbiləsinin kişiləri ovda olarkən Tayy qəbiləsi hücum edib çoxlu mal-qara, sərvət əla keçiril. Şəddad Əntərəyə düşməni taqib etməyi əmr etsə də, Əntərə bir kölə olduğu üçün və bu səbəbdən də əsas məqfüliyyətinin mal-qara otarmaq olduğunu bildirib bu yürüşdən imtina edir. Şəddad Əntərənin məqsədini anlayır və əgər bu döyüşdə şücaət göstərərsə, ona azadlıq vəd edir. Atasının vədindən daha da cəsurlaşan Əntərə böyük İgidlik göstərir və arzusunda olduğu azadlığı qazanır. Çox keçmir ki, o, Əbs qəbiləsinin İgid sərkərdəsinə çevrilir. Onun poeziyasının da əsas ruhunu döyüşkənlik, İgidlik təşkil edir. O, «Həmasə» (qəhrəmanlıq) janının böyük ustası sayılır. Əntərənin hətta qocalanda da döyüşdən əl çəkmədiyi göstərillər. Uzun ömür sürmüş Əntərənin ölümü barədə iki fikir var. Bir məlumata görə o, döyüş meydanında ölmüşdür. İkinci rəvayətdə onun səhrada tufana düşüb ölməsi bildirilir. Ümumiyyətlə, o dövrə qocaların döyüşdə iştirak etməsinin bəyənilmədiyini və səhralarda əsən səməm küləklərinin məhvədici gücünü nəzərə alsaq, ikinci rəvayəti daha ağlabatan hesab etmək olar.

Əntərə öz müəlləqəsini Əblə adlı əmisi qızına həsr edib. Şair kölə olduğundan Əbləyə olan sevgisini üzü, müddət gizləmiş, ancaq azadlıq qazandıqdan sonra eşqını açmış və nəhayət Əblənin məhəbbətini qazanmışdır. Şair öz müəlləqəsində ilk növbədə öz İgidlik və şücaəti ilə öylənür, özünü mədh edir, fiziki və mənəvi gücünü, misilsiz qəhrəmanlıq ruhunu tərənnüm edir. Onun hər bir

misrasına orta əsi cəngavərinin psixologiyasına xas olan qürur və təkəbbür hakimdir. Şairi təkəbbürü edən isə, hər şeydən əvvəl, uzun müddət təhqir və tənələrə məruz qalan bir kölənin özünü müdafiə instinkti idi.

O, uzun müddət qəbilə üzvləri tərəfindən təhqir olunmuş, adamlar ona həqarətlə baxmış, onun kölə anasını, qara dərlisini, qalın dodaqlarını ələ salmışlar. Ərab qəbilə psixologiyası uzun müddət adamlara Əntərəni bir igid sərkərdə kimi tanımağa imkan vermirdi. Bu, onu sarsıdır, şair qəzəblənir, coşur və bu qəzəbini poetik kəlama çevirməklə öz rəqiblərindən intiqam alırı.

Əntərə öz müəllaqəsinin ilk beytini şikayətli, təəssüflü bir təkliflə başlayır. Lakin ilk beytde şəhərin əzlinə olan inanı da hiss olunur.

هل غادر الشاعر من متربد

ام هل عرفت الدار بعد توجه

«Şairlər deyilməmiş söz qoyublarmı?
Yaxud unutduğun obanı bir daha tariya bilərsənmı».

Müəllaqəsini tərk edilmiş obanın təsviri ilə başlayan Əntərə keçmiş günlərindən nərazılığını ifadə edir və sonra özü barədə mühakimələrə keçir. Əntərə şərində qılıncların səsi, atların kişnəməsi və dəvələrin nərəsi eşidilir. Əntərə döyüşdə qızığın şirə bənzayır. Onun hər bir zərbəsi bir insan ömrünü aparır. Əntərə ilə rastlaşan hər bir döyüşçü qalib gəlmək fikrini bir tərəfə atıb ancaq xilas yolu axtarır.

Əntərənin məhəbbət ilrikası da əyilməzlikdir, yenilməzdır. O, sevgilinin qarşısında belə əyilmir. Şairə görə Əblə belə bir igidin onu sevməsi ilə fəxr etməlidir. Buna görə də onun sevgisine cəngavərlik ruhu hakimdir. Əntərə müəllaqəsi, başdan *ayagadək* müharibə sahnəsinin təsviri, igid bir cəngavərin döyüş ruhunun tərənnümü ilə xarakterikdir.

Əntərə müəllaqəsinə xas olan qəhrəmanlıq, yenilməzlik, iğid, dözdümlülük, möğlurluq kimli cəhətlər onun bütün poeziyasında özüne yer tapıb. Məsələn, şairin divanında yer almış aşağıdakı şerdə də bu ruhi duyulmaqdadır:

عَقَابُ الْهَجَرِ اعْقَبَ لِي الْوَصْلَا

ولو لا حبّ عبّلة في قُوادي

عَثَبَتِ النَّمَرُ كَيْفَ يَنْذِلُ مَثِيلَ

أَنَّا الرَّجُلُ الَّذِي خَرَبَتْ عَنْهُ

غَدَةً أَتَتْ بِنَوْصَلٍ وَكَلْبٍ

بِحِيشٍ كَلَمًا لَمْ يَحْظَطْ فِيهِ

وَدَاسُوا أَرْضَنَا بِمَضِيرَاتِ

تَوَلَّوْ جَفَلًا مَنَا حَبَارِي

وَمَا حَمَلَتْ ذُوو الْأَنْسَابِ ضَيْئَماً

وَمَارَدَ الْأَعْنَاءُ خَيْرَ عَبْدٍ

بِطَعْنٍ تَرَعَّدَ الْأَبْطَالُ مِنْهُ

صَنَمَتِ الْجَيْشُ حَتَّى كُلَّ مَهْرِي

وَخَلَصَتِ الْعَذْرَى وَالْفَوَانِي

وَمَا ابْقَيْتَ مَعَ أَحَدٍ عَفَالَا

«Ayrılığın sonu mənə vüsal bəxş etdi.

Səbriñamım hər çətinliyi aradan qaldırdı.

Əgər Əblənin eşqi mənim qəlbimdə qərar tutmasaydı,

Ömrümədə onlara dəvə otarmazdım.

Mənim kimli adamı alçaldan taleyə nifşətlər yağdırıram.

Məndə elə bir İradə vardır ki, o, dağları parçalamamaq dindir.

Mən elə bir iğidəm ki, mənim haqqımda verilən xəbəri
iz işlərində gözlərinlə görərsən.

Dünən Bəni Tayy və Kəlb qəbilələri əllerində uzun
izlər tutaraq qəbiləmizə hücum etdilər.

Onlar yerin üzərini dolduran bir qoşunla üstümüze
hücum çəkdillər.

Onlar sürətli və qızgın atlarla torpağımızı tapdaladılar.

Atların kışnərnəsl böyük bir qalmaqalı xatırladırırdı.

Onlar bizim gözəl qızlarını, kəcavələrimizi, mal-
aramızı qabaqlarına qatıb apardılar.

Özərini əsil-izsəb sahlibi hesab edənlər səslərini
xarmadı. Əsrlərin imdadına çatmadılar.

Yalnız bir qıl döyüşə atıldı. Müharibənin odu alovu daha
a qızışdı.

O, elə bir zərbə ilə hücumu keçdi ki, qəhrəmanların
orxudan ürəyi titrədi.

Bütün qüvvəmlə döyüşə atıldım. Bir qədərdən sonra heç
nələrin kölgələri də qalmadı.

Gözəl qızları və gəlinləri xilas etdim.
Heç kəsin qolunda qandal qoymadım».

Zuheyr ibn Əbu Sulmə

Zuheyr şairlər nəslinə mənsubdur. Onun babası, atası, əmisi,
dayısı və övladları da şair olmuşdur. O, məşhur «Burdə» qəsidişinin
müəllifi Kə'b ibn Zuheyrin atasıdır. Təxminən 530-627-ci illərdə
yaşamışdır. Zuheyrin dayısı Bəşərə ərəblər arasında həm çoxlu
sərvəti, mal-dövləti, həm də poetik talenti ilə məşhuri olmuşdur.
Zuheyrin şairlik sənətini dayısından öyrəndiyi söylənilir. Bəşərənin
övladı olmamış, vəfat etməzdən öncə sərvətin qohumları arasında
paylaşmış, nə qədər qəribə olsa da, hamidən çox sevdiyi Zuheyrə heç
bir sərvət qoymamışdır. İncik düşən Zuheyr bunun səbəbini
soruşarkən Bəşərə «mən ən qiymətli sərvəti – şairlik sənətini sənə
vermişəm» – deyir.

Zuheyr poeziyaya çox ciddi yanaşmış, öz yaradıcılığı ilə
sadəcə olaraq insanları əyləndirmək deyil, onlara xeyir vermək, ərəb
qəbilələrini narahat edən məsələləri yoluna qoymaq məqsədi
gündüşür. O, əsəb poeziyasında sülh şəhri kimi tanır. O, öz
mədhiyyələrini Əbs və Zübyan qəbilələri arasında sülh yaratmağa
çalışan iki görkəmli şəxsə – Haris ibn Auf və Hərim ibn Sinanə həsi
etmişdir. Bu iki şəxs qəbilələr arasında vasitəçi olub bəzi ölülmə
hadisələri qan intiqamına və uzun-uzadı müharibələrə səbəb
olmasın deyə, ölen şəxslərin qohumlarına qan bahası olaraq bəzən
yüzlərle dəvə bağışlayır, beləliklə, yeni qırğınların qarşısını alırıdlar.
Zuheyr öz müəlləqəsini də Haris ibn Auf və Hərim ibn Sinanın sülh
yolunda gördükəri belə xeyirxah işlərdən birinə həsr edib.

Zuheyr ərəb ədəbiyyatı tarixində «bir illik» şerlər
müəllifi kimi tanınır. Belə ki, o, bəzən bir qasıdə üzərində bir il işlayır,
onu döne-döne təkmilləşdirirdi. Zuheyrin istər müəlləqəsində,
istərsə də digər şerlərində dərin hikmətamız düşüncə, falsəfi fikir
nəzərə çarpir. O, öz müəlləqəsini ənənəvi girişlə – ətlalla başlayır.
Sonra şair Əbs və Zübyan qəbilələri arasındaki üzücü müharibələrə
və bu müharibələrin qarşısını alanların mədhinə keçir. Şair
müharibəni heç də mərdlik, iğidlik əlaməti hesab etməyib onun
tərətdiyi fəlakətlərdən bəhs edir. Əntəre və Tərəfə şerlərinin
cəngavərlik ruhu ilə tərbiyələnmiş əsəb dincəyicisi Zuheyrin bu
müəlləqəsinə bigarıə qala bilərdi. Lakin belə bir biganəlik şairi
narahat etmir. O, sanki sülhü tərənnüm edən bir dastan yazar. Bu

müəllaqə özü cahiliyyət əsərləri arasında dərin kök salmış bəzi adət və ənənələrin artıq Zuhər, dövründə sarsıldığını dəlalət edir. Zuhər bir şair kimi qarşısına birləşməsə qoyur: oxucunu müharibənin zərərlə olmasına inandırmaq. O, öz müəllaqəsində buna nail ola bilir. Şairin fəlsəfi-didaktik fikirlərini artıq ilk rüşeymləri yaranmaqdə olan İslami düşüncə ilə səsləşdiliyini də qeyd etmək yerinə düşər. O, zülmü pişləyir, rəhmətliyil, mərəməti, xeyrxaaklılığı tərənnüm edir.

Şairin müəllaqəsindən bir parça ilə tanış olaq:

سبنت تكاليف الحياة ومن يعش

ثمانين حود لا ابالك بسم

واعلم ما في اليوم والأمس قبله

ولكسي عذر بعلم ما في حدكم

رأيت المنايا خطط عشوا من تصب

تمته ومر تحطى بعمر قيدهم

ومن يك ذا فضل فيبيخل بفضله

على فومه يستفن عنه وبذم

ومن هاب اسباب المنايا بئنه

وإن برق اسباب السماء بسلام

ومن يجعل المعروف في غير أهله

يكن حمده دما عليه وبذم

ومن لم يند عن حوضه بسلاحة

بهدم ومن لا يظلم الناس بظلم

ومن يغترب يحسب على صلبة

وم لم يكرم نفسه لم يكرم

ومهما تكون عند اهريء من خليفة

ولن خالها تخلى على الناس تعلم

«Həyatın gərdişinə nə cana doydum. Kim səksən il ömrən
sürərsə, şübhəsiz, o il bezər.

Dünən və bu gün... baş veribsa, bilməm. Lakin sabah nə
olacağından xəberim yoxdur.

Görürəm ki, ölüm kor dəvə kimi hər şeyi tapdayıb keçir,
kimi yaxalayırsa, öldürür, kimi tutu bilmirsə, o, uzun ömrü
sürüb qocalır.

Kim fəzilət sahibi olub öz fəzilətinə başqalarına verməyə¹
xəsislik edirsə, o, öz adamları tərəfindən uzaqlaşdırılır və
məzəmmət olunar.

Kim ölümdən qaçarsa, əvvəl-axır ölüm onu yaxalayacaqdır.
Əgər o, birlərdən tapıb gəylərə çıxsa belə,

Əgər birisi öz əhlini qoyub başqalarına yaxşılıq edərsə, onun
«sağ oll» u məzəmmətə döñər və o, dənliq sahibi olar.

Kim öz qabiliyəni öz silahı ilə müdafiə etmirsə, o, payımal
olacaqdır. Qabiliyənin düşmənlərlə zülm etməyən özü zülmə
məruz qalır.

Qəribçiliyə düşən adam düşməni özüne dost bilər. Kim
özüne hörmət etmirsə, başqasından da heç vaxt hörmət
görməz.

İnsanın hansı xəsiyyəti olursa olsun, onlu başqalarından
gizlətmək xəyalına dlişə də, gec-tez hər şey məlum
olacaqdır».

Cahiliyyat dövrünün digər görkəmli nümayəndələri

Cahiliyyat dövrünün məşhur müelləqə sahiblərindən Əmr ibn Gülsümün və Haris ibni Hillizənin adı həmçə yanaşı çəkilir. Çünkü onların müelləqələri biri digərinə cavab olaraq yazılmışdır. Haris ibn Hillizə Bəkr, Əmr ibn Gülsüm isə ona düşmən olan Təğlib qəbiləsindən idi. Təğlib qəbiləsi öz döylükənlilik və amansızlığı ilə ərqlənir, bir sırə qəbilələri özüne tabe edirdi. Hətta əreblər arasında belə bir misal da var idi ki, «İslam dini bir az gecikəcədil, Təğlib qəbiləsi carnaati yeyib qırılarاد». Təğlib və Bəkr qəbilələri arasından uzun-uzadı müharibələr olardı. Harbu Bəsus - Bəsusun dəvəsi - əsasında müharibə təxminən 40 il çəkmişdi. Hər iki qəbilə bu üzüctü müharibədən usandığından Hirə hökmədarı Əmr ibn Hində müraciət edib onlar arasındaki rənűnaqlışını həll etməyi xahiş edirlər. Hirə hökmədarı hər iki qəbilədən girovlar götürüb onlar arasında sübh bağlayır. Lakin bu sübh uzun çəkmir. Çünkü bir gün Təğlib qəbiləsindən bir qrup adam səhrada azur, nə qədər su axtarsalar da, əzəpə bilmirlər. Onlar Bəkr qəbiləsindən olanlarla rastlaşırlar. Lakin Bəkr qəbiləsindən olanlar onlara su vermir və təğliblilər həlak olurlar. Müharibə yenidən alovlanır. Qəbilə ağsaqqalları bu münəaqışını həll etmək üçün ibn Hindin yanına nümayəndə heyəti göndərirlər. Təğlib qəbiləsinin nümayəndələrinə Əmr ibn Gülsüm, Bəkr qəbiləsinin nümayəndələrinə isə Haris ibn Hillizə başçılıq edir. Hər iki şair öz müelləqəsini oxuyur. Əmr ibn Gülsüm daha çox özünü, öz qəbiləsinin tərif edir, təğliblilərin şücaət və Igidiyyindən bəhs edir. Bu, təbii ki, Əmr ibn Hindin xoşuna gələ bilməzdi. Haris isə Əmr ibn Hindi tərif edir, onu bütün ərab qəbilələrinin hökmədarı kimi mədh edir, Əmrin Igidiyyi və mərdlik timsili olduğunu bildirir. Haris ibn Hillizənin cizəmli olmasına baxmayaraq, Əmr ibn Hind aralarındaki pərdəni qaldırıb şairi öz yanında oturdur. Bu o demək idi ki, mübahisəni Haris ibn Hillizə udmuşdur. Hər iki şairin müelləqəsi cahiliyyat poeziyasının ən gözəl nümunələrləndən sayılır.

Cahiliyyat dövrünün digər görkəmli şairi əl-Ə'sə ibn Meyməndur. Onun gözərlər çox zəlf görse də, öz dövrünün nüfuzlu şəxslərindən biri kimi tanınmışdır. Rəvayətə görə, o, ömrünün

sonuna doğru Məkkəyə gedib İslami qəbul etmək istəmiş, ancad Məkkə müşrikləri bu işə mane olmuşlar.

Bəzən əreblər ən yaxşı qəsidiələrin - müelləqələrin yeddi deyil, on olduğunu söyləyir və əl-Ə'sənin qəsidiəsini də müelləqələr sırasına daxil edirlər. İncə, nikbin ruhlu bu əsərdə şair sevgilisinin gözəlliyyini vəsf edir və bu zaman yalnız onun xarici görkəmi ilə kifayətlənməyib mənəvi aləmini, insani məzliyyətlərini də açıb göstərir.

Cahiliyyat şairləri arasında ən-Nabiğə əz-Zubyani də məşhurdur. Hirə, Qəssani hökmədarlarını mədhi etmiş Nabığa saray şairi kimi tanınmışdır. Onun «Meyyin obası» adlanan müelləqəsi cahiliyyat şerinin ən kamıl nümunələrləndən sayılmağa layıldır.

Cahiliyyat dövrünün qadın şairləri içərisində Xənsəmim (الحسنة) adını çəkmək lazımdır. O, həm cahiliyyat, həm də İslam dövründə yaşadığından (əl-muxardam) - iki dövrə yaşayan şair hesab olunur. Xənsə poeziyası onun kədəri və müsibətinin əksidir. O, qardaşları Səxri və Əmrin ölümüne mərsiyələr yazmışdır. Əvvəlcə böyük qardaşı öldürülən, kiçik qardaşı Səxri böyük qardaşı Əmrin intiqamını alarkən alnından yaralanıb ölmüşdür. Səxri daha çox sevən Xənsə ömrünün axırınadək göz yaşı axıdib mərsiyələr demişdir.

Cahiliyyat dövrü poeziyası natural poeziyadır. Yalnız gördüğünü təsvir edən cahiliyyat şairi ümumi nəticələr çıxarmağa, mücarrəd fikirlər söyləməyə çox da meyl etmir. O, aldığı təassüfatı ümumi süzgəcdən keçirir.

Cahiliyyat dövrü poeziyasının digər bir xüsusiyyəti bu poeziyanın vahid bir süjet xəttinə malik olmamasıdır. Bu, cahiliyyat poeziyasının nöqsanı deyil, onun səciyyəvi xüsusiyyəti sayıla bilər. Digər tərəfdən cahiliyyat poeziyası o döri əsərlərinin həyatı, məişəti həqqında məlumat verən bir səhnəmədir. Bu poeziyanın bədii təsvir hədə vasitələri, obrazlar aləmi bədəvi əsərlərin tabiatlarından aldığı mənşələrin nəticəsidir.

Cahiliyyat poeziyasında ən böyük mövzu hədəfi tabiatın özü olmuşdur. Ona görə də bu poeziyanı bəzən tabiat poeziyası deyirlər. İki əsərdən çox bir yol keçdiyikdən sonra yazıya alınımasına baxmayaraq, cahiliyyat şeri çox cüzi dəyişikliklərə uğramışdır. Ümumiyyətlə, cahiliyyat şerində ənənələrə sadıqlik çox güclü olmuş,

mövcud qayda qanunkardan vəzndən kənarı çıxmak qəbahət sayılırdu.

Qeyd etdiyimiz kimi, ərəblərdə yazı texnikasının zəif olması səbəbindən cahiliyyət şerî şifahi şəkildə yayılmış, o yalnız yazı texnikası inkişaf etdikdən sonra – VIII əsrda yazıya alınmışdır. Cahiliyyət şerinin toplanmasında Həmmad ər Rəviyə, Mufaddal əd-Dabi kimi rəvillərin böyük rolü olmuşdur. Cahiliyyət şerlərin birləşməsindən sonra toplanıb yazıya alınması Taha Hüseyn, Marqolius və s. alımları guya bu poeziyanın mövcud olmaması, sonradan uydurulması fikrinə gətirib çıxarmışdır. Ancaq dəqiq elmi araşdırmalar və tarixi faktlar cahiliyyət şerinin həcqiqliyini şübhə altına almayı qəbul edilməz ehməşdir. Burada söhbət, olsa-olsa, cüzi təhriflərdən gedə bilər. Amerika alimi Monroe dəqiq elmi araşdırmalar apararaq cahiliyyət şerinin şifahi şəkildə mövcud olmasını sübut etmişdir. Ümumiyyətlə, cahiliyyət poeziyası ərəb mədəniyyətinin dəyərli bir hissəsinə təşkil edir.

II FƏSİL

İLKİN İSLAM VƏ ƏMƏVİLƏR DÖVRÜ ƏDƏBİYYATI

Tarixə qısa bir nəzər

Ərəblərin birləşməyə meyli hələ cahillyyyət dövründə yaransa da, mövcud qabilə quruluşu onların içtimai-siyasi və mənəvi birliliyi qarşısında əngəl olaraq qalırdı. Bir-biri ilə daim otlaq, su hövzələri və s. uğrunda müharibə aparan və qan intiqamının qırılmaz dava zənciri ilə buxovlanmış ərəb qabilələrinin din və dil cəhətdən də parçalanması, hər bir qabilənin öz bütünə tapınması, eləcə də hər bir qabilənin öz ləhcəsində danışması və s. ərəb xalqının vahid bir mənafə ətrafında birləşməsinə maneçilik törədirdi. Bütün ərəb qabilələri üçün məqbul olan amillər mövcud olsa da, (məsələn, Kəbə məbadğahının ümumi sitayış yeri olması, müqəddəs aylarda qabilələrin döyüş aparımaqdan çəkinməsi, hərçinin Qureyş ləhcəsinin ümumi ədəbi dil kimi qəbul olunması və s.) bu amillər hələ dağıniq tayfa, qabilə və əşirələri vahid bir ümmət kimi birləşdirmək üçün çox zəif idi.

İslam dini ilk növbədə dağıniq ərəb qabilələrinin vəhdətinə nail olmaq kimi böyük bir missiyani yerinə yetirdi. İslamin meydana gəlməsi insanları vahid Allaha sitayışa çağırduğu kimi, həm də onları vahid iradəyə, vahid mənafeyə təbe etmək məqsədi güdürdü.

İslamin yaranması dövründə ərəblərin bir qismi köçəri həyat sürür, əsasən maldarlıqla məşğul olurdu. Bəzi qabilələr isə oturaq həyata keçib bəzən ticarətlə (məs., Məkkədə), bəzən də əkinçiliklə (məs., Mədinədə) məşğul olurdular. Oturaq əhalli içərisində dini masalələrə maraq daha böyük idi. Bu dövrlərdə ərəblər arasında yəhudilik və xristianlıqla yanaşı hənəfilik də intişar tapmaqdı idi. İslam dini də məhz şəhər mülkiyətində yaranırdı.

İslamin banisi Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) Qureyş qabiləsinin adlı-sanlı Haşimilər qoluna mənsub idi. O, 570-ci ildə Məkkədə dünyaya gəlmış, valideynlərini erkən itirmiş, əvvəl babası Əbdülmüttəlibin, sonra isə əmisi Əbu Talibin himayəsində yaşamışdı. Varlı dul qadın Xədicə ilə evləndikdən sonra Məkkədə sosial mövqeyi daha da möhkəmənən Məhəmməd dünyəvi işlərdən daha çox ruhani məsələlərlə maraqlanır, tez-tez Hirə dağına çəkilib düşüncələrə daları. Peyğəmbərə ilk vəhy də elə Hirə dağında nazıl olur və Cəbrail onun gözüne görsənilər əlindəki kitabı oxumağı buyurur. Məhz bu zaman «Ələq» («Qan İxtəsisi») surasının ilk ayələri nazıl olur.

Bu hadisədən bir çəşqinqılıq içərisinə düşən peyğəmbər. Xədicə həqiqi mənəvi dayaq olur. 3 il fasilədən sonra bu proses yenidən təkrarlanır və təxminən 23 il ərzində müqəddəs Qurani Kərim Cəbrail vasitəsi ilə ayə-ayə nazıl olur.

Məhəmməd peyğəmbərin (s.) öz missiyasını yerinə yetirməsi, yəni islami yayması bir sıra çətinliklərə müşayiət olunur. Məkkə müşrikləri onu ələ salır, lağ edir, peyğəmbərin ailəsini boykot edir, hətta peyğəmbəri öldürmək belə istəyirlər.

Məhz buna görə də Məhəmməd peyğəmbəri (s.) öz yaxın səhabələri ilə 622-ci ildə Mədinəyə hicrət edir. Bundan sonra islam tarixində bir sıra mühüm döyüşlər – Bədr, Uhud, Xəndək savaşları baş verir.

Mədinədə ilk məscid tikilir, məmənləri azanla ibadətə çağırmaq təcrübəsi tətbiq edilir, peyğəmbərlə bərabər Məkkədən hicrət edən müsəlmanlarla – mühacirlərlə Mədinə müsəlmanları – ənsərlər arasında qardaşlaşma başlayır. 628-ci ildə Məkkəlilərlə bağlanılan Hudeybiyyə sazişi Məkkənin dinc yolla alınması yolunda böyük addım olur. Məhəmməd peyğəmbər (s.) tərəfindən Kəbə məscidinin müsəlmanların əsas ibadətgahı sayılması bu işi daha da asanlaşdırır. Buna görə də 629-cu ildə Məhəmməd peyğəmbəri (s.) Məkkəyə daxil olmaqla İslamin bütürəstlik üzərində böyük təntənəsinə nail olur. Məkkədə islam qələbə çalsa da, Məhəmməd (s.) mədinəlilərə verdiyi vədə sadıq qalaraq Mədinəyə qayıdır və ömrünün axırınadək daimi yaşayış yeri olaraq burada yaşayır.

632-ci ildə peyğəmbərin vəfatı ilə müsəlmanları arasında bir çaxnaşma yaranır. Bəzi qabilələr islamdan üz döndürmək fikrinə düşürülər («Riddə» hadisəsi). Əbu Bəkrin qotliyyatlı tədbirləri ilə bu hadisələrin qarşısı alınır, İslamin Ərəbistan yarımadasında tam təntənəsi ilə yanaşı onun yarımadada sərhədlərindən kənara çıxməsi yolunda da ilk addımlar atılır. Əbu Bəkrdən sonrakı Rəsidi Xəlifələrinin – Ömər, Osman və Əlinin dövründə fütuhat nə qədai genişlənsə də, islam cəmiyyətinin daxilindəki təzadlar da artmağa başlayır. Xüsusiyla, Əlinin dövründə bu ziddiyatlı özünü daha aşkar bürüza verir. Suriya valisi Müaviyə Əlini bir xəlifa kimi tanımaq istəmir. 657-ci ildə baş vermiş Siffin döyüşündə Əli tərəfdarlarının xarici, şia kimi təriqətlərə parçalanması ilə müsəlman cəmiyyətinə ixtilaf və mülnaqışələr kulminaslyla həddinə çatır. 661-ci ildə x

tariqətindən olan İbn Mü'ləm Əlini qətlə yetirir. Bundan sonra İsləm tarixində Əməvilərin hakimiyyəti mərhələsi başlayır.

Xülfəzau-Raşidin dövründə hakimiyyət dini-teokritik xarakter daşıyırıldı. Bu, fütuhat nəticəsində varlanmış ərəb aristokratiyasını qane etmirdi. Onları tərk-i-dünyalıq, zahidlik, pəhrizkarlıq deyil, eýş işrat, dünya nemətlərindən faydalanañaq daha çox cəlb edirdi. Əməvilərin dünyəvi hakimiyyəti ilk növbədə şəhər aristokratiyasının maraqlarına uyğun idi. Şia və xaricilərin tənələrindən uzaqlaşmaq üçün Müaviyə paytaxtı Su.İyaya – Dəməşq şəhərinə köçürür. O daha çox Suriyanın ərəb qabilələrinə arxalanırdı. Təbii ki, bu, İslamin Məkkə, Mədinə kimi şəhərlərində narazılıqla qarşılındır. Şia, xarici, zübeyri tariqətləri və artıq o dövrда formalasmış və başqa millətlərdən olan müsəlmanların mənafeyinə xidmət edən əliubillik Əməvilərə qarşı bəziñaz müxalif qüvvələri kimi formalasın. Müxalifət Hicazda daha cüclü idi. Hakimiyyətə silah gücünə gələn Müaviyə möhəz silah gücünə da hakimiyyətin saxlanmasıqə can atı Əməvilər əleyhina baş verən üşyanları qan içərisində boğurdu. Onun öz oğlu Yəzidli vəliəhi elan etməsi İsləm cəmiyyətində daha böyük narazılıq doğururdu. 681-ci ildə Kərbəla yaxınlığında Məhəmməd peyğəmbərin (s.) nəvəsi Əüseyni öz yaxın adamları ilə qətlə yetirən Əməvilər eyni qəddarlıq zübeyri üşyanını da yattrırlar. Hakim zümrənin amansızlığı artıraqca onlara qarşı müqavimət də artır və bu sürəkli mücadilə 749-cu ildə Əməvilər hakimiyyətinin devrilməsi ilə nəticələndir.

Məhəmməd peyğəmbər

Cəmiyyət tarixi bir çox ideologiyalar, nəzəriyyələri yaratmışdır. Qədim zamanlarda onlar din adı ilə meydana çıxmışdır. Bu dirləri yaradanların niyyəti, insana məhəbbəti şübhə doğurmır. Onlar hamisi insanı yüksəltmək, təmizləmək, paklaşdırmaq məqsədində xidmət etmişlər. Həmin dirlərin banilərinin qarşısında biz həmişə hörmətla, ehtiramla baş əyməlliyik. Əgər sonradan bu dirlər əsas məhəyyətindən ayrı düşmüşsə, mənsəb və şəhərat hərslərinin məkrili niyyətlərinin qurbanı olmuşsa, buna görə biz ısanı, Musanı, Buddanı, Zəridüstü və başqa dahi şəxsləri təqsirləndirməməliyik. Bu böyük insansevərlərin arasında tövqəldən Məhəmməd peyğəmbəri və onun vəzusi ehtiramla vəzifətməliyik. Məhəmməd (s.) osil mənada

səmavidir, paklıq, müqəddəslilik, təmizlik rəmziidir. İnsanın ən böyük dostudur. Bütün adamların bərabərliyini sözdə deyil, işdə həyata keçirmişdir. Onun özü də, nəzəriyyəsi də dünyanın misilsiz möcüzəsidir. Bəlkə də tarixdə heç kəs öz əqidəsi yolunda onun qədər müsibətlərə düşçər olmamışdır. Ən təəccübülsü odur ki, ətrafdakılara da ağlaşımaz dözüm təlqin edə bilməşdir, onların beyninə, ürəyinə sarsılmaz inam həkk etdirmişdir. İslami ilkin qəbul edənlərin əzablara, işkəncələrə, məhrumliyyətlərə matanatla sına gərmələri heyrət doğurur. Məhəmməd (s.) ilk əvvəller demək olar ki, tek başına bütün mühitə qarşı dayanmışdır, yəni onun düşüncələr aləmi, əqidəsi bütöv bir makroaləmlə döyüşə girmişdir. İki dəfə öldürməyo cəhd etmişlər, na qədər təhqirlərə, söyüşlərə məruz qalmışdır, usaqlukla daşa basmış, qadınlar keçdiylə yollara ilə tikanlar sapmışlər. Əlidən və arvadı Xədicədən başqa, bütün qohumları ona qarşı dayanmışdır. Adət və ənənələrə sözün tam mənasında kölə kəsilən Məkkə tək bir şəxsla amansız mübarizə aparmışdır. Məhəmməd (s.) isə öz prinsipindən birçə addım da kənara çəkilməmişdir. Sarsılmaz inam onu sarsılmaz çıyalaya çevirmişdir. Bir nəfərin düşüncələr sistemi əsrlər boyu toplanmış əqidə, adət və ənənələr sistemini son nəticədə məğlub etmişdir. Necə də böyük dəyanət, necə də yüksək düşüncə ləyaqəti! Yox, tarixdə bunun misli yoxdur. Bu sənki qeyri-adı bir təbiət hadisəsidir ki, qarşısında heç nə dayana bilməmişdir. Onu sözlə ifadə etmək mümkün deyildir. Məhəmməd (s.) dünyanın böyük bir hissəsinə dəyişmişdir, tarixin məcrasını dəyişmişdir. Və 1400 ildir ki, onun təsiri özünü göstərməkdədir. Mən xristianlığı, yəhudiliyi, zəridüştliyi, buddizmi heç cüra İsləmlə, ən başlıcası isə Məhəmmədin (s.) zəkəsi ilə bərabər tuta bilmərəm. Ona görə ki, digər dirlər xalqların həyatına tədrিচə daxil olublar, onların baniləri öz ideologiyalarını öz sağlıqlarında geniş iniqyasda yaya bilməmişlər. Onlar nəzəriyyəni vermişlər, həyata keçirilməsi isə başqlarının fəaliyyəti ilə çox bağlıdır. Məhəmməd (s.) isə iyirmi il müddətində bu ideologiyani yaratmış və öz sağlığında bütün Ərəbistana qəbul etdirmişdir. Bu qəhrəmanlıq heç kimə müyəssər olmamışdır. Həyatın, tarixin ən böyük İbrət dəislərindən olan və bütün nəsillər üçün, hər bir fərd üçün nümunə sayılan peyğəmbərin fəaliyyəti insan düşüncəsinin, mikroaləmin bütöv bir dünya üzərində qələbəsinin himnidir. Ey başarıyyat, ey insan zəkəsi, sən bu dahinin qarşısında ehtiramla baş ay, çünkü o,

Şəninin qüdrət və əzəmətinin təntənəsidir, fərdin minləri, milyonları öz arxasında aparmasının həyərətamız ifadəsidir.

İslamın yaranması dövründə poeziya

İlkin islam dövründə dini-siyasi həyatdakı fəallıq poeziyanı bir növ arxa plana keçirir. Lakin müşrik ərəblərin Məhəmməd (s.) peyğəmbəri şair adlandırmaları, bütürəst şairlərin peyğəmbəri həcv etməsi, təbii ki, əks tərəfin özünü müdafiəsi ilə nəticələnir. Bir sıra müsəlman şairləri peyğəmbərin, islamın müdafiəsinə qalxır.

Peyğəmbərə qarşı bu cür ittihamlar Qurani-Kərimin özündə də əks olunmuşdur. «Yasin» surəsinin 69-cu ayəsində Məhəmməd peyğəmbərin (s.) şer söyləməkdən uzaq olması bildirilir:

﴿وَمَا عَلِمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يُبَيِّنُ لَهُ إِنْ هُوَ إِذْ ذَكْرٌ وَفَرَانٌ مُبِينٌ﴾

«Biz ona şer öyrətmədik və bu ona heç yaraşmaz da. Bu, ancaq öylük nəsliyət və açıq aşkar Qurandır.»

«Şüara» surəsinin 224-22-ci ayələri isə müşrik şairlərə qarşı bir ittilham kimi səslənir:

﴿وَالشُّعْرَاءُ يَتَبَعَّهُمُ الْخَلَوُونَ إِنَّمَا تَرَاهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهْبِطُونَ﴾

﴿وَإِنَّهُمْ بِقَوْلِهِنَّ مَا لَا يَفْعَلُونَ﴾

«Şairlərin arxasında yolunu azanlar gedər. Məgər görmürsənmi ki, onlar hər bir vadidə avara-avarə dolaşırlar. Onlar o şeyləri deyirlər ki, əzərlər həmət etmirlər.»

Təbii ki, şairlər əleyhinə bu sözlər ancaq bütürəst şairlərə aid idi. Şüara surəsinin sonrakı ayəsində artıq iman gətirən əməlisələh şairlər olduğuna da işarə edilir.

Məhəmmədin (s.) özünün də islamın qələbəsində şairlərin köməyindən istifadə etdiyinin, müşrik şairlərlə müsəlman şairləri arasında fərq qoyduğunu, islamı qəbul edib onun peyğəmbərini mədh edən şairlərə hüsni-rəğbat bəslədliyinin şahidi oluruq. Buna görə də poeziya barəsində bir sıra hədislər meydana çıxır. Peyğəmbər şerdə hikmət, bəyanda sehr olduğunu bildirir.

İslamın yaranması dövründə poeziyada iki istiqamət nəzərə çarpır:

1. İslami qəbul edib öz şerləri ilə onun təntənəsinə xidmət edən müsəlman şairlər.
2. İslama qarşı çıxan müşrik şairlər.

İslamın yarandığı dövirdə islam şairləri zolt olsa da, zaman zaman onların sayı artır və biz artıq Mədinədə güclü bir islam poeziyasının yaranmasının şahidi oluruq. Bu poeziyanın görkəmlə nümayəndələri Həssan ibn Sabit, Kə'b ibn Zuheyri, Kə'b ibn Malik, Abdulla ibn Rəvahə və b. idilər.

Həssan ibn Sabit və Kə'b ibn Malik

İslamın ən məşhur şairi Həssan ibn Sabitdir. Mədinədə Xəzrioc qəbiləsindən olan Həssan yaradılığının ilk möhələsində cahiliyyət şairləri kimi dar qəbəli çərçivədə çıxış etmiş, öz qəbiləsinin manafeyinə xidmət etmiş. Aus qəbiləsinə həcv etmişdi. İslami qəbul etdiyindən sonra Həssan öz poeziyası ilə bu dinin müdafiəsinə qalxır və islamın düşmənlərini həcv edir. Məhəmməd peyğəmbərin (s.) Həssana xüsusi hüsni-rəğbəti olub. Ona bir sıra ənamları verib şairə böyük hörmət göstərir. O cümlədən, qibti kənizi Məryəmin bacısını Həssana bağışlayır. Uzun ömürlü səfəri Həssan 670-ci ildə vəfat etmişdir. Həssan peyğəmbəri bir sıra döyüşlərdə müşayiət etmiş və bu döyüşlərdə baş və on hadisələrdən poeziya dili ilə bahs etməklə həmin dövrün real mənzərəsini yaratmışdır. Məhəmmədin (s.) ölümüñə həsi etdiyi nəsisiyədə o, peyğəmbəri məsləhət verən bir rəhbər, doğru yol göstərən bir başçı kimi vəsf edir:

سَمِعَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ حَمْدَ رَبِّهِ وَلَا وَضَعَ

مِثْلُ الرَّسُولِ نَبِيِّ الْأُمَّةِ وَالْهَادِيِّ

هَذَا أَنَّهُ أَكْبَرُ مَا يَحْتَدِي دُنْيَا وَرِبْلَهُ

أُوفِيَ بِلَهْدَةِ حَمْدَهُ أَوْ بِمَدْبُودَهُ

سَنَ الَّذِيْ كَانَ فِيمَا يَسْتَحْسَنُ بِهِ

مَبَارِكُ الْأَمْرُ ذَا عَدْلٍ وَلِرَشْدٍ

بِاَفْحَدِ الْمُسَاسِ إِبْرَاهِيمَ كَنْتَ فِي نَهَرِ

أَسْبَحْتَ مِنْهُ كَمِيلَ الْمَغْرِدِ الصَّادِيِّ

«Allatih and olsun ki, hələ heç bir qadın mülkötinə doğru yel göstərən, ona peyğəmbər olan rəsulullah kimi hərini doğmamışdır.»

*Allah onun kimi temiz, pak, qonşusuna verdiyi ahdə vəfali,
Miad gününe sədinq bir məxluq yaratmamışdır.*

*O, bizim aramızda ek biki şaxs kli kl, onunla ən yaxşı işlər
ədalət və düzgünlük ziyasına bürünürdü. Ey insanların ən
yükseyi, mən səndən əvvəl çayın içərsində susuzluqdan yanarı
adam kimi idim, Səninkə öz mənliyimi yenidən qazandırı.*

Həssan ibn Sabit bəzi şerlərində Məhəmmədin (s.)
düşmənlərini həc və edib, onları nadanlıqla, cəhiliyikdə günahlan-
dirmiştir.

İslam şairlərindən olan Kə'b ibn Mallikin (كعب بن مالك) poezi-
yasında dinin nəzəri əsasları daha geniş yer tutur. O, tez-tez Qurana
müraciətlər edir, islami ehkamları poeziya dili ilə təbliğ edir. Onun
yəzdiyi əsərlərdə bizi peygəmbərli dlin iştirakçı kimi göstərlik Şəhə
eləcə də, Məkkədən Mədinəyə gəldikdən sonra bir dlin reformatoru
olmaqla yanaşı, həm də bir İcma başçısı olan peygəmbərin öz
göstəriş və təklifləri ilə insanlara necə kömək etdiyini göstərir:

وَبِنَا رَسُولُ اللهِ نَتْبِعُ امْرَه
وَإِذَا فَلَّ هَبَّنَا الْفَوْلَ لَا نَنْتَطِلُهُ

تَدَلِّي عَلَيْهِ الرُّوحُ مِنْ عِنْدِ رَبِّهِ

يَنْزَلُ مِنْ حَوْلِ السَّمَاءِ وَيَرْفَعُ

شَاعُورٌ فِيمَا نَرِيدُ وَفَصَرَنَا

إِذَا مَرَّتِ الْأَيَّلُونَ أَنَا نَطْبِعُ وَنَسْعِ

وَقَالَ رَسُولُ اللهِ كَمَا يَنْدَوُ النَّاسُ

ذَرُوا عَنْكُمْ هَؤُلُو الْمُبَاتِ وَنَطَعُوهُ

وَكَوْنُوا كَمَنْ يَشْرِي الْحَيَاةِ تَفَرِّبُهُ

الْوَلِيُّ مَلِكٌ مَحْبُّا لِلْبَيْهِ وَبِرْجِعٍ

وَلَكُنْ خَذُوا أَسْيَافَكُمْ وَتَوَكِلُوا

عَلَىَّ إِنَّمَا لِلْأَزْمَادِ اجْمَعٌ

«Allahın elçisi bizim aramızdadır.

Biz hər bir işdə onun ardınca gedirik.

*Allahın yanından gəylərdən enən, sonra yenə gəylərə qalxan
ruh ona göstərilər verik.*

*Istədiyiniz hər bir şey dərəsində onunla məskənətəşirik. O, işə
bizdən nə istəsə, itaat edib dikkətlə qulaq asınıq.*

*Allahın elçisi bizim aramızda görsənərkən biza dedi:
«Özünüzdən ölüm qorxusunu qovun və ümidiyle yaşayın.
Bizi dirildən və yenidən həyata qaytaran bir ağadan həyatı bor
alan adamlar kimi yaşayın.
Lakin qılınca yerə qoymayaraq Allaha təvəkkül edin. Çünkü hər
bir iş Allahın iradəsindən asılıdır».*

Kə'b ibn Zuheyər

(كَبَّ بْنُ زَهْرَيْ) Kə'b ibn Zuheyrlın (662-ci ildə vəfat edib) islam şairləri içərisində xüsusi məqamı var. Məşhur cəhiliyyət şairi Zuheyrlə ibni Səlimən oğlu Kə'b qardaşı Buceyrla əvvəl islamə zidd mövqə tutub müsəlmanları həc və etmişdir. İslamla yaxından tanış olmaq üçün bir gün Buceyr Mədinəyə yollanır və bu dinin mütaəqqi mahiyyətini dərk edib islami qəbul edir. O, qardaşı Kə'bə məktub göndərər yazar ki, «peygəmbər islami həc və edən şairlərin qatlinə ömr vermiş, bii çox bütürəst şairlər öldürülmüşdür. Ancaq peygəmbər yanına tövbə ilə gələnləri bağışlayıb günahından keçir». Buceyr qardaşına Mədinəyə gəlib tövbə etməyi və islami qəbul etməyi məsləhət bilir.

Kə'b peygəmbəri (s.) mədəh edən məşhur «Bənət Suad»
(*«Suad məni tərk etdi»*) qəsidiəsi ilə Mədinəyə yollanır. pey-
gəmbər məsciddə olarkən o, yaxınlaşmış soruşur: «Ya peygəmbər,
Kə'b peşmanlıqla sənin yanına gəlib müsəlman olmaq istəyir, sən
onu bağışlayırsanmı?» Peygəmbər tövbə ilə gələnlərin hamisini
bağışlandığını bildirir. Kə'b bu zaman kim olduğunu etiraf edir. Onun
kəskin həcvlərindən cana doymuş ənsərlər hücum çəkib elə oradaca
Kə'bi qətlə yetirmək istəyirlər. Ancaq peygəmbər buna yol vermir.
Kə'b «Bənət Suad» qəsidiəsini oxumağa başlayır. Klassik şerin
ənənələrinə riayətlə yazılmış bu qəsidiə ərəb ədəbiyyatının şah
əsərlərindən sayılır.

Obanı vəsf edən, keçmiş günlərini, Suad adlı sevgilini yad
edən Kə'b qəsidiədə o dövrün bir çox reallıqlarını, islam tarixinin bəzi
əhəmiyyətli məsələlərini əks etdirmişdir. Kə'b,

ان الرسول لسيف يستضاء به

Əməvilər dövründə siyasi şer

Əməvilərin 90 illik tarixi dövründə arəb ədəbiyyatı çoxcən inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövri ədəbiyyatında cahiliyyət dövrü formə və ədəbi üslubunun, poetik qanunlarının yeni ictimai-siyasi və mədəni şəraite uyğunlaşması müşahidə olunur. Cahiliyyət dövrü ədəbi ənənələrinə ciddi riayət də bu dövri ədəbiyyatının əsas cəhətlərinindədir.

Əməvilər dövründə poeziya bir neçə istiqamətdə inkişaf edir. İlk növbədə dini dona bürünmüş siyasi poeziya nəzərə çarpır. Onun əsas şaxələrinin şəhər xəvaric, zübeyri, şüubi şairlərinin və Əməvilərin mənafeyinə xidmat edən şairlərin yaradıcılığı təşkil edir.

Bu dövrdə ayı ayı janlıların geniş inkişaf edib poeziyanın əsas qollarına çevriləməsi də müşahidə olunur. Məsələn: qoboli həry inkişaf edib iki şair arasında bir növ deyişməyə, şerləşməyə – nəqai'd şerinə çevrilir.

Qozol janı çox coşqun inkişaf mərhəlesi yaşayır. Onun müstəqil bir janı kimi, qəsidičdən kənardı inkişafı daha çox diqqət çəlb edir. Qəzəl özü də iki şaxəyə – bədəvi ərəblər arasında yaranmış üzrə qəzələ və şəhər aristokratiyasının yaratdığı hadarı qazolo ayrıılır. Aynca mədh, xəmriyyə, zuhdiiyyə kimi janlıların inkişafı də nəzərə çarpır.

Ərəb ədəbiyyatında siyasi şerin inkişafı Əməvilərin hakimiyətə gəlməsi ilə daha da yüksəlir. Müxtəlis qollarla ayrılan bu poeziyadan danışarkən xəvaric şairlərinin yaradıcılığını xüsusi qeydi etmək lazımdır. Həm Əməvilərə, həm də şələlərə qarşı sərt, barışmaz mövqə tutmuş xaricilər yalnız silahla ceyil, sözlə də mübarizə aparırlılar. Döyüdə olduğu kimi poeziyada da qəti və əzmkar idilər. Şərefli ölüm, din yolunda ölüm xarici şairlərin poeziyasının ana xəttini təşkil edir. Ən görkəmlı xarici şairi Tirmimmah ibn Hakimin (الطرماج بن حكيم) (VIII əsrin II onilliyində ölüb) poeziyasında işmənlərə qarşı amansız mübarizəyə çağırış ön plandadır. Şairə, həyatın mənası din yolunda şərefli mübarizə aparmaqda, əgər əzəm gələrsə, bu yolda canını belə əsirgənməkdədir. Çünkü onsz da bütün insanla avval-axır olacak, hamisi ölüm badəsini dadacaqdır:

«Peyğəmbər işiq saçır doğru yol göstərən birləşdir.»

O, Allah-təalanın siyrilmiş, itti qılınca kimidir.»

beytini söyləyərkən peyğəmbər yaxınlaşmış öz əbasını şairə bağışlayıı. Bu səbəbdən də həmin qəsidi «Burde» (əba) qəsidiči adlanı. Ərəb adətinə görə, vir kəsin başqasına əba bağışlaması onu əhimayəsinə götürməsi mənasını verirdi.

Kə'b bu hadisədən sonra İslamin ən tanınmış şairlərindən olub öz şeri ilə haqq dininin yayılmasına xidmat edir. Onun «Burde» qəsidičinə birləşdir. Xüsusilə XIII əsr şairi Busirinin «Burde» qəsidiči çox məşhur olmuşdur. Rəvvayata görə, o, əgər xəst olsun, IIIİc. vozlyyyatında yataqda yatma və bu qəsidičini yazdıqdan sonra yuxuda Məhəmməd peyğəmbərin (s.) öz əbasını ona bağışlamasını görmüş, səhər yuxudan sağlam bir insan kimi ayağa qalxmışdır. Busirinin bu qəsidičini indiyadək əraitə ölkələrində bir şəfa duası kimi işlənir.

Zübeyri şairler Abdulla ibn Zübeyrin başçılığı ile Əməvilərə qarşı üşyan qaldırımların tərəfdarları idilər. Onların mübarizəsi 8 il davam etmiş, 692-ci ildə Əməvi xəlifəsi Əbdülməllik ibn Mərvanın qötü tələbirləri noticosunda onların hərəkəti yatırılmış. Abdulla ibn Zübeyr qətlə yetirilmişdir. Zübeyrilər tərəfində çıxış edən ən görkəmli şair Ubeydulla ibn Qeys ər-Ruqāyat (عبد الله بن قيس الرقىيات) idi.

Zübeyri şairlərin poeziyasında Əməvilərin təqiqi çox güclü idi. Zübeyri şairi İbn Ərradə (ابن عرادة) Müaviyətinin oğlu Yəzidin vəfatını, eləcə də Yəzidin öz yerinə təyin etdiyi oğlu II Müaviyətin də təz bir zamanda ölümünü Allah-təalanın Əməviləri cazalandırması sanıb yazdı:

ابني اهله ان اخه ملككم

جسد بحوارين ثم مقيم

كوب و زق و اعف مرثوم

مرنة تبكي على نشوانه

بالصلح تتعقد تارة وتتفوّم

«Ly Bəni Ummayyo, Sizin hakimiyətinizin sonu Huvvareyndəki cəsəddir ki, daim orada qalacaqdır.

Ölüm onu (Yəzidin oğlu Müaviyəni) yaxaladıkda onun yatağının yanında şərab badəsi və içərisindən çaxır axan kuzə var idi.

Bu kuzə zümzümə edərək öz sərxoş sahibi üçün gah ağlayı, gah yixılır, gah da qalkırıdı».

Göründüyü kimi, zübeyri şairi ilk növbədə Əməvilərin dini etiqadlarının puçluluğunu, onların islamın qadağan etməsinə baxmayaraq, şərəba qırşanmalarını həcv etmişdir.

Şiə şairlərinin poeziyası bədbin, küskün, ağları ruhlu poeziyadır. Bu poeziyada şəhidi imamların söylənilən mərsiyələr şəhərci rol oynayır. Bəzən belə şəfərov qıtas motivlərinin de səsləndiyini görürük. Şəhəlik ən çox Kufədə yayıldıqından sonra poeziyasının mərkəzi də Kufə idi. Məşhur şiə şairi Kumeyt ibn Zeyd (679-743) idi. Digər şiə şairləri kimi onun poeziyasında da talebatlı

شاعر زبیر شاعر زبیر

وأيقنت إنها تعود كما

بشك من فر من منيته

ذ عزى عزاته بوفقاها

من لم يفت عبملة بعد دفعه

شاعر زبیر شاعر زبیر

“İnsanın yaşamağa olan bu həvəsi nəyə lazımdır? Bir az yaşlılığıdan sonra ölümlə onları onszuda yaxalayacaqdır. Əmin olsun ki, dünən əliq onu necə yaratmışdır, bir gün o, yenə həmin şokluna düşəcəkdir. Nə vaxtsa ölümdən şəxşəməğə macəl tapmış adam bilsin ki, o, yenidən ölümlə üzləşmək orəfəsindədir. Cavanlıqda ölməyən onszu da qocalanda ölücəkdir. Ölüm bir badədir ki, hər bir kos onu dadacaq.”

Xəvaric şairləri adı ölümə, adı həyata nifrot edirlər. Hər bir xəvaric döyüş meydانında ölməyi arzulamalıdır.

Umm Həkim (عمر حكيم) adlı qadın şair bir uircuzasında xarici kərin bu psixologiv emalında itadı edirdi:

احمل زاسا قد سبمت حمله

ذ دامت ذمه و عصمه

اذ فسی بحمل عنی بقله

“Artıq daşımıqdan bəzəliyim bir baş daşımınam.
Onu yağılayıb yumaq kəp məni təngə gətirib.
Yəni elə bir işdə vəxduru ki, bu ağır yükü məndən
götürsün.”

Xarici şair üçün on böyük rüsvayçılıq rahat yataqda ölməkdir. İmtan ibn Hittan (عمران بن حسان) bu barədə deyirdi:

احذار ان الموت على فراشي

وزحون ل تحت درك شعري

“Mon yorgan döşədə ölməkdən çox ehtiyat edinom
Niz dəməcində on — necə da dəzulayınım.”

ərazılıq, şikayət motivləri çox güclüdür. Onun əhli-beyti tərif edən şairləri «Haşimiyyat» məcmuəsində toplanmışdır.

Şüubilik hərəkatı Əməvilər dövründə meydana gələnə də, Abbasilər dövrünü də əhatə etmişdir.

Əməvi xəlifələrinin ərəb mütəəssibliyi siyaseti başqa xalqlardan olan müsəlmanlar tərəfindən yaxşı qarşılanmırıldı. Çünkü şair Məhəmməd peygəmbərin (s.), İstərsə də Raşidi xəlifələrinin dövründə müsəlman ümmətinin maraqları milli maraqları istələnişdi. Bütün müsəlmanların bərabərliyil İdeyası Qurani Kərimin «Hucurat» surəsinin 13-cü ayəsində də təsbit olunmuşdur:

«بِاَنَّهَا النَّاسُ اُنَا خَلَقْنَاكُمْ مِّنْ ذَكْرٍ وَّ اُنْثِيٍّ وَ جَنِّنَاكُمْ شَعْبًا وَ قَبْلًا لَّتَعْلَمُوْا

ان اکرمکم عند الله انقاكم ان الله عليم خبیره

«Ey insanlar, biz sizlə bir kişi və bir qadindan yaratdıq. Sonra birbirinizlə tanışınız deya, sizlə xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır».

Təbii ki, Əməvilərin başqa millətlərin əzilməsinə yönəlmüş siyaseti müəyyən müqavimət hərəkatına gətirib çıxarıır. Bu hərəkat yüksəndəki ayədəki şüub (شعوب) xalqlar sözünə müvafiq şüubilik adlanır. Şüubilik öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçib. İlk növbədə bu, passiv bir etiraz xarakteri daşıyır, Quran ayalarına, mədəsi-şərifə istinad edən şüubillər bütün müsəlmanların bərabərliyi ideyasını təkildə yada salırdılar. Şüubillərə görə, insanların hamisini Tanrı xəlq etdiyindən onların birini digərindən üstün tutmaq dina ziddidir. Lakin Əməvilərin yixilmasında mühüm siyasi qüvvə kimi çıxış edən şüubillər zaman-zaman özləri də bu bərabərlik ideyalarını əməkdi, ərəblərin tarixini, keçmişini, onların bir sıra adət-ənənələrini bəsləyir, özlərinin hər cəhətdən üstün olduğunu bildirlərlər. Bu hərəkat, xüsusiilə, farslar arasında güclü idi. Əzər vaxtilə ərəblər qeyri-ərəbləri vəhi, özlərini isə mədəniyyət daşıyıcıları hesab edirdilər, lindi şüubillər özlərinin ərəblərdən qat qat mədəniyyətlərini iddia edirdilər. Əslən Azərbaycandan olan İsmayııl ibn Yəssar məşhur şüubi şairlərdən idi!

Şüubilik hərəkatı və İsmayııl ibn Yəssarın həyat və yaradıcılığı barədə bax: M. Mahmudov. Ərəbcə yazılmış azərbaycanlı şair və şairlər, Bakı, 1983

Əməvilər tərəfində olub onların mənəleyini gündən şairlər də olmuşdur. Əməvilərin ən məşhur şairi, saray şairi rütbəsini qazanmış al Əxtal idi. Cərir, Fərəzədək kimi şairlər də Əməviləri mödafi etmişlər.

Nəqaid şeri və onun görkəmli nümayəndələri

Həcv janrı hələ cəhiliyyət dövründən əvvəl poeziyasının mühüm qollarından birini təşkil ədir. Qəbilənin düşyəntorunu həcv etməyin, onların mənfi xüsusiyyətlərini aşkarlayıb adamlar arasında onları nüfuzdan salmağın böyük əhəmiyyəti var idi. İslamin yaranmasından sonra həcv yeni bir mərhələyə qədəm qoyub müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanların həcvləşməsi zəminində dini siyasi don geyinir. Həcv janrı bir növ müxtəlif dini sivası qruplaşmaların mənəfeyinə xidmət edən söz silahına çevrilir.

Əməvilər dövründə həcvin siyasi ixtiyarı nüfuzu dəha da artı. Artıq biz bu janrin müxtəlif dini-siyasi qruplaşmaların - ş. xatıcı, zübeyri, şüubi və s. əlində kəsərli silah cənasını görürük. Bu qəbilə şerlər siyasi məqsədlərə xidmət etdiyindən, adətən, siyasi şerin bir növü hesab edilir. Bu dövrdə həcvin başqa bir qolunu Nəqaid şeri (شعر النفاض) təşkil edir. Nəqaid həcv üzərində təşəkkül tapıb qəbəli həcvin inkişafında yeni mərhələ olsa d , onun öz qanunları, öz prinsipləri vardır. Hər həcvi nəqaid adlandırılmaq olmaz. Çünkü nəqaid iki şairin həcvləşməsi, şerləşməsidir: yəni bir şair başqasını həcv edirsə, həcv olunan da mütləq cavab şeri yazmalıdır. Cavab yazan aşağıdakı iki prinsipə əmlət etməlidir:

- 1) Birinci şer hansı vəzndə yazılısa, cavab verən də o həcvin o vəzndə qələmə almalıdır.
- 2) Mütləq qafiyə gözlənilməli, cavab şeri əvvəl yazılın şerlə təyin quliyədə olmalıdır.

Əməvilər dövründə nəqaid şeri poeziyanın ən inkişaf etmiş qolu olub. Bu janrin o dövrdə bir dəb xarakteri almasını söyləsek, səhv etmərik. Xüsusiilə, həmin dövrdə xilafətin məşhur elmi və mədəniyyət ocağı sayılan Bəsərədə bu janrı cox yayılmışdır. Camiat nəqaidləri dini ölkə üçün məşhur Mirbəd bazarına yığıltı. Büyüt həvəslə şairlərin şerlərinə qulaq asırdılar. Hərtə münəsiflər həyti təşkil olunur, kimin qalib gəlməsi müəyyənləşdirilirdi. Bəzən nəqaid

şerində heç bir etika, ədəc gözlənilmir, qəzəb və kin ədəb və əxlaqı üstələyirdi. Məqsəd rəqibi biabır etmək, təkcə onun özünü deyil, bütün nəslini, qəbiləsini rüsvay etmək olduğundan nəqaiddə çox zaman qəbəli problemlər də ön plana keçirilir, düşmən qəbiləsinin monfi xüsusiyyətləri, məglub olduğu döyüşlər və s. şirişdirildi. Təbii ki nəqaid yazan öz qəbiləsini göylərə qaldırı, onun möziy yətlərindən, əsil-nəcabətindən, qəbiliə üzvlərinin cəsurluğundan, xeyirxah əməllərindən ağız dolusu danişirdi. Bu şerlər bir qayda olaraq subyektivizmdən xali olmasa da, hər halda tədqiqatçılar nəqaid şerindən ayrı-ayrı qəbilələrin tarixi ilə bağlı məlumatlar əzx edə bilirlər. Lakin bir məsələni diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır ki, şairlər bəzən publikanın nəzər diqqətini cəlb etməklə rəqibi daha ağır məglubiyyətə düşçər etmək üçün dedikləri sözün və ittihamın həqiqətə uyğun olmasına o qədlər də fikir vermirdilər.

Nəqaid şerinin on görkəmli nümayəndələri Cərir, Əxtal və Fərəzdəkdir. Xüsusilə 44-i həcmiyyətli Cərirlə Fərəzdəkin nəqайдları çox məşhur olub, həm orta əsrlərdə ayrıca bir kitab halında toplanmışdır.

Nəqaid şerini bəzən siyasi şer adlandırsalar da, bu fikir özünü doğrultmur. Çünkü nəqaid şerində qəbəli münasibətlərin siyasi münasibətləri üstələdiyinin şahidi oluruz. Ona görə də nəqaid şeri siyasi şer deyil, qəbəli həcvin yeni forması hesab oluna bilər. Əgər bu şairlər bəzən Əməvilərə arxalanıb onları mədh edirdilərsə, bu daha çox onların öz qəbilələri ilə bağlı maraqlarına xidmət edirdi. Əməvilərə gəlincə, onlar ayrı ayrı qəbilələr arasındaki münaqişələrə rəvac verir, bununla nərazi xalq kütlələrinin etirazını başqa səmtə yönəltməyə çalışırlar.

Digər tərəfdən nəqaid şerini həcv adlandırarkən bu şerlərdə həcvin yanaşı başqa elementlərin, məsələn, özünü və öz qəbiləsini tərifin, müayyan hikmətamız fikirlərin, fəlsəfi düşüncənin mövcudluğunu da nəzərə almaq lazımdır. Qalib çıxməq üçün şairlər dərin məna ilə yanaşı, forma gözəlliylə, üslubi möziyyətlərə, şerin bədii cəhətdən mükəmməliyinə də diqqət yetirirdilər.

Fərəzdək

Haməmm ibn Əlib ibn Sa'sa'a ibn Naclıə Fərəzdək (هَمَّامُ بْنُ الْقَلِيلِ إِبْنُ نَعْلَى إِبْنُ نَعْلَى) Əməvilər dövrünün ən görkəmli şair və məşhur nəqaid ustasıdır. Fərəzdək şairin ləqəbi olub «yağlı xəmir kündəsi» mənası verir. Şair ətli, yumru üzünə görə bu cür adlanmışdır. O, təxminən 640-cı ildə varlı, əsil-nəcabətli bir ailədə dünyaya gəlib. Şairin mənsub olduğu Bəni Tərim qəbiləsinin Bəni Mücaşı qolu ərəblər arasında xüsusi nüfuzlu malik idi. Onun babası Sa'sa'a çox xeyirxah və səxavətli adam olub və dırı-dırı torpağa basdırılan qızlara həyat verən şəxs» adlanıb. Rəvayətə görə, bir gün Sa'sa'a ibn Naclıə Məhəmməd peyğəmbərin (s.) yanına gəlib cahiliyyət dövründə etdiyi bəzəl xeyirxah işlərin qiyamət günü hesaba alınıb-alınmayıcağıını soruşur. O, xüsusi ilə bəzə ərəblərin yeni doğulan qız uşaqlarını dırı-dırı torpağa gömməsinin qarşısını almaq üçün öz dəvələtini verib bu qızları xillas etdiyini, onları öz himayəsi altına aldığıni qeyd edir. Məhəmməd peyğəmbər (s.) Sa'sa'aya bu xeyirxah əməlin müükafatının mütləq olacağını söyləyir. Fərəzdək bir fəxriyyəsində babasının tərifini verərək söyləyir:

وَجَنِيُّ الَّذِي مَنَعَ الْوَابِلِينَ

واحِيَا الْوَفُودَ وَلَمْ يَوْدَ

«Mənim babam qız uşaqlarını dırı-dırı basdırınlara qarşı çıxarı kəsdir.

O, kömülməyə məhkum qızlara həyat vermiş və onları torpağa basdırılmamışlam».

Fərəzdəkin atası Əlibin də səxavəti dillər əzbəri olub. Bir dəfə o, ərəblər arasında öz səxavəti ilə məşhur bir şəxslə yarışaraq yüzlərlə dəvəsini kəsib yoxsullara, aclara vermişdir. Həzrat Əlinin (ə.) bəzə döyüşlərində Əlibin öz dəvələrini kəsib döyüşçülərə payladığı rəvayət olunur.

Bədə adlı-sənli, tərifəlayiq xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir ailədə dünyaya gələn Fərəzdək Bəsrədə doğulub buranın elimi-mədəni mühitindən faydalansa da, o, bədəvi ruhunda böyükliyib öz qəbiləsinə six bağlı olmuşdur. O, uzun ömür (təxminən 93 il) sürüb 733-cü ildə vəfat etmişdir. Öz həyatı ilə bədəvi ərəblərin ruhuna uyğun açıq-saçıqlıqlıdan çəkilməyən Fərəzdək bu açıq-saçıqlığı öz

poeziyasına da gətirmiş, xüsusilə, onun bəzi qəzəlləri qaba, natural xarakter kəsb etmişdir. Ərəb filoloqları bəzən onu, əxlaqi səbat-sizliqda ittiham etmişlər. Şairin siyasi mövqeyi də dəyişkən olub, o, bu gün təriflədiyi bir şəxsi sabah tənqid və təhqir etməkdən çəkinməmişdir.

Fərəzdək bir şerində İblisi həcv etmiş, bir çoxları kimi özünün də bir zamanlar İblisə ibadət etdiyini, daim onun fitnəsinə uyub günahlar işlətdiyini etiraf etmişdir. İndi yaşı dolan şair öz emməllərindən peşimən olub İblisin təsirindən uzaqlaşdığını bildirir:

أطعْنَكُ بِالْبَيْسِ سَعِينْ حُجَّةٍ

ولَمَّا انتَهَى شَيْبِي وَتَمَّ تَمَامِي

فَرَدَتِ إِلَى رَبِّي وَلَقِنْتَ اُنْتَيِ

مَلَاقِ لَبَامِ الْمُنْوَنِ بِحَمَامِي

«Ey İblis, mən sənə yetmiş il ibadət etmişəm. Lakin qocalığın sona گاتب ömrüm bitən zaman
Allahıma pənah apardım və yəqin etdilm ki, monim günlərim bitib və öz ölümümlə qarşılaşacağam».

Fərəzdək poeziyasında fəxriyyə ünsürləri çox güclü olub. Hiss olunur ki, şair qəbəli mənafeyi ümmükləm mənafeyindən həmişə fəstün tutmuş – öz qəbəliyi ilə fəxri etmişdir. Fərəzdək ata-babaları kimi özünü də alicəməliq və xeyirxahlıq mücəssəməsi hesab etmişdir. Hətta o, öz ölümünün adamlarda doğuracağı kədər və təzdirbi da təsvir etməkdən çəkinməmişdir:

إِذَا مُتْ فَأَبْكِنِي بِمَا لَنَا أَمْلَأَ

فَكَانَ يَلْقَنْ فِي بَصِقٍ

وَكُمْ قَاتِلُ مَاتَ الْفَرْزَدقُ وَالنَّدِي

وَفَانَةُ مَاتَ النَّدِيُّ وَالْفَرْزَدقُ

«Mən ölürsəm, mənim üçün ağlayın. Çünkü mən buna layiqəm. Mənim haqqımda nə qədər yaxşı söz desən, doğru çıxar.

Neçə kişi deyəcək ki, Fərəzdəkə birlilikdə səxavət də oldu. Neçə qadın deyəcək ki, səxavətlə birlilikdə Fərəzdək də öküü.

Əməvilər dövrünün coşqun siyasi münaqışələrinin burulğanında yaşayan Fərəzdək də təbii ki, siyasi həyatdan kənardır.

qala bilməzdi. Ancaq onun dəyişməz siyasi mövqeyi olmamış. Əməvi xəlifələrini -- Əbdülməlik ibn Mərvani, onun oğlu Yezidî mədəh edən, Əməviləri islam dininin qoruyucusu, Əməvilərə qarşı çıxanları kafir adlandıran şair əhli-beytə və şələrə də hüsnə rəyli bəsləmiş, bəzi şerlərində şələlik tərefdəri kimi çıxış etmişdir.

Fərəzdək gözəl təsvir ustasıdır. O, Əməvilər dövründə vəst sahəsində ən güclü şair olub, müxtəlif təbəbat səhnələrinin, heyvan və bitkilərin inükəmməl poetik əksini yaradıb. Fərəzdək poeziyasının dili də çox zəngin olub, şair unudulmuş, yağıdan çıxmış sözləri tapıb işlətməkdə böyük məharət göstərib. Buna görə də ərəb filoloqları deyirdilər ki, əgər Fərəzdək olmasaydı, ərəb ırksızlığının üçdə biri itardi. Şairin müqəllədə beytləri - yəni özündən əvvəlki şairlərin ayrı-ayrı motivlərini təqlid edərək yaratdığı beytləri də çox olub. Bəzən də şairin təhkiyə üslubuna müraciətinin, yəni qəsidiə daxilində bir hekaya söyləməsinin şahidi oluruq. Bu cəhətdən onun qurda həsr etdiyi şerî maraq doğurur. Rəvayətə görə, bir dəfə Fərəzdək öz yoldaşları ilə soñara çıxır. Yolda onu yuxarı tutur və hiss olunmadan yoldaşlarından geri qalır. Yuxudan ayılanda bir canavar görür. Canavarın hücumuna məruz qalmışın deyə yoldaşları ilə birlikdə götürdüyü yemək ettiyatını – dəvənin böyrünə bağlılığı qoyun atını hissə-hissə kəsib ona yedizdirir. Canavar tamamilə doyub Fərəzdək tərk edir. Sonra yoldaşları gəlib Fərəzdək tapırlar. Fərəzdək öz qorxaqlığını gizlətmək üçün bu hadisəyə tamamilə başqa bir don geyindirir və qurdú öz süfrəsinə dəvət edib ona qonaqhqı verdiyini bildirir. Bu hadisə şairin poeziyasında belə əks olunub:

وَاحْلَسْ عَسَالٌ وَمَا كَانْ صَاحِبًا

دَعَوْتْ بَدَارَنْ مُوهَنْ نَا فَاتَانِي

فَلَمَّا اتَى فَلَتْ اَذْنَ دُونَكْ وَانْتَيِ

وَابِاكْ فِي زَادِي لَمْشِتَرْ كَانْ

فَبَتْ اسْبُوْيِ الرَّازِدِ بَيْنِي وَبَيْنِهِ

عَلَى ضَوِّ، نَارِ مَرَّةٍ وَرَخَانِ

وَقَلَتْ لَهُ لَمَّا تَكَبَّرَ ضَاحِكَا

وَقَانِمْ سَيْفِي فِي يَدِي بِمَكَانِ

تَعَشْ فَانْ عَامِنْتَسِي لَا تَخُونَتِي

نَكْنَ مَثَلَ مَنْ با نَنْبِ بَصَطْحَبَانِ

وانت امرؤ يا ثنب والغفر كنتما

بن كانا ارضعاً بلبان

ولو غيرنا نبهت تلمس القرى

زمك بسهم و شباء سنان

«Gecə yarısı, yanımı, - heç bəli dostum olmayan bir vaxtda mən cəld yerişli boz qurdum qonaqlığa dəvət etdim.

O, yaxınlaşdıqca deurn ki, bir az da yaxın gəl. Cünki sən mənim bu günkü azuqəmə şəriksən.

Mən gah alovlanan od işığında, gah da tüstü içərlisində azuqəmi onunla böldüm.

Dışlarımlı ağardılıb güllərkon, əlim qılınçın qəbzəsində ona dedim:

Əgər sən ehdi peymana sadıq olub mənə xəyanət etməzsənse, gəl birgə şam edib dost olaq.

Lakin sən elə bir məxluqsan ki, xəyanətlə bligo doğulub onunla eyni ananın döşündən süd emmisən.

Əgər mənim yerimə bir başqasından qonaqlıq istəsəydim, ya səni oxla vurur, ya da qılıncla kəsərdim.

Fərəzdəkin dördüncü şia imamı Zeynəlabdinə yazdığı mədhyyə də məshhurdur. Rəvayətə görə, bir dəfə Həcc ziyarəti zamanı Kəbə məscidinə ziyarətə gələn xəlifə Hüsam ibn Əbdülməllik Qara Daşa yaxınlaşıb onu öpmək istəyir. Lakin İzdihamin çıxlığından Daşa yanına bilməyir və oturub gözləyir. Bu zaman Zeynəabdin Əli ibn Hüseyn ibn Əli ibn Əbi Tallib Daşa yaxınlaşır və camaat dərhal aralanıb ona yol verir. Hüsam özünü tanımamazlığa vurur, yanındaki şəhərlərdən bu adının kim olduğunu soruşur. Bu zaman yaxınlıqda olan Fərəzdək bədahətən məshhur *مَنْ الْذِي تَعْرِفُ هَذَا الْبَطْحَاءَ وَطَنَّهُ* («Bu, Mekke torpağının qədəmlərini yaxşı tanıdığı şəxsdir») başlıqlı şerini söyləyir.

Göründüyü kimi, Fərəzdəkin poeziyası çox rəngarəng olmuş, şair hər bir şəhərdə öz ləlli yaradıcılıq xüsusiyyətlərini qabarıq vərə bilmişdir.

Cərir

Cərir ibn Atiyyə ibn Hatafe (جرير بن عطية بن الحطفي) nəqald şerinin ən böyük ustadı kimi tanınır. O, 74 şairlə həcmimiş və hamisəna qalib gəlmışdır. Həddindən artıq əlgin bir adam olan, ağlına galəni dilinə gətirməkdən çəkinməyən Cərir sanki bu şəhər üçün yaranmışdı.

Cərir 653-cü ildə Yəməmədə, ərəblər arasında çox da nüfuzu olmayan bir allədə dünyaya gəlmışdır. O, Təmim qəbiləsinin Bəni Kuleyb qoluna mənsub idi. Anası onu dünyaya gətirməzdən evvel yuxuda görür ki, İnsanların boğazına dolaşır, onları boğan bir kəndir (ərəbcə «cərlir») dünyaya gətirilir. Yuxuyozan ona söyləyir ki, sənin çox acidil, hamını həcv edən bir oğlun olacaq. Məhz bu yuxunun təsiri ilə ona Cərir adı verilir. Cərir dünyaya gələrkən altıyılq olsa. Onun bu cür vaxtindən tez dünyaya gəlmişə sonralar başqa şairlərə onu tənqid etmək üçün əsas vermişdir. Diğer tərəfdən şairin mənsub olduğu Bəni Kuleyb qəbiləsinin ərəblər arasında avra, səiğərdən, döyüslərdə iğidlik göstərməyə qadir olmayan, acliq və səfələt içərisində olan bir qəbilə kimi tanınması da şairi tənəhələrə məruz qoyurdu.

Rəvayətə görə, bir dəfə müasirlərindən birlə Cəridən kimin - Fərəzdəkin, yoxsa onun böyük şair olduğunu soruşur. Cərir cavab verməyə tələsmədən onu öz evinə aparır və tövlədə əylilik keçini əmən, saqqalı südə batmış, çırkab içərisində olan bir kişini ona göstərib deyil ki, mən bəzə bir ata ilə 74 şairə qalib gəlmışam. Sənəcə, mən böyük şair olaram, yoxsa əsli-nəcabətli Fərəzdək?

Cərir Yəməmədə doğulsa da, o, ədəbi fəalliyətə başlıadiqdan sonra qarış-qarış xilləfatın elm və mədəniyyət ocaqlarını gəzib dolaşmış, xüsusilə, Bəsrədə çox məshhurlaşmışdır. Hətta o dövrün ədəbi mühitində belə bir fikr də yaranmışdı ki, əgər Cərir bir kəsin həcvinə cavab verərdi, deməli, bu, həmin şairin həqiqətən böyük şair olmasına dəlalət edərdi. Bəzilləri Cərirlə heç bir şəxsi ədavatları olmadığı halda məhz tanınmaq, məshhurlaşmaq namənə onu həcv edər və intizarla onun cavab həcvini gözləyərdilər.

Cərir daim Əməvi xəlifələrinin sarayına can atsa da, o, bu sahədə çox da uğur qazanmamış, xristian Əxtali şəraf şairi elan edilib ona inəvacılıb kəsən xəlifələr Cərirlən qəbiləsinin zühdəyilərə hüs-

rəğbatını bağışlaya bilmədiklərindən şairə soyuq münasibət başlamışdır. Buna baxmayaraq, o, Əməvillərin məşhur vallisi Həccac ibn Yusifin vasitəciliyi ilə saraya yol tapıb öz mədhiyyəsini oxuya bilir və Əməvilləri «dəvə belində gəzənlərin ən yaxşısı» adlandırır. Əbdüləsəlik Cərir müqtadır bir şair kimi tanıyıb ona da məvacib təyin edir.

Cərir 733-cü ildə Yəməmedə vəfat etmişdir. O, özünün başlıca rəqibi, 44 il həcvişdiyi Fərezdək dən sonra cəmi bir neçə ay əvvəlmişdir. Ömrünün böyük bir hissəsini Fərezdəkla poetik deyşimlərə həsr etmiş Cəririn Fərezdəkin vəfatından sonra həyatında yaranmış boşluq nəticəsində xiffət çəkdilər və bu səbəbdən də vəfat etdiyi söylənilir.

Cərir bir çox janrlarda yazüb yaratса da, o, daha çox nəqaid ustası kimi tanınmışdır. Cəririn nəqайдlərində bəzən qəzəb və acı diliñ, kəskin satira və ağır ittihamın dərin düşüncə və hikmətamız mədəvahdət təşkil etdiyini görürük.

Bir dəfə Fərezdək Cəriře bir qasid vasitəsilə aşağıdakı məzmununda bir şer göndərir:

إِنِّي أَنَا الْمَوْتُ الَّذِي مُوْلَأَ

بنفسك انظر كيف انت محاوله ؟

«Mən sənin lıştunə gələn bir ölüməm. İndi bax gör, özlinli ondan neçə xillas edəcəksen?»

Fərezdək əmin idi ki, Cərir ona cavab verə bilməyəcək. Çünkü onun qarşısına çıxa biləcək bir qüvvə görmürdü.

Qasid şeri Cəriře verərkən o, bədahətən aşağıdakı cavabı verir:

إِنَّا دَمْرٌ يُفْنِي الْمَوْتَ وَالْمَرْ خَالِدٌ

وَجِئْنِي بِمَثِيلِ الدَّمْرِ شَهِنَّا بَطْوَلَهُ

«Mən ölümə lıştun gələn kəlnatam. Sən mənə elə bir şey göstərə bilərsənmi ki, onun ömrü kəlnatdan uzun olsun».

Bu cavabı eşidən Fərezdək məglub olduğunu etiraf edir.

Dərin hissəyyat, ehtiras Cərir həcvişlərinin kəskinliyinə səbab olurdu, bu məzliyyət şairin qəzəllərində ayrı bir ənəm kəsb edir. Onun ılıkasinın səmimiliyinə, həziniyyinə gətirib çıxarırdı. Cərir böyük qəzel ustasıdır. Onun qəzəllərində həqiqi aşlıqlı ehtirasla döyünen

ürək çırıntıları hiss edilməkdədir. Şairin bəzi qozolları xüsusi, məşhuri olmuş, sonrakı şairlər onları öz şəhər inə daxil etmişlər.

لَقَدْ كَتَمْتَ الْهُوَى حَتَّى تَهِيمَنِي

وَلَا أَسْتَطِعُ لَهَا الْحَبَّ كَتَمَانَا

فَتَلَنَا ثُمَّ لَمْ يَجِيَنَ فَتَلَانَا

يَصْرَعُنَ ذَا اللَّبَ حَتَّى لَا حَرَاكَ يَهِ

وَهُنَّ أَضَعَفُ خَلْقَ اللهِ إِرْكَانَا

تَعْتَهِمْ مَغَةً سَنَهَ عَرَقَ

هَلْ يَا تَرَى تَارِكُ لِلْعَيْنِ اَنْسَانَا

«Mən eşqimi o vaxtadək gizlədəm ki, tamam üzülüb əldən düşdüm. İndi isə mən bu məhəbbəti gizlədə bilmirəm.

İçərisində setr olan gözlər bizi öldürürler. Bəs niyə sonra öldürdüklərini dirildirlər.

Onlar aşlıqlarla (ağıl sahibləri illə) o qədər vuruşduku ki, onların hərəkəti qalmadı. Halbuki bu gözlər xalıqın yaratdığı ən zəit məxluqlardır.

İnsan bu gözlərin qarşısında sanki tib batır. Görəsan, bu gözlərdən xillas okun insan vəmni?»

Cəririn öz arvadının ölümüնə yazıığı mərsiyə də olduqca hisgilili, yaniqli bir qəm nəgiməsidir. Arvadən, ərab şairləri əlin arvadlarına mərsiyə deməkdən çəklinərdilər. Cərir isə başqalarının qəbahət saydıgı bu işi görməkdən çəkinmir. O, arvadının vəfatından doğan qüssə və kədərin olduqca səmimi bir tərzədə ifadə edir:

لَوْلَا الْحِبَاءَ لَهَا حِلٌّ أَسْتَعْبَدُ

وَلَزِرتُ فِيرَكَ وَالْحَبِيبَ يَرَازَ

وَلَهِتَ قَدْمِي إِذْ عَلَنَّيْ كِبْرَةً

وَذُوو التَّعَامِمِ مِنْ بَنِيكَ صَغَارَ

حَسْلَ الْمَالِكَةِ الَّتِينَ تَخْبِرُوا

وَالظَّبَابُونَ عَلَيْكَ وَالْإِبْرَارَ

فَلَقَدْ ارَادَ كَسِيتَ اَحْسَنَ مَنْظَرَ

وَمَعَ الْجَمَالِ سَكِينَةً وَوَفَارَ

«Əgər həyə etməsəydin, göz yaşım məni bogardı və qəbrini ziyarət edəirdin, çünki sevillənlər ziyarət edilməlidir.

*Sən qəlbimi yerindən oynıtdın, kədər məni bürüdü. Bir
yandan da üzərlərinə göz muncuğu asılmış körpə
balalar.*

*Xeyirxah mələklər, bütün pak və təmiz adamlar sənlin
ruhuna dua oxuyurlar.*

*Görürəm ki, sən ən gözəl bir görkəmdeşən və öz
gözəlliyyinlə vüqar və təmkiylə dayanmışın».*

Extral

Qiyas ibn Čaus əl-Əxtal (غوث الخطل) Əməvillər dövrünün məşhur şairlərindən biridir. Onun adı çox zaman nəqaldı uстalari Cərir və Fərəzədəklə yaxşı çəkilsə də, Əxtal ədəbliyyat tarixində daha çox xəmriyyə şairi kimi tanınmışdır.

Əxtal («ağılsız, səfəh») şairin ləqəbidir. O, 640-cı ildə anadan olmuşdur. On yaşında olarkən o, Kə'b ibn Cueyl adlı bir şairi həcverdir. Həmin şair də ona « Sən ləp səfehsən, ey oğlan » (أنت لأخطل بـ غلام) söyləyir.

Əxtal xristian məzhəbli Təğlib qəbiləsinəndən id. Şair xristian olmasına və yaxasında iri bir xai; gəzdirməsinə baxmayaraq, Əməvi xəlifələrinin yanında bir çox müsəlman şairlərdən artıq nüfuzlu malik idi. Təkçə saray şairi rütbəsi və məvacibli alan ilk şairin Əxtal olduğunu qeyd etsək, kifayətdir. Əgər bu rütbəni ona xəlifa Yezid vermişdirse, digər xəlifa Əbdülməlik ibn Mərvəri onu «ərabların en böyük şairi» adlandırmışdır. Belə ki, mənbələrin məlumatına görə, bir gün Əxtal xəlifa Əbdülməlik ibn Mərvanın sarayına daxil olub ona *«Oba sakiniəri köçüb geldi»* mədhiyyəsini oxuyur.

Medhliyyə xəlifənin Abdulla ibn Zübeyrlə qardaşı Müsəeb ibn Zübeyr
üzərindəki qəlebəsinə həsi olunmuşdu. Əxtalın şairlik qüdrətlindən
heyratlanan xəlifa «Sənə nə deyim, ay Əxtal, İstəylisən, hər yerdə
xəber göndərib bildirim ki, sən ərəblərin ən böyük şairisən». Qeyd
etmək lazımdır ki, Əxtalı həmin qəsidiəsi klassik ərəb ədəbliyyatının
ən mükəmməl nümunələrindən sayılmağa layiqdir. Qəsidiyə

dövrünün poetik əriənələrinə müvafiq lirik bir giriş hissəsi – ətlalla başlayan şair Bəni Ummayyənlə tərlifləmiş, qabiləsinin Əməvilərə yaxınlığını qeyd etmiş, Əməvilərin düşmənlərini həcv etmişdir.

Əməvillərin xristian Əxtala olan hüsi-rəğbatının bii
siyasi mənası da vardır. Məlumdur ki, Məkkə və Mədinənin bir çox
nüfuzlu, mömin müsəlmanları Əməvillərin əleyhinə idi. Xəlifələr
müsləman şalırlarə onları həcv etdirə bilmirdilər. Əxtal isə xristian
olduğundan hətta ənsarları belə həcv etməkdən çəkinmirdi. Əxtal
710-cu ildə vəfat etmişdir.

Əxtalın öz şerləri üzərində uzun-uzadı işlədiyi bildirilir. Ö; əvvəlcə 90 beytlik qəsidiə yazar, sonra onu saf-çürük edib 60-nı ixtisar edər, yalnız 30-nu saxlayardı.

Əxtal eyş-İsrətə meyilli bir adamı olsa da, onun xristian kilsəsinə hörməti böyük olub. Mənbələrdə adamları həcv etdiyinə görə Əxtalin bəzi keşişlər tərəfindən kilsədə həbs edildiyi bildirilir. Əxtal bu zəfərə mülliik göstərir, özünün dini rəhbəri bildiyi keşişlərin hər bir göstərişlə ətəklə edərdi. Deyilənə görə, xəlifa Abdülməlik ona İslami qəbul etməyi təklif edib, lətta bunun müqabillində müəyyən miqdarda pül verəcəyili bildirilsə də, Əxtal dini iddəni dönməmişdir. Həm də şair şərəba aludə olduğundan müsləmən olmaqdan çəkinmişdir. Xəlifa ona «Sən bu şərabda nə gətmisin? Onun əvvəli sərxoşluq, sonu baş ağrısıdır!» – deyəkən Əxtal belə cavab verəmiş: «Mən bu iki hal arasındakı lazzati şənin xilafatına dəvəsmərəm».

Hər halda Əxtal məhz xristian olduğundan həcvləşmələrdə azən məglub olmuşdur. O, Cərirlə Fərəzədək arasında münsif təyin edildikdən poetik şerləşmədə üstünlüyü Fərəzədəkə verdiləndən Cərirlə qələminin bütün kəskinliyi ilə Əxtalinə əleyhinə çevirirdi. Əxtal da Cərirlə həcv edirdi. Lakin onun həcvləri daha çox müdafiə xarakteri daşıyırırdı. O, fərdi xüsusliyyətlərdən daha çox qəbuli xüsusliyyətlərlə həbardır və bununla da Cərirlən zəif yerinə toxunurdu.

Əxtalin poeziyasında xəmriyyə janrı güclü poetik obrazları eks olunub. Şair şərabı daha çox müstəqim mənada işlədir. Onu maddi nemət kimi vəsf edir. Bu zaman şair şərəbin hazırlanma metodologiyasından - meynənin çəkilməsindən, qulluq fədailiyyətlərinən, üzüm şirəsinin çəkilməsindən, məhsit təqdimatının hazırlanmasından və sairədən bəhs edir. Eləcə də şərəbin birbasa vəsüyəngili, dadı, tündlüyü və sairə də Əxtal şerilinin mövzusu haqqında iddia

Onun iki örtüyü var: Bunlardan biri üzerindeki hörümçək, digəri isə üzərinə sərilmiş zeytun və meyvə yağıqlandı.
O, indiyədək heç bir adaxının gözəlliyyini görmədiyi və qızdır. İndi İbad qəbiləsindən olan bir kəs ona müqabilində üzə çıxarmışdır.

O, əlində çiraq tutub biçaqla şərab tuluğuna yaxınlaşır, şərab əlin üzerindeki iri damarlardan fışqıran qan kimi axıñır, başladır».

Əməvilər dövründə məhəbbət poeziyası

Əməvilər dövründə poeziyanın əsas qollarından biri məhəbbət poeziyası – qəzəl janrı təşkil edir. Bu janrı iki istiqamətə inkişaf edib:

Birincisi: bədəvi ərəblər arasında yaranan üzri qazəl.

İkincisi: şəhərlərdə yaranan hadarı qəzəl.

Hər istiqamətin öz poetik prinsipləri, öz poetik ideali olub. Bədəvi qəzəl romantik sevgi ilrikası olub məhəbbəti gövlərə qaldırıbsa, hadarı qəzəl onu real təbii hiss kimi tərənnüm edib.

Bədəvi qəzəlli yaradınların çoxu Mədinə yaxınlığındağı üzü qəbiləsindən çıxdığını görə ona «üzri şəri» adı verilmişdir. Üzü qəbiləsinin aşıqları öz faciəli taleləri ilə məşhur olmuşlar. Hətta on qəbiliə sakinindən soruşanda ki, "sən hansı qəbilədənəsnən" o, cavab verərdi ki, "mən o kəslərdənəm ki, aşiq olarkən ölürlər."

Məlumdur ki, islamın yaranması və möhkəmlənməsi Məkkə və Mədinə ətrafi qəbilələrin böyük rolü olmuşdur. 661-ci ilde Müaviyənin hakimiyyətə gəlməsi ilə Xilafətin paytaxtı Suriyaya köçürüülür. Təbii olaraq, Məkkə və Mədinə qəbilələri hakimiyyətə aralı düşürlər. Bu isə həmin qəbilələrin heysiyyətinə töxunur. Onlar İslam uğrunda çəkdikləri azyiyətin müqabilində islamın qalabasında daha çox faydalanañaq umidində idilər. Lakin paytaxtin Suriyaya köçməsi onların bu ümidiñi qırıb bədbinlik psixologiyasını gücləndirir. Bu psixologiya bəzən özünü real dünyaya münasibətdə laqeydilik şəklində göstərir, bəzən də dini ehhamların geniş intişarı, bu dünyadan gözlädiklärini almayan adamların üzlərini axırot dünyasına çevirməsi ilə nəticələnirdi. Türk-dünyalıq, pessimizm, faxiat xülyasına qapılmaq onların mənəvi aləmlində möhkəm və

şərab məclislərinə, həmbadələrin mənəvi keyfiyyətlərinə de öyük dırqət yetirmişdir. O, qadın və müslimlərin bu məclislərə xüsusi əzallılık verdiyini qeyd edir. Şairin bu ruhda olan şerflərindən biri ilə - *İshyedd ibn Müaviyənin mədhinə həsr etdiyi qəsidiyə daxil idiyi xəmiriyədən bir parça ilə tanış olaq:*

وَشَارِبٌ مُرْبِحٌ ، بِالْكَلْسِ نَادِمِيٌّ
 لَا بِالْحَصْوَرِ ، وَلَا فِيهَا يَسْوَرِ

نَازِعُهُ طَبِيبُ الرَّاحِلَةِ الشَّمْوَلِ ، وَقَدْ
 صَاحُ الدَّجَاجَ ، وَحَانَتْ وَقْعَةُ السَّلْزِيِّ

مِنْ خَمْرٍ عَالَةٍ ، بِنَصَاعِ الْفَرَاتِ لَهَا
 بِجَبُولِ صَخْبِ الْأَذْنِيِّ مَرْلُوِّ

كَمْتُ ثَلَاثَةَ احْوَالَ بَطْئِينَتِهَا
 حَتَّى اَنَا مَسْرُحٌ مِنْ بَعْدِ هَبَّهِ

لَيْسَتْ بَسْوَادَةَ مِنْ مَيْثَاءِ مَظْلَمَةٍ
 وَلَمْ تَعْلَمْ بِاَنَّهُ مِنَ النَّلِّ

لَهَا رَدَاءُنَ ، نَسْجُ الْعَنْكَبُوتِ ، وَقَدْ
 حَفَتْ خَرْ مِنْ لَيفِ وَمِنْ فَلِ

عَذْرَاءَ لَمْ يَجْتَلِ الْخَطَابَ بِهِجَنَّهَا
 حَتَّى جَنَّلَامَا عَبَادِيَ بِهِجَنَّلِهَا

لَمَّا اَتَوْهَا بِمَصْبَاحٍ وَمِنْزَلَهِمْ

سَلَّاتُ الْبَهْمَ سَوْرُ الْأَبْجَلِ الصَّوْرِيِّ

Vərli bər şərab içen mənimlə həmbadə oldu.

*Qəsidiyən dəmliyib dili topuq çalan, nə də qışqırıb
 qızılından çıxan adam deyildi.*

*Kənəzər, banlayarkən gecə yolçuları öz sefərlərini
 daşındıqları bir vaxtda məni onu etdiñi və dadlı bir şərabla
 qarşı etmək istədim.*

*İnsanlığının bir qolunun köpükdən-köpükdən axlığı Anə
 qarşılığının şorabını ona içirdim.*

*Bir şərab düz üç il məhbəsə saxlanılıb və o qədər
 müdafiəlişdi ki, hətta üzündəki köpükler belə yoxa çıxmışdı.*

*O, dərəcədən öz qaralığına görə farqlanmırıldı. Oda yaxınlığı
 ona heç bir zərər verməmişdi.*

tutur. Beləliklə də, həmin qəbilələr bir növ xəyal aləminə dalır, real həyatdan uzaqlaşır, görünməz və bililməz xoşbəxt günlərin arzusu ilə yaşayırlılar. Bu həyatın çətinliyi, əzab və iztirablari artıraqca onlar axırət dünyasına daha dərindən bağlanırlar. Belə bir şəraitdə, psixoloji, mənəvi düşkündükdə onlar üzri məhəbbət poeziyasını yaradırlar. Həmin qəbilələrdən çıxan şairlər məhəbbətə yeni münasibət bəsləyir, onu tamamilə yeni səpgidə qələmə alırlar.

Ərəb ədəbiyyatında üzri poeziyanın nümayəndələrlərə ox olmuşdur. Onların demək olar ki, hamısı VII əsrin II yarısında yazıb - yaratmışlar. Bu şairlərin hamısı eyni clır həyat yolu keçmiş, onların taleyi, qismətləri eyni olmuş, poeziyaları da məzmun cəhətdən bir-birinə yaxın olmuşdur. Eyni zamanda bu şairləri birləşdirən ümumi cəhət onların eşqə, məhəbbətə münasibətidir. Üzri şairləri sözün əsil mənasında aşiqdirlər. Esqsiz onların poeziyasını təsəvür etmək mümkün deyil. Eşq onlara həyat vermişdir. Üzri şairlərin məhəbbəti onların həyat yolunu müəyyənləşdirmişdir. Üzri aşiqin həyatı faciəlidir. Onun bu dünyada nəsibi əzab, iztirab, əziyyətdir. O, bu dünyada heç nəyə nail ola bilmir. O, həyatda sanki təkdir, qəribdir. Ətraf mühit onun üçün mövcud deyildir. O, bu aləmdə özünün dünyasını yaratmışdır. O, real həyatdan ayrılmış, özü üçün yaratdığı xəyal aləminə köçmüştür. Ona görə də üzri şairin poeziyası romantik poeziyadır. O, cismən yerdə gəzir, ruhən, xəyalən həmişə göylərə pərvəz edir.

Bütün üzri aşiq'ın həyatda yalnız bir qadını sevmiş və bütün ömürlerini bu sevgiya haşr etmişlər. Bu sevgi isə onlara həm sonsuz kədər, həm də hədsiz sevinc bəxş etmişdir. Üzri şairin eşqi nakamdır. Məhəbbət üzri aşiqin yegane hökmədarı, əvəzsiz sadəgahıdır. Onun iradəsi, qətiyəti, əzmlı bu hökmədarın qarşısında tam adızzır. Məhəbbət onun qəlbini elə hakim kəsilmiş, elə daxil olmuşdur ki, heç bir qüvvə onun alovunu söndlürə bilməz, heç bir qüvvə onun qarşısına sədd çəkə bilməz. Üzri aşiqin sevgilişinin başqasına qısmət olması, aşiqin öz yarına qovuşmaq ümidiñinitməsi onun məhəbbətini daha da gücləndirir. Bu məhəbbət gücləndikcə, eşq odu üzri aşiqin daxilində daha böyük şövqle şö'lələndikcə aşiqin özünü unutması da artır. Reallıqla romantika onun qəlbində müəyyən vaxt mübarizə aparsı. Lakin bir müddətdən sonra o tamamilə romantiklaşır. Üzri aşiq fədlkarlıq, cəfakeslik nümunəsi kimi ədəbiyyata daxil olmuşdur. O, öz məhəbbəti, eşqi ilə elə bli-

məhələyə gəlib çatmışdır ki, artıq şair sanki real bir varlıq kimi yox olur. O, hətta real sevgilisini də unudub xəyalında yaratdığı obrazda tapınır. Üzri şair ən yüksək hıssları tərənnüm edir, əni ali keyliyyətə can atır.

Üzri aşiq bir növ təbiətə qovuşur. Əsən küləklər, səhradakı heyvanlar, Ay, Günəş, ulduzlar onun yeganə həmdəmənə çevrilir. O, elə bir paklıq dərəcəsinə gəlib çatır ki, yalnız təbiətlə ünsiyətdə ola bilir. Üzri aşiq öz paklığı ilə təbiətin paklığına qovuşur. Buna görə də üzri poeziyada təbiətin canlandırıldığı görüruk.

Üzri aşiqin həyatı ölümle bitmir. Çünkü o, çəkdiyi əzab-əziyyətin müqabilində Axırət dünyasında öz İstəyinə çatır. Üzri şairlərin həyatından xəbər verən filoloqlar mütləq bir epizoddan danışırlar: üzri şairin qohumlarından, yaxın adamlarından biri onu yuxuda görür. Görür ki, o, öz sevgilisi ilə axırətdə qovuşub. Bu, tipik islam ruhudur.

Üzri şairlərin hekayətində ağlaşıqmaz cəhətlər çoxdur. Bəzən bunlar insana uydurma kimi görünür. Lakin ərəb poeziyasının tarixi bizi məcbur edir ki, buradakı həqiqətə, real həyat faktlarına inanacaq. Belə ki, üzri poeziyanın görkəmli nümayəndələrindən olan Cəmil ibn Mə'mər, Kuyəssür Üzza, Leyla əl-Əxyəlly kimi şair-aşiqlərin yaradıcılığı bu günə kimi gəlib çatmışdır.

Cəfakes şair-aşiqlərin həyatı əsasında dastanlar da yaranmışdır. Hamiya məlum olan "Leyli və Məcnun" dastanı daha maşhurdur. Bu dastan, onun yaranması, qəhrəmanları mübahisə obyektidir. Bu mübahisələr dəhə çox Məcnunun tarixi şəxsiyyət kimi varlığı ilə bağlıdır. Orta əsr ərəb filoloqları Məcnun haqqında rəvayətləri toplayarkən ona şübhə ilə yanaşmışlar. Məcnun haqqında ilk məlumatla İbn Kuteybənin «Əş-şı'rū vaş-şüara'u» antologiyasında rast gəlirik. Onun haqqında ən geniş məlumatı isə X əsri filoloqu Əbul-Fərəc əl-İsfahani «əl-Əğəni» kitabında vermişdir. Sonra isə başqa filoloqlar (məsələn, Vəlibi) Məcnun haqqında rəvayətləri toplamış, şerləri ilə birləşdə ayrıca bir kitab halına salmışlar.

Məcnunun, əsində, VII əsrin II yarısında yaşamış, Bəni Amir qəbiləsindən olan Qeyş ibn Müləvvah olması zənn edilir. Bu şairin divanı dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Onun barəsində yayılan rəvayətlərə gəlincə, bəzilər onların həqiqiliyinə inanmış, bəziləri isə bu rəvayətləri uydurma şaymışlar. Qeyş qəbilə ağsaqqallarından birinin oğludur. O, Leyla adlı qızı vurulmuş və öz məhəbbəti ilə

وَقَنْتُ لِهَا فَوْلًا فَجَاءَتْ بِمُثْلِهِ

لِكُلِّ كَلَامٍ يَا بَشِّينَ جَوابٌ

«*Ey Buseynə, bizim aramızda məhəbbəti yaradan Bəgid vadisindəki söyüşmə olmuşdur. Mən ona bir-iki kəlma ağır söz dedim, o da cavabını verdi. Doğrudan da . ey Buseynə, hər sözün öz qarşılığı vardır».*

Həmin andan Cəmil Buseynəsiz yaşaya bilmir, onun eşqi dillər əzbəri olur və o, «Cəmil Buseynə» adlanır. Cəmil qızın ailəsinə elçi göndərdikdə onun valideynləri Cəmilin qızı şeirlər yazmasına və məhəbbətinin yayılmasına görə camaatın onları məzəmmət edəcəyindən qorxaraq Buseynəni Nubih ibn Əsvəd (Nebiye bin Asud) adlı bir gəncə nişanlayırlar. Hətta Buseynənin başqasına əra verilmesi də Cəmili eşqindən döndərə bilmir. Onun hayatında ən ixtirablı günləri başlayır, heç cürə eşqdən əl çəkə bilmeyən Cəmil xəlvətcə qızın görüşünlə gedir. Qızın adamları xəlifə tərefindən vali təyin olunmuş Mərvan ibn Hişam Hadramiyə şikayət edirlər. Cəmil əvvəl Yəmənə qaçır. Sonra isə Misirə sürgün edilir. Onun hali gündən-günə pişlaşırlar. Vali dəyişildikdən sonra Cəmil bir əra qayıdır, qızın qohumları Cəmilin atasından xahiş edirlər ki, oğlunu qızı qəzəl yazmasından çıxındırsın. Atası Cəmili xeyll nəslihat et, ikdən sonra Cəmil deyir: «*Ata, əgər imkanım olsaydı, Buseynəni qəlbimdən silib atardım. Lakin bunu bacara bilmirəm. Ancaq söz verirəm ki, bir də Buseynənin adını çəkməyim. Bu kədərlə də dünyadan köşüm*» Lakin Cəmil verdiyi vədi dərhal unudur, Buseynəni görməyə fürsət axtarır, onun xəyalına müraciətlə yazar:

از حبینی فقد بنت . فحسبی

بعض ذا النساء يا بثنة حسبي

لامني فهك . يا بثنة . صحبني

لا تلوموا . قد اقرح الحب قلبي

زعم الناس ان ذاتي طببي

انت والله يا بثنة طببي

«*Rəhm eylə ey Buseynə, mən bir bəli içərisindəyəm, mən bəzi xəstə adamlar kimiyəm.*

Dostlarım səni sevdiyim üçün məni məzəmmət edirlər, ey Buseynə. Məni məzəmmət etməyin. Eşq qəlbimi yara etmişdir.

Adamlar mənim dərdlimim təbibilik olduğunu söyləyirlər. Vallah, ey Buseynə mənim təbilibim sənsən".

Misirdə sürgündə olan Cəmil ölüm yatağında ikən bir nəfəri çağırır və vəslyyət edir: "Nəyim varsa hamısı sənin olsun. Ancaq bu paltarımı götür və Buseynənin ölkəsinə yollan. Dəvəmi minib evinin qarşısında bu paltarı gey və aşağıdakı beytləri ucadan oxu:

صَدْعُ النَّفْرِيٍّ وَمَا كُنَّ بِجَمِيلٍ

وَتُؤْتُ بِمَصْرِ نَوَاءَ عَبْرَ فَفُولٍ

وَلَقَدْ أَجْرَى النَّيلُ فِي وَادِي الْفَرْيَ

نَشَوانَ بَيْنَ مَزَارِعِ وَنَحْبِلٍ

فَوْمِي بِشَيْنَةٍ فَانْتَسِيٍّ بِعَوْبِلٍ

وَأَبْكِي خَبِيلَكَ نَوْنَ كُلَّ خَلِيلٍ

"Ölüm xəbəri gətirən Cəmil adlı birlərin Misirdə açıq bir qəbirdə basdırılmasından xəbər verdi.

Mən Vadil-Qurada onun paltarının ətəkiərini sürüldükçə o, sanki tarlalar və xurma bağları arasında yenidən həyat tapır. Ey Buseynə, qalx öz yeganə sevgilini uca səslə ağla".

Üzri aşıqların bir-birinin ölüm xəberini eşidərkən ölmələri geniş yayılmış epizoddur. Buseynə də bu şəri eşitdikdə üç gün dalbadal aşağıdakı şəri təkrarlayır və özü də vəfat edir.

وَانْ سُلُوْيِّيْ عَنْ جَمِيلٍ لِسَاعَةٍ

مِنَ الدَّهْرِ إِنْ حَانَتْ وَلَا حَانَ حِينَهَا

سَوَاءٌ عَلَيْنَا، يَا جَمِيلَ بْنَ مَحْمَدٍ

إِذَا هَنَّتْ، بِاسْنَةِ الْحَيَاةِ وَلِبَنَهَا

"Mənim Cəmildən ayrı təsəlli tapmağının zamanı gəlib çatmayışdır. Ey Cəmil ibn Mə'mər, sən öldülükdən sonra həyatın acısı da, şirini də mənim üçün bındır".

Bələ bir fikir var ki, eşq ruhların qovuşmasıdır. Üzri aşıqların məhabbatı məhv, bu xüsusiyyətləri ilə seçilir. Üzri aşığın məhabbatı 3 mərhələdən keçir. I dövrü aşiq öz yarını real bir məhabbatla sevir. II dövr elçilərin geri qaytarılmasından sonrakı bədbin, küskün

mərhələdir. III dövrde isə şair qəlbində öz sevgilisini sanki ideallaşdırır. Şair ruhən öz sevgilisi ilə qovuşur. Eyni zamanda o, ölümə doğru can atır. Bu onun bu dünyadakı həyatının real, məntiqi sonudur. Şair belə fikirləşir ki, o, öz sevgilisi ilə axırət dünyasında mütləq qovuşacaqdır. Bu, onun son ümidi, son ümdə təsəllisidir.

Hadarı qəzəl Mekke və Mədina şəhərlərində yaranıb inkişaf etmişdi. Çəzavat nəticəsində bu şəhərlərə axan hədsiz sərvət şəhər əhalisinin bir qismının eys-İşratə olan mərəğini artırır. Real həyatın gözəlliklərdən zövq alan şəhər şəhərləri duyu və İstəklərini poeziyaya gətirib, ağlar ruhlu, küskün bədəvi qəzəldən köklü şəkildə fərqlənən hadarı qəzəli yaratdilar. Əgər üzri aşiq bir qadını vəsf edib onu əlçatmaz bir yüksəkliyə qaldırırsa, hadarı şair məhəbbətə bir zövq, sevinc, ayləncə mənbəyi kimi baxır, bəzən bir neçə qadına olan eşqindən səhbət açırı.

Bu poeziya varlı şəhər əhalisinin zövqünü oxşamalı idi. Onun en görkəmli nümayəndələri də bu əhalli içərlərdən çıxmışdı.

Ömər ibn Əbi Rəbiə

Ömər ibn Əbi Rəbiə (عمر بن أبي ربيعة) məşhur hadarı qəzəl şairidir. O, özünəcədərki ədəbəyyatın bir çox qəzəl ənənələrini mənimseməkə yanaşı, həm də ona özünəxas yeni xüsusiyyətlər də vermişdir. Real məhabbatı, təbii insani hissələri tərənnüm edən Ömər poeziyasına romantik təxəyyül də yad olmamışdır.

Ömər 644-cü ildə Məkkədə dünyaya gəlmışdır. Bu, xəlifə Ömərin dünyasını dəyişdilə il id. Sonralar Ömər ibn Əbi Rəbiə açıq-saçq şerlər müəllifi kimi məşhurlaşdıqından Məkkə əhil «Bir Ömər öldü, o birl gəldi. Mömin getdi, dinsiz gəldi», - deyə sonuşduqda Ömər, «qadın olsaydım, sən də mədh edərdim», - demişdi. Mənbələrdə hifz olunmuş bu kiçik məlumat Ömərin hakim təbəqələrə olan etimadsızlığından, onlara yarınmaq fikrindən uzaq olmasına xəbər verir. Ömərin ancaq qəzəl yazması, əsilləndə, özü də mövcud hakim sülaləyə qarşı passiv formada olsa da, bir etiraz idi.

وَنِي سَاكِفِيْكَهِ إِنْ لَمْ أَمْتَ عَجَلًا

فُونِي حَيَاءَكَ فِي مَسْتَرٍ وَفِي كَرْمٍ

فَلَسْتُ أَنْوَلْ أَنْشَى عَلْقَتْ رَجْلًا

«Bir gün o qız xəlvətcə öz rəfiqəsinə dedi:

bir tədbir gör, ürəyim eşq ilə dolmuşdur.

Sizin aranızda bu gün sadiq bir bacı tapılarmı ki, mən ona öz ixtirablarımdan şikayət edim.

Heç də əxlaqsız olmayan gözəl qızlardan biri boş boğaz -
luğdan uzaq, səmimi bli ahənglə ona cavab verdi:

«Mən o klışını razi salınmamış, san öz məhabbatını həy
klima bildirmə. Əgər əcəl aman versə, mən sizin aranızı
düzəldərəm.

Öz abrını hörmətlə qoruyub saxla. Klışya aşiq olan birinci
qadın deyilsən».

Əməvilər dövründə xütbə

Hakimiyyət uğrunda mübarizə və münaqişənin son dərəcə
əksin şəkil aldığı Əməvilər dövründə siyasi çıxış və nitqlərin
gündəlik həyata sürətlə daxil olması təəccüblü görünə bilməz. İstəi
əməvilər, istər zübeyrillər və şələr, istərsə də xəvariclər xalqı öz
əraflarına çəkmək üçün siyasi xütbələrdən geniş şakildə istifadə
edirdilər. Eləcə də qəbilələrarası münaqişənin yeni qüvvətlə təzahür
etdiyi bu dövrdə hər bir qəbilənin natiqi öz qəbiləsini müdafiə
etmək, düşmən qəbiləsini isə pisləmək məqsədi ilə xütbədən bi
llah kimi yapışdırılar. Elə bir siyasi fırqə yox idi ki, o, xütbədən
idalanmasın.

Bu dövrdə xəvaric xütbə söyləməkdə digər fırqələrdən daha
çox canfəşanlıq göstərirdilər. Onların xütbələrinin az bir qismi
zəmanəmlizə qədər gəlib çıxmışdır. Şerdə olduğu kimi, xütbələrdə
isə xəvaric bu dünyanın fanı olduğunu söyləyərək əbədi həyatı
mədhi etməklə yarışı, öz əqidalərlə uğrunda tərəfdarlarını müharibə
əşyə, haqq yolunda mübarizə aparmağa ruhlandırdılar. Həyyan ibn
Zubyan (المستورد بن علفة), əl-Mustavrid ibn Ullāfa (حنان بن طبيان), Nafi
ibn əl-Əzraq (الزبير بن علي), əz-Zubeyr ibn Əli (النافع بن الأزرق), Qatari
ibn əl-Fücə (قطري بن الفجاء) kimi xəvaric natiqlər bu səpgidə çıxış

edərək əleyhdarlarını kafirlikdə, dinsizlikdə günahlandırır, tez ölüb Allaha qovuşmayı arzulayırdılar. Bəzi xaricilərin (xəvaric) xütbələri dini molzə təşri bağışlayıb.

Şiələr İsa öz xütbələrlində belə bir fikri təlqin və təbliğ edirdilər ki, Əməvilər hakimiyyəti zorla qəsb etmişlər, onların xilafəti qeyri-şəridir, hakimiyyət peyğəmbərin varıslarının əlində olmalıdır. Hüseyin ibn Əli ibn Əbi Jəlib deyirdi:

* اما بعد لبها الناس فباتكم ان تتفقوا وتعرفوا حق نامه يكن لرضي
الله ونحن اهل البهت - اولى بولادية هذا الامر علىك من مؤلاه المدعين ما
ليس لهم ، والسائلين فيكم بالجحور والعنوان *

«Ey İnsanlar, agar siz müttaqıslılsəsə və hər kəsin haqqını bilirsənsəsə, onda Allah da razi qalar. Bizi - Əlli-beyt sahib olmadıqları bir şey iddiasında olanlardan və sizin aranızda zülm və ədavət vayanlardan daha çox bu işə həyiqik».

Zübəyrlər cəmi səkkiz il siyaset meydanında fəaliyyət göstərə bildilər. Ona görə də onlar arasında xütbə söyləyənlər bir o qədər də çox olmamışdır. Abdullah ibn əz-Zübəy özü də bələqətli xütbələr demişdir. İraqın Əbdülməlik tərəfindən tutulması və qardaşı Mus'əbin öldürüləməsi xəbərini eşidərkən onun söylədiyi xütbə çox məşhurdur.

Bütün bu fırqələrin, onların natiqlərinin, xətblərinin əsas tənqid hədəfi Əməvilər olmuşdur. Təbii ki, bu sülalənin tərəfdarları da hakimiyyətlərinin qanuni olduğunu sübut etmək, əleydarlarının zərbələrinin təsirini azaltmaq üçün siyasi xütbə sahəsində qızgrün fəaliyyət göstərməyə məcbur idilər. Muaviya, Əbdülməlik, Əmrə ibn Əbdüləziz kimi xəlifələr, valilər və qoşun başçıları tez-tez xalq qarşısında çıxışlar edir, müxtəlif vasitələrlə xalqı öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Əməvilərin xütbələri sırf siyasi mahiyyət daşımaqla bərabər, onlar bəzən dini mövzuşlara da toxunurdular. Əməvi natiqləri xalqı hədə, qorxu, aldatma vasitəsilə itaətə çağırırdı, Həccac ibn Yusif kimi «Əmrə itaat etməyənən boyunu vurulacaqdır» kimi təhdidlərlə çıxışlarını bitirirdilər. Qoşun başçıları İsa (Quteyba ibn Muslim, Tariq ibn Ziyad və s.) öz çıxışlarında əskərləri müharibəyə ruhlandırdı, başqa illi ələri işgal etməyə haqq qazandırırdılar.

Əməvilərin ən məşhur natiqlərindən biri Ziyad ibn Əbibi olmuşdur (زیاد بن ابیه). Bəzi mənbələr onun adını Ziyad ibn Əbidi kimi qeyd edirlər. Əvvəlcə Əlinin və Hüseynin tərəfində olmuş, vəzifyət

dəyişdikdən sonra isə Əməvillərə xidmət göstərməyə başlamışdır. 665-ci ildə Muaviya onu Bəsra, Xorasan və Sicistana vali təyin edir, sonra isə Kufəni də onun hakimiyyəti altına verir. Ziyad Ələnə qədər, yəni 673-cü ilə qədər İraqın vallisi olur. O, qəddarlıq və zalimliqla bərabər, hiyləgərlikdə ad çıxarmış, xüsusən qəbilələrarası nifaqlardan bacarıqla istifadə etmişdir.

Əməvilər dövründə vez və qisas xətbləri də məşhur idilər. Onlar, əsasən, məscidlərdə, yığıncaqlarda, giriş edərək müxtəlif dini məsələ, rəvayət və əhvalatlardan səhbət açırdılar.

Müxtəlif siyasi və dini firqə, təşkilat, dəstə və cərəyanların fəaliyyəti nəticəsində mübahisə və münnəqışlar də genişləndi. Xətblər bir-biri ilə müəyyən dini məsələ barəsində mübahisə edir, müxtəlif dəlliliklə öz fikirlərini təsdiq, əleyhdarlarını isə təkzib edirdilər. Vəsili ibn Əta, Həsən al-Bəsri bu dəstəyə mənsub idilər.

Əməvilər dövründə yazı işləri və katiblik sənəti

İslamdan əvvəl və islamın ilk illərində ərəblərdə yazı işləri çox zəif idi. Şerlər, xütbələr əzberlənərək yadda saxlanılırdı. Lakin artıq Əməvilərin ilk dövründə şerlər və hədislər yazıya köçürülməyə başlanır. Cahiz göstərir ki, Zur-Rummə İsa ibn Əmrə demişdir: «Şərimi yazıya köçür, yazı əzberləməkdən daha çox xoşumlu galır. Çünkü bədəvi ərəb gündüz əzberlədiyi gecə yaxşıdır, unutduğdu sözün yerinə eyni vəzndə başqa bir söz uydurur və onu etməmətə oxuyur. Yazı isə unudulmur və orada heç bir söz dəyişilmir». Cəririn və Fərezdəkin də şerlərini yazıya köçürməsi barəsində məlumat vardır.

Hədislərin, təfsirlərin də yazıya köçürülməsi haqqında eyni mənzəzli demək olar. Artıq xəlifa Əmrə ibn Əbdüləziz hədislərin toplamıb yazıya köçürülməsi barəsində əmri verir. Beləliklə, Əməvillər dövründə yazı işləri çox geniş vüsət alır.

Bu dövrə ayrı-ayrı fırqələr arasında yazışmalar xəlifə, vali və hakimlərin işləri ilə bağlı dövlət məktub göndərmələri, xəliflərin Əz tabəliyində olanlara yazılı əmrləri və göstərləşməleri geniş yayılır. «Təbərinin tarixi»ndə bu yazı nümunələrinin tez-tez rast galmak olar.

Əməvilər dövründə dəftərxana işlərinə xüsusi fikir verilir. Bəzi mənbələrə görə, ilk dəftərxana Ömrənin vaxtında təşkil olunmuşdur. Muaviya «Xərac və qoşun divanı» ndan یووان الخراج والجند دیوان الخراج والجند دیوانı və «Məktublaşma divanı» یووان الرسائل دیوانı və «Məhürlü sənədlər دیوان مکتوب دیوانı» kimi iki yeni divan təşkil edir. Əbdülməlikə qədər xərac divanında işlər Şamda və Misirdə yunan dilində, İranda isə fars dilində aparılırdı. Əbdülməlik bütün işlərin ərəbcə aparılmasına əmər verdikdən sonra ərəbcə yazı işləri sürətlə inkişaf edir. Katiblərə böyük ehtiyac duyulur. Beləliklə də katiblik sənəti meydana gəlir. Hər əvvəlinin və qoşun başçısının xüsusi katib saxlaması adət şəklini alır. Hər bir katib çalışırı ki, fikri bədil şəkildə ifadə etməklə yanaşı, o, əydiñ və səlis olsun! Sözlər dıqqətə seçilir, safiçürük edilirdi.

Əməvilər dövrünün ən böyük katibi Əbdülhəmid əl-Katib olmuşdur.

Yəhya ibn Səid Əbdülhəmid axırıncı Əməvi xəlifəsi II Mərvanın xilafəti illərində (744-750) onun divanxanasının baş katibi vəzifəsinə yüksəllir. Əslən fars olan bu şəxs Əməvilər devrildikdən sonra Mərvanla Misirə qaçır və orada öldürülür. Onun haqqında belə deyilir: «فتحت الرسائل بعد الحمى، و ختمت بأن العميد»

«Risalət sənəti Əbdülhəmidlə başlayıb ibn əl-Amidlə sona çatmışdır».

Deyildiyinə görə, risalələrin əvvəlinə həndi-sənəni ilk dəfə o daxil etmişdir. Risalələrə bədililik verərək onu ədəbi əsər səviyyəsinə qaldırmışdır. Onun ən məşhur risalələri («Katiblər») və («Şahmat haqqında məktub») əsərləridir. Birinci risalədə ədəbi katiblik sənətinin əhəmiyyətindən danışır, dövlət işlərində onların üzərinə düşən məsuliyyəti bildirir və katiblərin öz şəxsi səviyyəti ilə fərqlənmələrinin, başqalarına nümunə olmalarının əhdiliyini qeyd edir. Şahmatın qadagân olunması ilə bağlı xəlifa Fermanını eks etdirən ikinci risalədə müəllif uzun-uzadı təfslillatlarla Məncəlli oyunlarının, qurnarın ziyanından danışır. Qurandan və hadis lərden coxlu misallar göstirməkla xəlifa fermanına xüsusi bir dini əhamiyət verir.

III FƏSİL

Abbasilər dövründə ərəb ədəbiyyatı

İctimai siyasi və mədəni şərait

Əməvilər dövlətinin sərhədləri Çindən İspaniyaya qədər uzansa da, xilafət daxidən möhkəm deyildi. Əməvillərin dəvilləməsinin əsas səbəbi xalqlar arasında narazılığın artması, müxtəlif dini cərayanların bu narazılıqdan istifadə edərək Əməvillər əleyhinə üşyanlar qadırması idi. Mübarizənin əsas ağırlığı qeyri-ərəblərin üzərinə düşündü. Əməviların hakimiyyətini sarsıclar əsas üşyan 749-cu ildə Xorasanda, fars Əbu Müslüm Xorasanının rəhbərliyi ilə baş verdi. Abbasilər özlərinini peygamberlə birbaşa qohumluqlarından məharətlə istifadə edib narazı ünsürləri öz ətraflarında birləşdirildilər və ilk əvvəl şələrin hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış etsələr də. Əməvilər devrildikdən sonra özlərinin hakimiyyətə Əli nəslindən olanlardan daha çox kiyiq olduqlarını bildirdilər və Abbasilər sülaləsinin əsasını qoydular. Əməviləri nəsillikcə qılıncdan keçirən Abbasilər, zaman keçdikcə şələri də hakimiyyət iddiasından uzaqlaşdırmaq üçün tədbirlər gördülər. Əməvilər nəslindən yalnız Əbdürreħman təqiblərdən yaxa qurtarıb İspaniyaya qaçıdı və burada Əməvilər xilafətinin əsasını qoydu.

Abbasilər, əsasən, farsların sayəsində hakimiyyətə gəldiklərindən öz siyasetlərində də farsmeyilli idilər. Onlar ilk növbədə paytaxtı Dəməşqdən Bağdada köçürürlər. Ancaq Abbasilərin farslara arxalanması çox zaman bir görüntü təsiri bağışlayırdı. Onlar az-çox nüfuz sahibi olan hər bir kəsi məhv etməkdə xüsusi məharət göstərirlər. Əbu Müslüm Xorasanının nüfuz və qüvvəti artdığından onu bir hiylə ilə Bağdada götürü və ona sui-qəsd təşkil edirlər. Əslən fəs olan Bərməkkilərin daim artan sərvət və şöhrətindən narahat olduqlarından onları da qılıncdan keçirirlər. 8-ci şəhə imamı İmam Rzanın öldürülməsi də Abbasilərin məkrili siyaseti ilə bağlı idi. Lakin çox keçmir ki, Abbasilər sülaləsi daxilində taxt-tac uğrunda çox zaman qanlı sonluqlarla nəticələnən mübarizələr başlayır. Digər tərəfdən xilafətin ayrı-ayrı əyalətlərində baş verən üşyanlar – Babək üşyani, zənci hərəkatı və salrə də Abbasilərin dayaqlarını laxlaşdır. Xəlifa Mōtəslim dövründə türk muzdalu qüvvələrinin xilafət ordusuna cəlb olunması başlayır. Məqsəd güclü ordu yaradıb xalq hərəkatını boğmaq idi. Çox keçmir ki, türk qvardiyaçılari xilafətdə böyük nüfuz sahibi olurlar. Xəlifələr türk ordu başçılarının əlinde tutucuşuna çevrilirlər. Daim güclənməkdə olan

seperatçılıq əhval-ruhiyyəsi X əsrдə Abbasilər xilafətinin öz siyasi nüfuzunu itirməsi, xilafət ərazisində Samani, Qəzənəvi, Büveyhi, Həmdani, İxşidi və sairə dövlətlərin yaranması ilə nəticələnir. 1258-ci ildə monqol sərkərdəsi Hülaki xan Abbasilər xilafətini tarix səlnaməsindən silir.

Siyasi hakimiyyətdəki dəyişiklik mədəni həyatda da yeniliklər doğurur. Abbasilərin siyasi orientasiyasının İrana, başqa xalqlara yönəlməsi dövlət işlərində, məşətdə, mədəniyyətdə bir sıra dəyişikliklərlə nəticələndi.

Abbasilər dövlət aparatında Sasani ənsürlərinə geniş yer verir, Sasani hökmədarları kimi onlar da vəzir rütbəsi yaradır, hətta geyimlərində, yeməklərində də İran hökmədarlarına bənzəməyə çalışırlar. Onlar dəbdəbə dalınca qaçı, sarayın bəzək-düzəyinə, möhtəşəm məclislər təşkil edilməsinə xüsusi dikkət yetirirdilər. Kef məclisleri, eyş-işrat xəlifa sarayında geniş rəvac tapır. Abbasilər ilk dəfə olaraq xəlifələri ləqəblərlə çağırmağa başladılar.

Əməvilərin hakimiyyətinin devrilməsi ilə mədəniyyət və adəbiyyatın sırf ərəb xarakteri də itir, Əməvilər dövrünün dar çərçivəsi qırılır, çoxqollu, çoxşaxəlli bir mədəniyyət yaranır.

Abbasilər dövründə müxtəlif xalqların təfəkkür tərzü, maddi-mədəni sərvətləri bir toplu halında çıxış edir. Buna görə də Abbasilər dövründə yaranan mədəniyyət sırf ərəb mədəniyyəti deyil, ərəbdilli mədəniyyət sayılır. Cənki bu mədəniyyətin yaranmasında ərəblərlə yanaşı başqa xalqların da rolü böyük idi. Farabi, Biruni, Xərəzmi türk mənşəli xalqların nümayəndəsi idilər: Razi; Sibaveyhi-fars idi. Ona görə də bu dövr mədəniyyəti müsəlman mədəniyyəti adlanır.

Abbasilər dövrü ərəb adəbiyyatı öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir:

1. Yeniləşmə mərhələsi – Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi dövründən başlayıb IX əsrin əvvəllərinə qədər olan vaxtı əhatə edir.
2. Ənənələrə qayıdış dövrü – IX əsrin 3-cü onilliyindən X əsrin əvvəllərinədək olan dövr.
3. Ədəbi sintez və ənənələrin sabitlaşması dövrü – X-XII əsrləri əhatə edir.

XII əsrənən sonra ərəb adəbiyyatında tənəzzül dövrü başlayır, əməniyyət artımı keyfiyyət artımını üstələyir və bu hal yenil dövrədək davam edir (XVIII əsr).

İlk dövr, adətən, ərəb ədəbiyyatının qızıl əsri adlanır. X əsri
ə həzi alımlar «Müsəlman İntibah» dövrü adlandırırlar.

Abbasilər dövründə ədəbiyyatla yanaşı bir sıra elm
mədəniyyətinin də coşqun inkişafı müşahidə olunur. Xüsusilə, qədim
fəlsəfi elmi abidələrinin, fəlsəfi əsərlərinin ərəb dilinə tərcümə
olması. (əsasən, bu tərcümələr sırkınlı dilindən edildi) Mə'mun
İmperatorluğunda bir istiqamətdə bir sıra uğurlu addımlar atılması, qədim
ind və fars abidələrinin ərəbdilli oxucuya təqdim edilməsi elmin
ikişafına güclü təkan verir. Ərəb elmi yazı üslubu formalaşır. Fəlsəfi
şəhərin yaranması, ədəbi-bədii yaradıcılığa da təsir göstərilir, yaranan
şəhərin rəsədi tutumu genişlənir, mənə yükü artır.

Tarix, cəgərəfiya, riyaziyat, tibb sahəsində də inkişaf başlanır.
Nüümə, qrammatika sahəsində Sibaveyhi, Kisal, Cövhəri, Zəməxşəri
əməli nəşəngərlər yetişir. Dilçilik yanaşı ədəbiyyatşunaslıq elmlində,
ərəbşəhər sənətində də irəlliyələş nəzərə çarpir. Dini elmlər – fiqh,
əslih, hadis elmi sahəsində də yüksəlik başlayır. Müxtəlif dini fəlsəfi
şəhərin (məsələn, mətbəziliyik, sufizm və s.) formalaşış mübarizə
meydanına atılması, öz əzəriyyələrini isbata yetirmək üçün dini
əsəri mübahisə və müraciətlərə girişməsi də cəmiyyətdə əqli-
mənəvi məsələlərə olan marağın artmasına sübutdur.

İcdimət-siyasi və əqli-mənəvi həyatdakı dəyişikliklər
məsələdə, gündəlik həyat tərzində də əks olunur. Bir yandan məscid
və mədrəsələrdə, ticarət mərkəzlərində, bazarlarda qızgın elmi, dini
mühətbətlər gedir, şairlər poetik yarışmalar aparır, digər tərəfdən isə
əs-səfərə olan sonsuz maraq əxlaq tərzində, davranışında dərin izlər
buraxır. Xüsusilə, Bağdad şəhərində şer, müsləq, şərab məclisləri adı
hal alır. Bağdad ətrafindəki bağlarda meyxanələr var idi ki, bu da
şəhər cəmaatinin müəyyən qrupunun tez-tez ziyarət etdiyi yerlər idi.

Yeniləşmə dövrü ədəbiyyatı.

Bu dövrdə yaranmış ədəbiyyatı bəzən realist ədəbiyyat
adlandırırlar. Bu, ilk növbədə ədəbiyyatın cəmiyyətin gündəlik həyatı
ilə sıx bağlılığından, real həyat hadisələrinin söz sənətinin əsas
mövzusu olmasından irəli gəlirdi. Ərəb ədəbiyyatında yeniləşmə
hərəkatı başqa xalqların nümayəndələrinin ədəbi prosesə qoşulması
və bu xalqların mədəni tələbindən irəli gələn bəzi cəhətlərin
ədəbiyyatda əks olunması ilə bağlı idi. Çünkü onlar tarixən zəngin
keçmişə malik olmuş, onların ədəbiyyatı özünə xas keyfiyyətlərlə
səcidiyyələnmışdır. Ərəb ədəbiyyatının forması və dili olduğu kimi
qalsa da, başqa xalqların nümayəndələrinin fikir və düşüncə tərzi ilə
bağlı məzmun dəyişiklikləri ədəbiyyatdan yan keçə bilməzdi. Onları
bədəvi ruhlu qəsidişlər, ərəbin oba qarşısında axıldığı göz yaşları,
şəhra bitkilişlərinin, çöl heyvanlarının təsviri o qədər də cəlb etmirdi.
Şəhərdə doğulub boyra-başa çatan şairlər ədəbiyyatda şəhəri
hayatının təsvircisinə çevriliirdilər. Oba qalıqlarını meyxanələr, bədəvi
gözəllərini rəqqasələr, kənizlər, müğənnilər əvəz etməvə
başlamışdı.

Hər bir ədəbiyyatın cəmiyyət həyatından, tarixdən ayı
təsəvvür olunması mümkün olmadığı kimi, onun bir yerdə
saymasından, inkişaf etməməsindən danışmaq da səhvdir.
Abbasilərin hakimliyyətə gəlməsi cəmiyyət həyatında o qədəri
dəyişikliklər doğurur ki, ədəbiyyat İstər-İstəməz yeniləşir, zamanın
nəbzini tutan bir ədəbiyyat olur. Bu dövrdə ədəbiyyatın
yeniləşməsini dövr, zaman, mühit tələb edirdi. Köhnə ədəbi
ənənələr, üslub və forma xüsusiyyətləri nə qədər güclü olsa da, yeni
şəraitə uyğun poetik yeniliklər müşahidə olunur. Əsasən, məzmunla
bağlı olan bu yeniliklər bəzən formada da özünü göstərirdi. Xüsusilə,
poetik dilin asanlaşması, onun arxaizmlərdən nisbətən təmizlənməsi
və s. nəzərə çarpır. İri həcmli qəsidiş ilə yanaşı, ayrı-ayrı janıtların
(xəmriyyə, tardiyə, zuhdiyyə, qəzəl) ayrıca inkişafi özünü bürüze
verir. Qəsidişin ənənəvi giriş hissəsinə rəylət edilməsi də bəzən öz
əhəmiyyətini itirirdi. Bu dövrün məşhur şairi Əbu Nuwas deyirdi:

عاج الشفقي عن البار بساله

عجت سالنت عن خمارة البالد

«Zavallı gəzib dolaşır, obanın yerini xəbər alır.

*Men işi hər yeri gəzib şəhəri meyhanosının yerini
soruşuram.*

Əbu Nuvasın bu beysi poetik zövqün necə böyük dəyişikliklərə məruz qalmasından xəbər verir. Bu dövrün bir çox tanınmış şairləri olub. Ən məşhurları isə Bəşşar ibn Burd, Əbu Nuvas və Əbul-Ətahiyədir.

Bəşşar ibn Burd

Bəşşar ibn Burd (بَشَّارُ بْنُ بَرْد) muxadram şair olub. Yəni o, iki dövrda - Ən əvələri hakimiyətinin sonunda və Abbasilərin əvvəlində yaşayıb. O, 711-cü ildə Bəsrədə dünyaya gəlib. Əslən fars olan Bəşşarın ata-anası Bəni Uqeyl qəbiləsinin məvləsi olmuş, sonra azadlıq almışlar. Şairin künəyəsi Əbu Məazzdır (أبُو مَعَاذ). Anadan kordoğuları Bəşşar bədənində çox kobud və nahamvar idi. Yaradılıqlı aləminə həcv yazmaqla başlamış, ilk şerini on yaşında ikən Cərirə yazüb onu həcv etmişdir. Cərir isə onu uşaq billəb cavab yazmamışdır. Bəşşar deyirdi ki, əgər o, mənə cavab versəydi, ən böyük şair olardım.

Bəşşar uşaq vaxtında camaati həcv etdiyi üçün adamlar tez-tez ondan atası Burda şikayətlənir, Burd da oğlunu cəzalandırırdı. Bir gün Bəşşar atasına deyir ki, adamlar məndən şikayət edərkən onlara cavab ver ki, Quranda Allah-təula «لَيْسَ عَلَى الْعَمِيِّ حِرجٌ» kora zaval yoxdur - buyurub. Bu söz atasının ağlına batır və camaat atanın dilindən bu ayəni eşitdikdən sonra şikayətlənməkdən el çekir.

Ümumliyətla, Bəşşar Bəsrədə həm acı dilline, həcvlərinə, həm də açıq-saçıq şerlərinə görə tez-tez təqib olunurdu. Onu 744-cü ildə Bəsrədən sürgün edirlər. Şair Hərranı və İraqı gəzir, İraq hakimi Yəzid ibn Ömərə mədhiyyələr yazar, Yəzid ölükdən sonra 750-ci ildə Bəsrəyə qayıdır. Lakin yenə qovulur. O, bir şəhərdən digər şəhərə gedir. Nəhayət 762-ci ildə yenidən Bəsrəyə qayıdır. O, xəlifa Mehdiyin vazifəsi Yaqub ibn Davudu həcv edir. Onu həbs edib qarmıçayırlar (784-cü il). Şairin 70-ci əsrdən vəfat etdiyi söylənlər. Şairin həbsinin əsas səhəblərindən biri onun zərdlüştülyə və manixeyçiliyə meyli olmuşdur.

Iki dövrda yaşayıb-yaranan Bəşşarın yaradılığında hər iki dövrün xüsusiyyətləri eks olunmuş, onun poeziyası bir növ

ənənəvililikdən yeniliyə keçid mərhələsi təşkil etmişdir. Onun poetik yaradılığı yeniliyə meylli olsa da, köhnəliyin buxovlarından tam xilas ola bilməmişdir.

Realist şair olan Bəşşar həyatın yüksəkünü iddi. O, bəzən ən adı məşət səhnələrini də poeziya dili ilə təsvir etməkdən çəkinməzdə. O, Rabəbə adlı bir qadının yağla sırxanı qarışdırmasından, onun xoşəsli xoruzu və toyuqları olmasından bəhs edib sadə, bəsüt bir şer yaratdığı kimi ənənəvi üslubda qəskələr yazımaqdə da usta idi. O, öz lirik hissələrini olduqca səmimi şəkillədə ifa edən bir sənətkar idi. Bəzən şairin korluğuna istinad edən müasirləri onu qeyri-səmimilikdə ittilham edirdilər. Bəşşarın aşağıdakı şerləri bu ittilhamılara qarşı sanki cavab kimi səslənir:

بِاَقْوَامٍ لَّا يَعْلَمُونَ حِلْيَةً عَاصِفَةً

وَالَّذِينَ تَعْشِقُ قَبْلَ الْعَيْنِ اَحْبَابًا

فَالْوَابِمَنْ لَا تَرِي تَهْلِي فَتَلَتْ لَهُمْ

الْاَذْنُ كَالْعَيْنِ تَوْفِيَ الْقَلْبُ مَا كَانَ

مَلِ مِنْ دُوَاءٍ لَمْ شَغُوفٍ بِجَرِبَةٍ

بَلْقُ بِرْوِيْتَهَا رُوحًا وَرِيحَانًا

«Ey camaat, qulaqların obanın bli gözəlinə aşiq olub.

Bəzən qulaqlar gözlərdən də tez aşiq olur.

Mənə deyirlər ki, görməyə-görəmeye nə çərənleyirsən.
Onlara dedim ki, qulaqlar da gözər kimi olanları qəlbə çatdırır.

Öz görünüşü ilə gözəl ətir yayan bir cariyaya aşiq olanın dərməni varmı?»

بِزَمَدِنِي فِي حُبِّ عَبْدَةِ مَعْشِرٍ

فَلَوْبِهِمْ فِيهَا مَخَالَةُ قَلْبِي

نَقْلَهُمْ بِعَوْنَى قَلْبِي وَمَا اخْتَارَ وَارْتَضَى

فِي الْقَلْبِ لَا بِالْعَيْنِ بِبَصَرٍ ذُو الْكَبِ

فَمَا تَبَصَّرُ الْعَيْنَ فِي مَوْضِعِ الْهَوَى

وَلَا تَسْمَعُ الْاَذْنَانِ إِلَّا مِنَ الْقَلْبِ

«Camaat mənki Əbdənin eşqindən uzaqlaşdırı.

Onların istəyi bu işdə mənim istəyi: is uyğun gəlmir.

Dedim ki, qoyun qəlbim istədilini seilib razi qatsın.

«لَيْلَةَ الْمِسْكِينِ كُنْتْ تَفَاحَّاً تَفْلِجُهُ
أَوْ كُنْتْ مِنْ قُضْبِ الرِّيحَانِ رِيحَانًا»
حَتَّى إِذَا وَجَدْتَ رِيحَيْ فَأَعْجَبْهَا
وَنَحْنُ فِي خَلْوَةٍ مِثْلُ إِنْسَانًا
فَحَرَكْتَ عَوْدَهَا ثُمَّ اتَّشَّتَ طَرْبَاهُ
تَشَدُّو بِهِ ثُمَّ لَا تُخْفِيهِ كَتْمَانًا
أَصْبَحْتَ أَطْوَعَ خَلْقَ اللَّهِ كَلْهُمْ
لَأَكْثَرِ الْخَلْقِ فِي الْحُبِّ عَصِيَانًا
لَوْ كُنْتَ أَعْلَمُ أَنَّ الْحُبَّ يَقْتَلُنِي
أَعْدَدْتُ لِي قَبْلَ أَنْ الْقَاتِكَ أَكْفَانًا
فَغَنِتَ الشَّرَابُ صَوْنَا مَؤْنَقاً رَمْلَا
بِذَكْرِ السَّرُورِ وَبِبَكْرِ الْعَيْنِ الْوَالَا
«لَا يَسْتَأْسِي مَنْ دَامَتْ مَوْدَتُهُ
وَاللَّهُ يَقْتَلُ أَهْلَ الْغَيْرِ أَحْيَانًا»

«Ayuzlu, Isvakar bir gözəl qızılsıdaq ve məst etdiyək oxuyurdu:
«Naz-qəmzəlli gözlər bizi öldürür. Sonra hilmirəm ki, nəye görə yenidən dirildir?»
Dedim: «Əhsən sənə, ey gözlüm, ey ümid yetimi. Allah sonı xoşbəxt eyləsin, indi də mənə qulaq as:
«Ehl Rəyyan dağı da bir dağdır. Rəyyanda yaşayanlar da bir insandır».

Dedi: «Ruhum sənə qurban olsun. Məgər qəribi məhabbatdən heyrətə düşmüşün sözləri bundan yaxşı deyilmi?»

Ey camaat, qulaqlarım obanın bir gözəlinə aşiq olub. Qulaqlar bəzən gözlərdən əvvəl aşiq olur.»

Dedim ki, əhsən sənə, sən bir parlaq günəşsən. Sən insanın əmləbinin dərinliklərinə od salırsan:

«Kaş ki, mən onu dişlədiyi bir alma olaydım. Ya da qoxuladığı bir reyhan yarpağı olaydım.

O, məni iyiləyib xoşhal olaydı. Sonra mən xəlvətcə yenidən insan cildinə girəydim.»

Sonra o udunu hərəkətə gətirib vəcdini gizlətmədən oxumağa başladı:

Mən Allahın xəlq etdiyi insanlar arasında əri mütisi olmuşam.
Adamların çoxu isə eşqə düşərkən ası olur.

Əgər bilsəydim ki, bu sevgi məni məhv edəcək, səninlə gərlişməzdən əvvəl özümə kəfən hazırlayardım.

O, məlahətli, şirin səsi ilə şərab içənlər üçün oxuduqca,
onların qəlbində sevinci artırır, gözlərdən isə yaşı axırdı.

Kimin ki, məhəbbəti daimidir, Allah onu öldürmür. Allah
bəzən xəyanət əhlini öldürür».

Bəşşarı ənənəvi üsluba bağlayan ən mühüm həqiqəldən biri onun mədhi və həcvləridir. Bəşşarın həcvləri öz keşkinliyi ilə seçilmiş, bəzən o, bu janrin Cərir, Fərəzdək, Əxtal kimi görkəmli nümayəndələrini belə geridə qoymuşdur. Şair dövrünün ən nüfuzlu adamlarını, xəlifa Mehdiyi, onun vəziri Yequb ibn Davudu belə həcv etməkdən çəkinməmişdir. O, bəzən bir kəsi mədhi edər, həmin adam onun mədhinə laqeyd yanmışqdə isə dərhal onu həcv edərdi. Bəşşar fəxriyyatlar də yazmışdır.

Bəşşarın bəzən zardlıştılyə, bəzən də manixeyçiliyə meylli olduğu söylənilir. O, oddan yaranmış İbisi torpaqdan yaranmış insandan üstün tutaraq yazardı:

ابليسُ أَخْسَلَ مِنْ أَبِيكُمْ كَدْمٌ

فَتَبَاهُوا بِاَعْشَرِ الْأَشْرَارِ

النَّارُ عَنْصَرَهُ وَكَدْمٌ طَبِيعَةٌ

وَالظَّيْنُ لَا يَسْمُو سَمْوَ النَّارِ

الْأَرْضُ مَذْلُومَةٌ وَالنَّارُ مَشْرَفَةٌ

وَالنَّارُ مَعْبُودَةٌ مَذْ كَانَتِ النَّارُ

«İbisi sizin atasınız Adəmdən daha fəzilətlidir. Ey şər əlli,
qəfiət yuxusundan oyanın!»

Onun ünsüni oddur. Adəm isə torpaqdandır. Torpaq odun səvliyəsinə qalxa bilməz.

Torpaq qaranchıq, od isə işiqdir.

Od yaradığı gündən İbadət obyekti olmuşdur».

Əbu Nuvas

Əbu Nuvas Abbaslıların I dövrünün ən böyük şairi olmuşdur. O, xəmrliyə şairi kimi tanınmışdır. Şərəbi onun qədər ehtirasla təsvir edən ikinci bir şair tapmaq çətindir. Şərəb onun poeziyasında rəmzi xarakter daşıyıb həyatın gözəlliyinə vurgunuğu ifadə edir. Şair Abbaslılar hakimiyətinin çəçkləndiyi bir dövrdə yaşamışdır. Bu dövrdə mərkəzi hakimiyət güclənmiş, xilləfatın ayrı-ayrı yerlərindən gələn vergilər, sərvət axını xəzinəni doldurmuşdu.

Əbu Nuvasın hayatı haqqında rəvayətlər çoxdur. O, sonrakı nəsillərin yaddaşında həm şair, həm də əfsanəvi bir şəxsiyyət kimi qalmışdır. Anadan olma tarixi haqqında əzdiyyətli fikirlər vardır. Bəzilərlə onun həlci 145, bəzilərlə 149, 138-cü ildə anadan olduğunu söyləyirlər. Hansının doğru olduğunu demək çətindir. Ən doğrusu kimi milləti 763-cü qəbul edirlər. Onun adı Həsən, atasının adı Hanı olmuşdur. O, Əhvaz yaxınlığında anadan olmuşdur. Anası Güllübanın fars olduğuna şübhə yoxdur. Atasının ərəb və yaxud fars olması şübhəlidir. Bir fikir geniş yayılmışdır ki, atası Yəmən ərəbidi və o, xilləfat ordusunda xidmət edib. O, öz əskəri xidməti ilə bağlı bir müddət Əhvazda yaşamışdır. O, 6 yaşında ikən atasını itirir, anası onu götürüb Bəsrayə gəlir. Bəsra xilləfatın ən mühüm elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılırdı. Ərəb şairlərinin həyatına nəzər saldıqda görünür ki, onların əksəriyyəti on yaşından sonra müstəqil yaşamağa başlayıb. Bu, onların həyatı daha dərinən duymasına gətirib çıxarır. Əbu Nuvas da çox gənc ikən müstəqil həyata qədəm qoymuşdur. Rəvayətə görə, Əbu Nuvas Xələf el-Əhmər (Xələf el-Əhmər) adlı bir şəxsin yanında təhsil alır. O, Əbu Nuvasa mükemmel bilik verir. Onunla yaşamaq Əbu Nuvasın Bəsronun görkəmli adamları ilə tanış olmasına imkan yaratır. Əbu Nuvas onları dini lədikcə, onun dünya-görüşü artır, billyi, məlumatı çoxalır. O, çox güclü yaddaşa malik idi. Şairə Əbu Nuvas təxəllişünü Xələf el-Əhmər vermişdir. Sözlən mənası «bırçəklid» deməkdir. Rəvayətə görə, o, çox uzun, cıynına tökülen saç saxlayarmış. Üzü, ağ, zahiri görkəmi çox gözəl olmuşdur. Uşaqlıq çağlarından o, açıq-saçıq, sərbəst həyata atılmışdır. Poetik istedadı da təz pərləmişdir. Xələf el-Əhmər ona şer yazmanın sırlarını öyrədir və məsləhət görür ki, min beyt ezbərlesin. Bir neçə gündən sonra Əbu Nuvas onun yanına gəlir,

şeri əzber deyir. Xələf əl Əhmər deyir ki, indi o min beyti unut, sonra şer yazarsan. Bununla Əbu Nuvasa poetik ənənələri bilməyə, ancaq onu kor-koranə təxəldüd etməməyə çağırır. Az müddətdən sonra Əbu Nuvas Bəsrədə görkəmli bir adama çevrilir. Əbu Nuvas Cinan adlı bir qızı aşiq olur. Cinan carlıya idi. Əbu Nuvas bliç çox qəzəllərini ona həsr etmişdir. Onların məhəbbətləri baş tutmamışdır. Rəvayətə görə, Cinan basqasına ərə getmişdir.

Daha yüksək məqama çatmaq üçün Bağdada getmək hər bir salqın jümdə arzusunu iddi. Əbu Nuvas da bu arzu ilə 20 yaşında Bəsrəni tərk edib, Bağdada gedir. Bağdada gedərkən bir şer yazıb Bəsrəni və Bəsrə camaaatını həciv edir.

Əbu Nuvas bütün varlığı ilə eyş-işrat üçün yaranmışdı. Bağdad bu cəhətdən daha münasib yer idi. O, olduqca şən, zərafatlı, hazırlıqçı idi. Az zaman içərisində Bağdadda çoxlu dost qazanır. Onun oxuduğu şerlər məclislərin şəhərəvaliyyəsini artırır. Sairin şöhrəti hər yerə yayılır və saraya də gedib çıxır. Xəlifə Harun ər-Rəşid onu saraya dəvət edir. Harun ər-Rəşid eyş-işratə çox meyli edirdi. Əbu Nuvas onun sarayında ən məşhur adama, həm də Harun ər-Rəşidin ən yaxın dostuna çevrilir. Əbu Nuvas sərbəstliyə alılmışdır. O, fürsət düşən kimi dostları ilə Bağdadın ənənələrini təqib edərək eyş-işratla məşğul olurdu. Onun tez-tez saraydan çıxıb gəlməsi Harun ər-Rəşidin narazılığına səbəb olur. Rəvayətə görə, o, ənbanlıların təzyiqi ilə həftə Əbu Nuvası həbs etdirmişdir. Həmçinin belə deyilir ki, bir dəfə Ət u Nuvas şer deyərkən Harun ər-Rəşid ona fikir vermır və dilqəzəli xoynubağı bağışladığı Xaliso adlı həbs kamizinin yanında qalır. Əbu Nuvas bundan incik düşüb gedərkən onun qarışında kömürlə bu misraları yazar:

لقد صناع شعرى على يابكم

كما صناع العقد على خالصة

*Mirvari Xalisoğlu boynunda öz gözəlliyini itirdiyi kimi,
mənim də şərim öz gözəlliyini sizin qapınızda itirmişdir.*

Bunu dərbən Harun ər-Rəşidə çatdırırlar. O, açıqlanıb əmr edir ki, Əbu Nuvası gətirsinlər. Əbu Nuvas onun bərk açıqlandığını hiss edib dəsmalını çıxarıp və şerin üzərində klıçık bir əməllyat aparır: صاع
لهم إني
أنا فاتك هذا
وعلی النذها سلام
«Yaşamaq – müsliq dinişmək, şərab içmək, qadınlıku (həmbadələri) əylənməkdir. Əgər bunlar vardırsa, onda dünyaya eşq olsun».

Şəxslər şeri oxuyurlar: Xəlifə görür ki, yazılıb: «Mirvari Xalisoğlu boynunda necə parlayırsa, mənim də şərim sizin qapınızda itirildiyim». Bu qabiliyyətinə görə Harun ər-Rəşid ona min dinə mükafat verir.

Əbu Nuvasının ən xoşbəxt günləri Harun ər-Rəşidin oğlu Əmin həkimliyyət başına gəldikdən sonra başlayır. Əminin ən yaxın adamı, dostu, həmbadəsi idi. Lakin şair daimi genişliyə can atır, imkan tapan əməni meyxanaya, dostlarının yanına gedirdi. Əmin isə onu tezliklə tapdırıb yanına gətirdirdi. Atası Harun öldükdən sonra Əmin həkimliyyət başına keçir. Mə'munun tərəfdarları Əminə qarşı təbliğat parıtlar. Narazılıq artır. İttihamlardan birlə də bu idi: Əmin dini əhkamları pozur. Sarayda eyş-işratla məşğul olur. Əbu Nuvasla dostluq edən şəxs necə mömin ola bilər? Əmin buna görə hərdən Əbu Nuvası "həbs" etdirir. Əmin 198-ci ildə (miladi 813-ci il) öldürülür. Onun ölümündən təxminən 6 ay sonra Məmunun tərəfdarları Əbu Nuvası da öldürülür. Əminin ölümü ilə Əbu Nuvasın xoşbəxt günləri sona yetir.

Əbu Nuvasa görə, insan ömrünü eyş-işrat, əyləncə ilə keçirməlidir. Əbu Nuvasın fikrinə, insana həyat ona görə verilmişdir ki, o, bu həyatın nemətlərindən ilham alınsın. Dini əhkamlara çox da məhəvi qoymayan şair şərab içməyi, müsliq dinişməyi, qadınlarda əylənməyi özünə həyat şuan seçmişdi. O, öz dünyagörüşünü, həyata baxışlarını bu 4 misra ilə belə ifadə etmişdir:

رثما العيش سمع

ومدام وندام

إذا فاتك هذا

وعلى النذها سلام

«Yaşamaq – müsliq dinişmək, şərab içmək, qadınlıku (həmbadələri) əylənməkdir. Əgər bunlar vardırsa, onda dünyaya eşq olsun».

Bu misralarda Əbu Nuvasın bütün ruhu eks olunmuşdur. Əbu Nuvasın poeziyası onun yaşamaq tərzinin, həyat ehtirasının parlaq nüsdədir. O, xəməllyə, qəzəl, tardlıyyat sahələrində daha məşhur olmuşdur. Bu janrları ərəb poeziyasında yeni mərhələyə qaldırılmışdır. Xəməl və tardlıyyat janrlarındaki böyük məharətinə baxmayaq, o, xəməllyə janrında daha çox yazılmışdır. Bu janrı ən yüksək zirvəyə

qaldıran Əbu Nuvas olmuşdur. Hətta Ömər Xəyyam da bu sahədə Əbu Nuvasla müqayisə oluna bilməz. Onun şərab haqqında şerləri ilə yera bölünür:

- 1) şərab real müstəqim mənada təsvir olunur,
- 2) şərabın vəsi macazlı mənə kəsb edir.

Əbu Nuvasın şərab haqqında şerləri onun həyat tarzi, daxili tələbatı əsasında meydana çıxmışdır. Xəmriyyə şerləri onun ruhundan süzülmüş, məzəli dili ilə dilalanmış, süslənmişdir. Əbu Nuvas bu janrıda çox səmimidir. O, şərabi bütün gözəlliyi ilə təsvir edir. Əbu Nuvas meynənin basdırılması üçün münasib yer seçiləmsindən məclisə gətirilənə qədər olan bütün mərhələləri təsvir edir. Əbu Nuvas həm də iştirakçısı olduğu şərab məclislərinin təsvirlini verir. Sanki al qırmızı şərab onun ruhuna nur çilləmiş, qida vermiş, yeni ədəbi sənət abidələrinin yaranmasında ona yardımçı olmuşdur.

Aristotel demişdir ki, əgər şair bili şeydən təsirlənməmişse, o zaman onun yazdığınıñ heç zaman, heç kimə təsiri olmayacaqdır. Əbu Nuvas yazdıqlarını qəlbində, ruhunda yaşadaraq, meydana gətirirdi. Əbu Nuvasın poeziyası onun yenilik hissının illəcəsidir. Əbu Nuvas köhnəlliye etiraz edir. Şair keçmiş ənənələrdən deyil, öz dövrlündən çıxış edir. Onun məşhur bir şerli var:

«Zavallı (bədbə) keçmiş obanın qalıqlarını axtarır. Mən isə meyxanəni soruşuram. Kündir Bəni Əsəd? Kimdir Bəni Təmim? Nəyə lazımdır, keçmiş obanın q. liqlarına baxıb ağlamaq?»

O, poeziyanı yeni ideyaların tərənnümcüsüsləne çevirir. Şərabi bütün gözəlliyi ilə həyat, sevinc mənbəyi kimli təsvir edirdi. Şərab olan yerdə mütləq musiqi və gözəl qadın da olmalıdır. O, bu üç amill birləşdirib olduqca cazibədar, məftunedici lövhələr yaradır. Bu üç amil onun həyata vurğunluğunu artırır:

لَا تبكي ليلي ولا تطرب الى مند

وأشرب على الورد من حمراء كالوردة

كالـ ا اذا انحدرت في حلق شاربها

اجتنبه حمرتها في العين والخد

فالخمر باقوته فالناس لونه

مِنْ كَفْ جَارِيَةٍ مَمْشُوفَةٌ الْفَدَ

تسيك من عينها خمرا ومن يدها

خمرا فما لك من سكرين من بد

لي نشوان وللنمان واحدة

شبة حصصت به من بيتهن وحدي

«Leyla üçün göz yaşı tökmə, Hində doğru can atma.

Qızılıgüllər arasında qızılıgül rəngli şərab iç.

Ela bir piyaladəki oradaki şərab içərin boğazına töküldükdə öz qızılığığını gözlərə və yanagılara verir.

Şərab yaqt, piyalə isə incidir. Xüsusən, gözəl bədənlə bir qızın əlindən içlən şərab necə də dədliidir.

O, sənə həm gözündən şərab içirdir. həm də əlinətəki qabdan. Bu zaman sənən ikiqat sərxış olmağın zəruriyi.

Mən ikiqat sərxoşam, piyalə dostlarım isə ancaq şərabdan sərxoşdurklar.

Mən bu xüsusiyyətimlə onlardan fərqləndəm.

Əbu Nuvas xəmriyyələrində ictilməl motiv də güclüdür. Xəmriyyə janrı islam dininə ziiddir. Din xadınları Əbu Nuvası hər addımda təqib edirlər. Əbu Nuvas bəzən açıq surətdə, bəzən gizli, hərdən kınaya ilə, hərdən isə sarkazmla o dünya haqqında fikirlərə gülürdü. O, «Şərab və Quran» şerində yazır: «Mən həmişə şərabi bir tərəfə, Quranı da bir tərəfə qoyuram. Üç bədə şərab içirəm, bir neçə aya oxuyuram. Quranı oxumaqla savab qazanıram; şərab içəndə isə günah sahibi oluram. Şərabı içib sonra Quranı oxumaqla Allah qarışısındaki günahımı yuyuram». Şair «Bir fəqihin flivasi» (Ftni فتنی) serində də bir sıra islam ehkamlarını elə salmışdır.

Bələ güman edilir ki, Əbu Nuvas ömrünün sonlarında eys-İşratdən əl çekmiş, dİN, Allah yoluna qayıtmışdır və bunu zuhdiiyyələrində ifadə etmişdir. Diger tərəfdən Əminin düşmənləri onu dinsizlikdə, Əbu Nuvasla dostluq etməkdə günahlandırdılar.

بِرْغَمْ دَابِياتْ وَحِجَابْ

لَا تَنْكِ مِيَّنَ حَلْ فِي حَفْرَةْ

وَابِكْ فَتِيلَ لَكْ بِالْهَابْ

«Matəmin göstərdiyi ayuzlü gözələ bax. Rətikələr
arasında necə də kədərlə ağlayır.

Ağladiqca nərgizdən dürr saçır.

Qızıl gülü meynə budaqları ilə çırpir.

Dayələrin, qapıçuların cəhdinə baxmayaraq, mən o gözəli
matəmdə görə bildim.

Sən qəbirdə rahatlıq tapmış ölüyü ağlama, qapıda sənli
dərdindən öleni ağla».

Bu şer yüksək poetiklik nümunəsidir. Şair burada gözəl bədii
təsvir vasitələri (nərgizin dürr saçması və s.) yaradmışdır.

Yaradılığında xəmriyyə, qəzel və s. kimi janrlara üstünlük
verən Əbu Nuvas klassik qəsidi formasında olan şerlərə də bigana
olmamış, mədhiyyə, mərsiyyə, həcv janrlarında da möhəs
göstərmmişdir.

Zuhdiyyə şeri və Əbul-Ətahiyə

Ərəb poeziyasında zuhdliyyə şerinin ilk nümunələrinə
cahiliyyət dövründə rast gəlinir. Lakin cahiliyyət şerində zuhdliyyə e
qədər də geniş yayılmayıb yalnız bəzi qəsidişlərin tərkibində mövcud
id. Bu şerin əsil geniş intişarına Abbasilər dövrü ədəbiyyatında rast
gəlinir. Artıq Abbası ədəbiyyatının birinci dövündə - yəni Yeniləşmə
dövründə bu janr müstəqil bir şer növü kimi formalasılıb özünün
çıçəklənmə mərhələsini yaşıyır. «Zuhdiyyə» sözünün mənası
zahidlik, tərk-i-dünyalıq, bədbinlik, nihilizm deməkdir. Zuhdiyyə
poeziyası insanı həyata bağlayan bütün telləri inkar edən, insanların
bütün fəaliyyət və düşüncəsini axırət dünyası ilə bağlayan bir şer
növüdür. Bu şer bir növ ölüm himnidir.

Zuhdiyyə şeri xəmriyyələrlə əks qütbədə dayanır. Əgər
xəmriyyələr epikürük həyat tərzinə, insanı bu dünya nəmatlarından
aydalananmağa çağırırsa, zuhdliyyələr bu dünyani öz naz-nəmatı ilə
redd edir, mövcud aləmi fani və puç sayır, insanların mövhümü
əsəsəxtliyə, o dünya namına yaşamağa çağırır. Əgər xəmriyyə

şerinin əsas obrazı həyata vurğunluq rəmzi olan şərab, meydirdə, zuhdyyənin əsimvolik obrazı ölümdür. Neca olınmışdır ki, bu iki şer eyni vaxtda çiçəklənməyə başlayıb, eyni vaxtda öz inkişaflarının ən yüksək pilləsinə çatmışlar? Eyni mühit, eyni şəraltdə yaransalar da yaradıcılıq ideyaları bir-birinə zidd olan bu iki şer növü öz oxucu auditoriyasını tapmış, həm xəmriyyələr, həm də zuhdyyələr eyni bir cəmiyyətdə sevillə-sevillə oxunmuşlar.

Zuhdyyə şeri islam dini, şəriət ehkamları ilə bağlı bir poeziya olmuşdur. İslam dininin vaizləri həmisi əhallini o dünya üçün yaşamağa, axırət dünyasında səadətə qovuşmağa çağırırlar. Din uğrunda mübarizə aparrnaq – cihad axırət səidətinə qovuşmağın, cənnət əhli olmanın bir növ açarı sayılırdı. Ərab İstilələri başlayır. Yenikə İslami qəbul etmiş müsəlmanlar bir əldə qılınc, bir əldə Quran ölkələri fəth edirlər. Lakin elə ki, Abbasilər dövründə müharibələr qurtarır, carmaatın qüvvəsini, enerjisini başqa bir səmtə yönəltməyə ehtiyac duyulur. Əlbəttə, imkanlı təbəqə, saray əhilli, imtiyaz sahibləri epikürük həyat tərzini, eys-işratlı lüstün tutur. Çoxluq təşkil edən binəsiblərə gəlinçə, onlar ümidişsizlik içərisində əzlərinə axırət dünyası ilə təsəlli verirdilər. Zuhdyyələr də bir növ bu məqsədə xidmət edirdilər. Bu şerin ən görkəmli nümayəndəsi Əbul-Ətahiyə İaqəbi ilə tanınmış – Əbu İshaq İsmayııl ibn Qasim ibn Süveyd ibn Kisağıdır (ابو اسحاق اسماعيل بن القاسم بن سوبد بن الكساقي) O, 748-ci ildə (hicri 130) Kufadə anadan olmuşdur. Əbul-Ətahiyə ömrü boyu xəlifələrə xidmət etmiş, pul arınca qaçmış, şerlərində bu dünyanın faniliyini, keçiciliyini təbliğ etdiyi halda özü həyatın naz-nemətlərinə biganə qalmamışdır. Onun son dərəcə xəsis olması barədə də rəvayətlər mövcuddur. Onun İslami sidq ürkələ qəbul etməsinə şübhə doğuran məlumatlar da var. Əbul-Ətahiyənin bəzəl şerlərində zərdüştliyə məyl görsənir. O dövrdə qədəriyyə və cəberiyyə kimi bir-birinə zidd iki dini təlim mövcud idi. Qədəriyyə təliminə görə, Allah-təala İnsanları yaradarkən onlara ağıl vermiş və insanın hərəkətlərini onun öz iradəsinə təbe etmişdir. İnsan öz pis hərəkətlərinin o dünyada haqlı cəzasını alır. Cəberiyyə təliminin nümayəndələri isə belə hesab edirdilər ki, insanlar öz hərəkətlərində müstəqil deyillər. Onun yaxşı və pis hərəkətləri Allah tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu təlim istər istəməz islam müddəalarına qarşı belə bir şübhə doğurur: Bir halda ki, insan öz hərəkətlərində sərbəst deyildir, onun pis əməllərinə görə cəza alması ədalətsizlik deyilmə! Axi bu əməlləri o, öz iradəsi

ilə deyil, Allahın emri ilə törədir. Əbul-Ətahiyə cəberiyyə təliminin tərəfdarı olub. Onun şerlərində insan müdhiş qəzavü-qədərin, alın yazısı ehkaminin aciz qulu kimi canlanır. Onun dünya görüşündə zərdüştliyin də təsiri duyulur. Dünyada xeyir və şər kimi iki başlangıç olduğunu göstərən rəsənəvi formasında yazılmış aşağıdakı şer buna misal ola bilər:

لَكُلْ شَيْءٍ مَعْلُونٌ وَجَوْهَرٌ

وَأَوْسَطُ وَاصْفَرُ وَأَكْبَرُ

لَصَفْرَهُ مَتَصِّلُ بِأَكْبَرِ

لَذَا نَتَاجٌ وَلَذَا نَتَاجٌ

خَيْرٌ وَشَرٌ وَمَا ضَدَانٌ

وَالْخَيْرُ وَالشَّرُّ إِنَّمَا مَا عَنْهُ
بَيْنَهُمَا يَوْنٌ بَعِيدٌ جَنَاحٌ

«Hər şeyin öz mədəni, öz cövhəri vardır. Hər şey orta, kiçik və böyük ola bilər.

Hər şey öz cövhəri ilə birləşir. Kiçik böyükə əlaqədardır. Xeyirlə şər ər-arvad kimi dirlər. Bunun öz bəhrəsi, onun da öz bəhrəsi var.

Hər bir İnsanın İki təbəti var: Xeyir və şər, onlar bir-birinə ziddirlər.

Xeyirlə şərə diqqətlə yanaşılsa aydın olar ki, onların arasında böyük məsafə vardır».

Əbul-Ətahiyə bizi daha çox zuhdyyə şalı kimi maraqlandırır. Əz şerlərində badbinilik, küskünlik, tərk-dünyalığı tərənnüm etmişdir. Əbul-Ətahiyə zuhdyyələrlində ölümün dəhşətli zəngi səslənir. Ölüm hər an əlli qılınclı insanların başı üzərində durmuşdur. Ölüm hökmüdarla diləngçiyə, aqillə safəhə heç bir fərq qoymur.

اللَّذُنْ فِي غَلَامِهِ

وَرَحْيَ الْمِنْبَةِ تَطْهِنُ

«İnsanlar öz qəflətlərində, ölüm dəyirməni isə onları üyütməkdədir».

Əbul-Ətahiyəyə görə, İnsanın bütün fəaliyyəti məhvə, ölümə yönəlmışdır. Belə olan halda, qəşrlər, saraylar tikməyə, nəsil artırmağa lüzum varmı?

لَوْ لِمَوْتٍ وَابْنُوا لِلْخَرَابِ

وَكُلُّكُمْ يَصْبِرُ إِلَى تِبَابِ

«Ölüm üçün doğun, xarabalıqlar üçün tikin.
Siz hamınız məhvə doğru gedirsiniz».

Şəhər bəzən bu mülahizələrindən dildəktik nəticələr çıxarıır. İnsanları var-dövlət ardınca qaçmamağa, xeyirli işlər görməyə, yaxşı ad qazanmağa çağırır.

سَكْنٌ بِقِيٰ لِهِ سَكْنٌ

تَحْنُونَ فِي دَيْرٍ بِخَبْرِنَا

دَارٌ سُوءٌ لِمَ بَدَمْ فَرَحٌ

فِي سَبِيلِ اللَّهِ لِنَفْسَنَا

كُلُّ نَفْسٍ عِنْدَ مِيَتْهَا

حَطَّلُهَا مِنْ مَالِهَا كَفْنٌ

إِنْ مَالُ الْمَرءِ لَيْسَ لَهُ
مِنْهُ إِلَّا ذِكْرُهُ الْجَسْنُ

«İnsan məskənləri ancaq məskən olaraq qalar. Zaman bu parada həmişə bizi xəbərdarlıq edir».

Biz elə bir evdəyik ki, xoş səsli natlıq (bayquş) onun başlanğıcından xəbər verir.

bu elə bir pislilik evidir ki, orada insanın nə fərəhi, nə də kəddəri uzun sürür.

Bizim ruhlarımız Allah yolundadır. Hamımız ölümün əllində bizi girovuz.

Hər bir kəs ölüm vəzliyyətindədir. Onun var-dövlətindən gazancı isə ancaq kəfənlərdir.

İnsana onun var-dövlətindən ancaq adının yaxşılaşdırılması qalır».

Şair öz başdaşı üçün yazdırdığı şerində deyir: «Mənə ol, kimi baxmayın, ey dirilər! Çünkü siz də ölüm üçün girov qoyulmuşsunuz. Bizi bizdən ovvolklıların ardına getmişik. Siz isə bizim ərxamızca gedəcəksiniz».

Əbul-Ətahiyənin zuhdıyyələri ikili xarakter daşıyır. O, bir tərəfdən hakim təbaqələri, var-dövlət hərislərini cilovlamağa çalışır, hikmatamız fikirlər irəli sürürlər, digər tərəfdən isə adamları süstlüyə, passiviliyə sövq edir, onları bu dünya üçün yaşamadandan, həyatdan həzz almaqdandan, qurub-yaratmaqdandan çəkindirir. Bu zuhdıyyələrdə şair tez-tez dövrünün hakimlərinə, İqtidər sahiblərinə üz tutur, onları nə çatdıqları ali mənseblə, nə də yiğdiqları var-dövlətlə ivgalan-mamağa çağırır. Çünkü bir vaxtlar ölkələrə, məmələkətlərə siğmayan hökmədarlar dar qəhrədə bir ovuc torpağı qane olublar. Orta əsr feodal hakimlərinin taxt-tac uğrunda daim müharibə apardıqları bir dövrdə bu fikirlər olduqca lərətəmləzdirdi. Bu, Əbul-Ətahiyə zuhdıyyələrinin müsbət cəhətidir.

Bu şerlərin mürtəce mahiyyəti odur ki, onlar ancaq ölüm parədə düşündürür, İnsan ömrünü, onun qurub-yaratmaq, sevib sevilmək, mübarizə aparmaq və s. kimi ehtiraslarını heçə endirir, mənasız sanır. Şair yalnız ölüm parədə düşünməyi, özünü axılıc dünəsi üçün hazırlamağı məsləhət görür. O, insanların rühündə, sūrəndə daimi bir toşviş, bir qorxu hissi yaradır:

طُولُ التَّعَاشِي بَيْنَ النَّاسِ مَمْلُولٌ

مَا لَابْنَ آدَمَ إِنْ كَشَفَتْ مَعْقُولٌ

إِرَاعِيَ النَّفْسِ لَا تَنْغُلُ رَعَايَتِهَا

أَنْتَ عَنْ كُلِّ مَا أَسْتَرْعَيْتَ مَسْؤُلٌ

أَنِّي لَفِي مَنْزِلٍ مَا زَلتُ اعْمَرَهُ

عَلَى يَقِينٍ بِنِي عَنْهُ مَنْفُولٌ

وَلِيَسْ مِنْ مَوْضِعٍ يَاتِيهِ ذُو نَفْسٍ

لَا وَلِمَوْتٍ سَيْفُ فِيهِ مَسْلُولٌ

لَمْ يَشْغُلِ الْمَوْتُ عَنِّي مَذْاعِدَ لَنَا

كُلُّنَا عَنْهُ بِاللَّذَاتِ مَشْغُولٌ

إِنْ لَمْ تَنْبُلُوهُ فَقُولُوهُ

فَوْلَاً جَمِيلًا بَدْلَ النَّانِلِ

حُشَاسَةً فِي بَدْنِ نَاحِلِ

لَمْ يَبْقِ مِنْهَا حَبْهَا مَا خَلَّ

بَا مِنْ رَأْيٍ فَبَلِّي فَتِيلًا بَكَىٰ

مِنْ شِدَّةِ الْوَجْدِ عَلَى الْقَاتِلِ

«Mənim daim yaşalar axan gözlərim Ütbəyə dikkimmişdir.
O, elə bir gözəldir ki, sankı dalğaların sahilə atlığı bir
incidir.

Onun sankı ağızında və gözlerində Babilistandan əzx
olunmuş bir sehr vardır.

Mən bir dilənci kimli əlimi sizə doğru uzadıram. Məgər
dilənciyə bir şey verməzlərməli?

Əgər bir şey vermirsinizsə, heç olmasa, əvəzində xoş bir
söz deyin.

Cünki onun məhəbbəti aşiqı elə bir günə salmışdır ki, artıq
bədəndə yalnız nəfəsi gedib-gəlir.

Görəsən, məndən qabaq elə bir qəti olunmuş adam
olubmü ki, onu öldürənin yolunda göz yaşları röküsün».

Bu şer Əbul-Ətahiyə lirikasının ümumi ruhunu çox dolğun
hadə edir: aşiq ağlayır, göz yaşları axıdır, sevgiliisindən mərhəmət
diyılır, onun yolunda hər bir fədakarlığa hazır olduğunu bildirilir.
Əbul-Ətahiyə poeziyasına xas olan axıcılıq, rəvanlıq bu şerdə xüsusi
aydın nəzərə çarpir. Ümumliyətlə Əbul-Ətahiyə yaradıcılığı
yeniləşmə dövrü ərəb poeziyasının bir çox cəriətlərini - mövzu
rangarəngliyini, obrazlılığını, dili sadəliyini, təbiliyyini, hayatlılığını
özündə hifz etmiş qiymətli sənət abidəsidir.

وَمَنْ يَعْتَنِي فَهُوَ مَقْطُوْعٌ مَجْتَبٌ

الْحَيَّ مَا عَاشَ مَغْشِي مَوْصُولٌ

كُلُّ مَا بَدَأَ لَكَ فَالْأَجَالُ فَانِيَّةٌ

كُلُّ ذِي أَكْلٍ لَا بَدْ مَأْكُولٌ

«İnsanlar arasında uzun müddət yaşamaya usandırıcıdır.
Əgər insanların hamısını diqqətlə nəzərdən keçirsən,
görərsən ki, bu onun üçün heç də ağıllı iş deyil.

Ey öz nəfsinin sahibi, onu qorumaqda qəflət etmə. Çünkü
sən malik olduğun hər bir şey üçün məsulsan.

Mən elə bir mənzildəyəm ki, orada yaşadığım müddətdə
daim yəqin bilirom ki, bir vaxt onu tərk edəcəm.

Canlinin yaşadığı elə bir yer yoxdur ki, ölümün qılınca orada
slyrlılmamış olsun.

Ölüm əvvəlcədən hazırlanısa da, bız o barədə düşünmürük.
Hamımız onu düşünmək əvəzinə eyş-işrətlə məşğul oluruq.
Kim ölmüşdürse, o, xilas olub canını qurtarmışdır.
Yaşayanlar isə qolları bağlı sərxoş vəziyyətdədirler.

Qismətin nədirlə onu da ye. Ömür fanıdır. Hər bir yeyən
şəxs bir gün labüb olaraq yeyiləcəkdir».

Əbul-Ətahiyə poeziyasında zuhdliyyələrdən sonra məhəbbət
lirikası ikinci yer tutur.

Əbul-Ətahiyə olduqca ilhamlı, təbli bir şair olub. O, «əgər
mən istəsem bütün danışığımı şerlə ifadə edərəm» - deyərmiş.
Onun şair qüdrəti qəzel yaradıcılığında xüsusilə bariz şəkildə ifadə
olunmuşdur. Əbul-Ətahiyə qəzəllərinin müraciat obyekti, yəni Əbul-
Ətahiyənin sevgilisi xəlifə Harun ər-Raşidin kənizi Ütbə olmuşdur:

عَيْنِي عَلَى عَنْبَةِ مَنْهَلَةٍ

بِدِيمُهَا الْمَسْكَنُ الْسَّائِلُ

كَانَهَا بِحَسْنَهَا دَرَةٌ

اَخْرَجَهَا الْبَيْمُ إِلَى السَّاحِلِ

كَانَ فِيهَا وَفِي طَرِفِهَا

سَوَاحِرًا أَفْبَلَنَ مِنْ بَابِلِ

بَسَطَتْ كَمِيْنَ حُوكْمَ سَيْلاً

مَاذَا تَرْتَبَوْنَ عَلَى السَّائِلِ

Abbasilərin I dövründə nəşr. İbn əl-Müqəffa

Abbasilərin I dövründə poeziyada olduğu kimi, nəşrin inkişafında da bir sıra yeni təməyüllər meydana çıxır. Tərcüməçilik sənətinin geniş intişarı, yunan, pəhləvi, sırıyanı və s. dillərdən fəlsəfi, tarixi, bəzən bədii əsərlərin ərəb dilinə çevrilmesi ərəb dilinin zəngin söz ehtiyatına əsaslanan geniş imkanlarını üzə çıxarır, bir tərəfdən yeni terminlər yaranır, digər tərəfdən isə yazı tərzində, üslubda yenilik müşahidə olunurdu. Keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri bir sərənət ədəbi-bədii dəyərləri əl seçilən iri həcmli əsərlərin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Tarix, coğrafiya, ədəbiyyatşünaslıq, eləcə də təfsir, hədis və s. elmlər sahəsində yaranan əsərlər bədiliyikdən də xali deyildi. Ayrıca olaraq ərəb bədii nəşri də bu dövrdə öz inkişafında yeni mərhəbəyə qədəm qoydu.

Abbasilərin I dövründə nəşrin inkişafında ilk növbədə başqa xalqların nümayəndələrinin rolunu nəzərə almaq lazımdır. Poetiyada olduğu kimi nəşrdə də kənar təsirlər güclənir.

Bu dövrün ən görkəmli ədibи İbn əl-Müqəffa («Şil adının oğlu») laqəbi ilə məşhurlaşmış, əslən fars Ruzbeh İbn Daduyədir. İslami qəbul etdiyindən sonra o, Abdulla adını götürmiş və ədəbiyyat tarixində Abdulla İbn əl-Müqəffa kimi məşhur olmuşdur. O, 724-cü ildə Siraz yaxınlığında Cur kəndində anadan olub. Onun atası Həccacın zamanında xərac dövənində işləyir və deyilənə görə, əsasində sul-istifadə edib xeyli sərvət toplayır. Həccac onun qollarını o qədər burdurur ki, o, şikəst olur. Müqəffa – şil, şikəst adı də buradan gəlir. (المعنى)

İbn əl-Müqəffa hələ Əməvvilər dövründən katib kimi tanınır. O, bu sənətin sırlarını Əbdülhəmid əl-Katibdən öyrənir. Abbasilər hakimiyyətə gəldikdən sonra o, xəlifə Əbu Cəfər Mənsurun əmisi İsa İbn Əlinin yanında işləyir, onun vasitəsilə müsəlmanlığı qəbul edir. Ancaq onun ömrünün sonuna dək atasporastılık idəyalarına sadıq olduğunu da zənn etmək olar. O, görünür, buna görə Mənsur tərəfindən Bəsraya vall təyin olunan Sufyan İbn Müaviya torofından atasə – yanar təndirə atılıb öldürülmüşdür.

Öldürülməsi səbəbləri barədə müxtəlif mühəhizələr söylənilir. Bəzən tarixçilər bunu konkret bir hadisə ilə bağlayırlar. Belə ki, xəlifa

Mənsurun əmisi, onun Şamdağı valisi, İsa İbn Əlinin qardaşı Abdulla İbn Əli xəlifəyə qarşı üşyan qaldırır. O, məglub olduqda Bəsraya qardaşları Süleymanın və İsanın yanına qaçı. Mənsur Abdullanı telet etdiyində qardaşları xəlifənin ona heç bir xətar yetürməyəcəyi barədə zəmanət almaq istəyirlər. Xəlifə buna razılıq verir. Ananı yazmaq İbn əl-Müqəffaya həvalə olunur. İbn əl-Müqəffa xəlifənin dilindən yazdığı bu sənəddə bir sıra təhqirəmiz ifadələr işlədir. Məşələni xəlitə səbəbi verir ki, əgər mən Abdulla İbn Əliyə pişlik etsəm, onda qoy hamamı məni qeyri-qanuni doğulmuş hesab etsin. Əgər belə bir hərəkat etsəm, yeyib-içdiyim mənə haram olsun, varımın, dövlətimin, mülkümün, arvad-uşaqlarımın, qullarımın sahibi hesab olunmayım və s.

Xəlifə Mənsur bu sənədi oxuduqda bərk əsəbilaşır və Abdulla İbn əl-Müqəffanı öldürməyi Bəsra valisi Sufyan İbn Müaviyəyə tapşırır. İbn əl-Müqəffa ilə şəxsi ədavəti olan Sufyan İbn Müaviyə ədibli aldadıb evinə gətirir və onu parça-parça doğratdırır yanar təndirə atdırır.

Bununla yanaşı, İbn əl-Müqəffanın öldürülməsinin onun zindikliyi ilə bağlayanlar da var. Mənbələrdə xəlifə Mehdinin wəjəhəti zindik kitabı tanımirəm ki, öz kökü ilə İbn əl-Müqəffa ilə bağlı olmasın» dediyi söylənilir. Məsudi «Mu'cuz-zohab» əsərində yazar ki, xəlifə Mehdi İbn əl-Müqəffa və başqaları tərəfindən fars və pəhləvi dillərdində ərəbcəyə tərcümə olunmuş manixeyçi kitabları yayılan zaman mülhidlərin qətlini sürətləndirdi. İbn əl-Müqəffanın hətta Qurana zidd bir əsər yazdığını barədə də məlumatlar varən. Buna görə də hicci III əsrdə yaşamış alim Əl-Qasim ibn İbrahim (ابن طباطبائی) zindikliyə qarşı «Allahın lənətinə gəlmiş İbn əl-Müqəffaya rədd kitabını» (ذکر عزیز عن الرذیق للعن ابن المفع) vərmışdır.

İbn əl-Müqəffa fars vətənpərvəri olmuş, ömrü boyu öz xalqına xidmət etmişdir. Pəhləvi dilində olan bir çox kitabları ərəb dilinə tərcümə etməklə o, öz xalqını şübhətləndirməyə, fərqli mədəniyyətini təbliğ etməyə çalışmışdır.

Onun tərcümə əsərləri içərisində on möşhuru «Koltic və Dilmə» əsəridir. Bu əsərin əsasında Pançatantraya yaxın qədim hind abidəsi dayanır. Həmin əsər Xosrov Ənuşirəvan dövündə pəhləvi dilinə tərcümə edilmiş, İbn əl-Müqəffa isə həmin variantı bəzə əlavələrlə ərəb dilinə çevirmiştir. Bu əlleqorik bir əsər olub

İnsan cəmiyyətində hökm sürən yaramazlıqları heyvanların dili ilə pişayır. İbn el-Müqəffəfa əsərə öz müqəddiməsini əlavə etmişdir, əsərin hind və pəhləvi variantları itib-batdigindən «Kəllə ve Dimnə» dünya ədəbiyyatında yalnız İbn el-Müqəffanın tərcüməsi sayəsində hifz olunmuş və bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Əsəri fars dilindən Azərbaycan dilinə prof. R. Sultanov tərcümə etmişdir.

İbn el-Müqəffanın fars dilindən ərəbcəyə tərcümə etdiyi digər əsərlər bunlardır:

«Məzdəkin kitabı»

«Xudayname»

«Aylınnama»

«Anuşirəvanın tərcüməyi-hali
başında «Tac» kitabı»

Bəzi mənbələrdə İbn el-Müqəffanın Aristotelin «Kateqoriyalar» əsərini də ərəbcəyə tərcümə etdiyi göstərilir. Ancaq bu məlumat dəqiq deyil. Onun bəzi orijinal əsərləri də var:

«Risalatus-səhabə», «Risalatus-səhabə», «Risalatus-səhabə», «Risalatus-səhabə» və «Risalatus-səhabə». Bu əsərləri də ədib fars dilində olan əsərlərin təsiri altında yazmış fars dövlət quruculuğu, adət, ənənələri, ədəb və etikası ilə bağlı məsələləri təbliğ etmişdir.

«Risalatus-səhabə» də İbn el-Müqəffəfa öz farslığına sadıq qaldıraq xəlifələrə dövlət və idarə aparatını qədim Sasanilər üslubunda qurmağı məsləhat görür. O, sanki farsların idarə üsulunu yeni şəraitə uyğunlaşdırmaqla xilafətdə siyasi və icimal İslahat keçirməyi tövsiyə edir və yeni qanunlar macəlləsi hazırlamaq üçün səbüt və misallar götür. Allim xilafət qoşununda İslahatdan danışır, təkildə israr edir ki, xəlifələr ilk növbədə Xorasan qoşununa qasaslanmalıdır. Cünki İslam öz tarix ərzində belə bir qoşun görməmişdir. Onların itaat etməkdə, camiat arasında nüfuzlu olmaqdə, fitnə-fəsada meyi etməkdə, valləri himaya etməkdə misli-bərabər yoxdur. Buna görə də xəlifə daim onlara qayğı göstərməlidir, hər bir ehtiyacılarını ödəməlidir. Qoşun başçılarına elə bir əhdənamə yerməlidir ki, burada onların həqiqi və vəzifələri, habelə xəlifənin onlar qarşısındaki borcu və təəhhdütləri aydın şəkildə ifadə edilmiş olsun. Cünki Xorasan qoşununa qarşı diqqətsizlik, etinəsizlik, ehtiyacılarına müraciət etməməsi onların qururuna toxuna bilər və xilafət

daxılındə xoşagelməz hadisələrin törənməsinə səbəb ola bilər. «Ədəb as-Sağır» da müəllifi aşağıdakı müddəələni irəli sürürlər:

Ağılı adamı heç bir zaman istər fikrindəki, istər elindəki, istərsə də həyat məsələlərindəki on kiçik səhər, qaranlığa və məsulliyətsizliyə görə yummamalıdır. Cünki bu gün kiçik görünən bir şey sonradan hissə-hissə yığılıb böyüyür bilər. Aqıl bilməlidir ki, ağilla hissliyyat bir-birləne ziddidir.

Vəzirsiz və əyansız heç bir hökmdar bir iş görə bilməz. Onlar hökmdara öz məsləhat və məsləhətləri ilə o zaman mənfəət verə bilərlər ki, ağılı və düşüncəli olsunlar. Cünki hökmdar baş oxarmadığı bir işi görənən müdadlı həmin işi bilən adamla məsləhətlaşməlidir. Əgər həmin adam sizdə ürəkde hökmdara qulluq edib hakimə düzgün məsləhat verəsə, hər bir iş ədalətə həll oluna bilər. Hökmdar yaxşı işi mükafatlandırmaqla bərabər, pis əməlli də cazalandırmağı uşuturmamalıdır.

Bütün cinayətlərin, günahların əvvəli yalandan başlayır, onunla yayılır və möhkəmlənir.

Cahillik, nadanlıq ən böyük bələdir. Aqıl zəhərli ilandan qaçıdıq, oddan qorxuluğu, sağalmaz xəstəlikdən cəklindiyi kimi cahili və yanına pürəxmmamalıdır.

Dövlətin, sərvəti yoxdur, dostun, yoldaşın, hörmətin də yoxdur. İnsanlıq özünü ancaq dövlətə bürüye verir. Sərvətsiz rəy və qüvvət də yoxdur. Dostu olmayanın əlli də yoxdur. Övladı olmayan unudulacaqdır. Ağlı olmayanın nə bu dünyası, nə də axırdı vardır.

Əgər İnsan yoxdur, onun inamı töhmət hesab olunur. Yaxşılığı pislilik kimi qəbul olunur. Başqasının günahı onun üstüne atılar.

radırlar. Artıq beytin ifade etdili mənani duymaq üçün oxucunun iləşkinmiş, məmərxiş fikirləri anlamaq üçün baş sindirməsi lazımlıdır. Məhz bu dövrdə əreb şərhçilik sənəti yaranır.

Ənənələrə qayıdış dövrü poeziyasının ən görkəmli Ümayəndələri Əbu Təmmam və Buhturı idi.

Əbu Təmmam

Abu Tamām Ḥabib ibn Aus ət-Taī (اویس الطائی) 796 (və yaxud 806)-ci ilde Damaskus yaxınlığında Casim kəndində dünyaya gəlmisdür. Sərlərin əmili, məqsədliyəti hamisə mübahisələr doğurmuşdur. Bəziləri onun əsli ərab olduğunu iddia etmiş, bəziləri əsli ərab olduğunu iddia etmiş, bəziləri əbu Təmmamın atasının Teodos adlı bir yunan olduğunu idirmişlər. Cüya, salır, Teodos adını Aus, əmili və öz nəsəbini Tayy bilənilər ilə bağlamışdır.

Əbu Təmmam gəndlik illərində Homsda yaşamış, sonra əksiz gəlmis, buradakı mədəni durum onu cəlb etse də, maddi əziziyətinin ağırlığı sabəbindən məscidlərdə su satmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bəs, II. Mısırda yaşayan Əbu Təmmam ecaq gələrkən artıq mülkətdir, bir şair kimi tanınırdı. Buna əxmayaraq, onun Mə'munun sarayına yol tapmaq cəhdli gürsuzluqla nəticələnir. Fars mədəniyyətinin yeniləşmə dəbliyatının təsiri altında olan xəlifa Mə'mun bədəvi əreblər kimi əylənib uzun-üzadı qəsida söyləyən Əbu Təmmamı bəyənmir. Əbu Təmmam bir müddət Xorasanada, sonra Mosulda yaşayır. Xəlifa Mə'mun arəb təassübəkəsli siyaseti yeritdiyindən o, Əbu Təmmamın poeziyasını çox bəyənir, və onu saray şairi edir. Əbu Təmmam Mətaslimin apərdigi bir çox obyütərin canlı sahibi olur. Şair mərənlərin sonuna yaxın İki İllə Mosulda poç müdürü vazifasında - o dövr üçün çox məsuliyətli sayılan bir mənsəbdə çalışır. O, 846-ci də ürək kecmədən vəfat etmişdir. Rəvayətə görə, filosof Kindi Əbu Təmmamın əlaçılıqları nebaqcədən bildirmişdir. Yəfəyatlı həyən, əzəzilin müsləhin ibni Xəlifə, əzəzəsindən əbu Təmmamın qəbrini gördüyüündə bildirmişdir. Buhtur, Dilk-al-Cinn, ƏII, ibn Cəhm kimi şairlər Əbu Təmmamın vəfatına mərsiyyə izmişlər.

Əbu Təmmam öz yaradılığında daha çox mədhiyyə janrına meyl etmişdir. Şairin divanının təxminən üçdə ikinci hissəsinə onun müxtəlif şəxslərə həsi etdiyi mədhiyyələr təşkil edir. O, öz dövrünün görkəmli şəxslərindən ərəb xəlifələri Mə'munu, Mötəsimi, görkəmli sərkərdələr Afşını, Xalid ibn Yəzidi, öz dövrünün bir çox əyanlarını, ədiblərini mədhi etmişdir. Onun mədhiyyələri bir sıra tarixi, siyasi, ədəbi məziyyətləri ilə seçilir və onların öyrənilməsi təkcə şairin poeziyasını tədqiq baxımından deyil, həm də o dövrün ictimai-siyasi şəraitini, tarixi hadisələrini araşdırmaq cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, şair bir çox tarixi hadisələrin canlı şahidi olub onları öz poeziyasında eks etdirmişdir. Xüsusilə, onun xürrəmilər hərəkatına, Afşınə həsr etdiyi şerlərin, Ammorilya qalasının fəthi ilə əlaqədar yazdığı məşhur mədhiyyənin tarixi baxımdan misilsiz əhəmiyyəti vardır.

Şair öz mədhiyyələrində bir sıra mühüm ictimai, fəlsəfi, əxlaqi fikirlər irollü sürünlüy, eləcə də şer sənəti, ədəbliyyat hərədə dəyərlə müləhizələr söyləmişdir. Şairin yüksək sənətkarlığı, fikrin bədli obrazlarla ifadə, bədli təsvir və ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi və zənginliyi, əqli və məntiqi mühakimələr, məzmunun dəqiq, aydın və poetik ifadələrlə verilməsi, əforizm və hikmətəmiz sözələr və s. onun mədhiyyələrinin qiyomatını qat-qat artırmışdır.

Əbu Təmmamin şerləri forma cəhətdən ənənəvi ərəb poeziyasına xas olan prinsiplərdən ayrılmır. Dögrudur, şairin yazı texniki, bədli üslubu özündən əvvəlki poeziyadan qat-qat üstündür. Onun yaradılığının əsas sadıyyəvi cəhəti məzmunda meydana çıxır. Əbu Təmmam klassik qəsildələrə xas olan mövzu dağınıqlığını, məntiqi səliqəsizliyi, fikrin qeyri-ardıcılığını rədd etmiş, üslubca bitkin, formaca kamıl, məzmunca yekdil və yetkin şerlər yazmışdır. Bununla belə, onun poeziyasında dəbdəbəli ritorikaya, təmtəraqlı ifadə tərzinə, qeyri-real bənzətmələrə olan meyl də xüsusi qeyd edilməlidir.

Şairin yaradılığı ədəbliyyat aləmində heç də birmənalı qarşılanmamış, filologların bir qismi onu tərifləyib bütün şairlərdən üstün tutmuş, başqa bir hissəsi isə onu plagiatda və təqliğicilikdə təqsirləndirmişdir. Bu dəstələrin heç biri şairin poeziyasını düzgün qavraya bilməmiş, onun yaradılığının məzlyyətlərini qüsurlarından ayırmamışlar.

Əbu Təmmam şerinə xas olan əsa, cəhətlərdən biri onun müasiri filoloq Amədinin sözləri ilə desək, şairin sözdən daha çox mənaya diqqət yetirməsi idi. Əgər mənə ürəyinə yatardısa, Əbu Təmmam onu istər zəif, istərsə də qüvvəli hər hansı bir sözə ifadə etməkdən çəkinməzdı.

Əbu Təmmam heç vaxt poeziyanı saf-çürük etməz, başqa şairlər kimi zəif şerlərini atmazdı. Əbul-Fərəc əl-İsfahani «Kitabul-əğanı» də göstərir ki, müasirləri buna görə Əbu Təmmamı məzəmmət edəndə o, deyərdi: «Şer də övlad kimidir. Onun gözəli də var, çırkınlı də var, zəlfli də. Onların hamısı mənə əzizdir». Əbu Təmmamin cinas, təşbih və istilərələri çox vaxt orijinal olurdu ki, mühafizəkar oxucular bunu qəbul edə bilmirdilər. Ziyaəddin ibn əl-Əsir göstərir ki, dövrünən şairləri içərisində ən çox yeni mənalar yaranan Əbu Təmmamı ölümuşdur. O, türmidən artıq yeni mənə yaratmışdır. Şair mənə dərinliyinə aludə olarkən dil qaydalarını pozırıqdan çəkinməzdil.

Əbu Təmmam yaradılığının Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən də böyük əhəmiyyəti vardır. Babək hərəkatını Ərəb Xilafətinin mənafeyi baxımından izləyən şair nə qədər qərəzli mövqe tutsa da, öz şerlərində bu üsyanın möhtəşəmliliyini, onun İslam dini, ərəb xilafəti üçün böyük təhlükə olmasını açıb göstərmişdir. O, xilafət ordusunun sərkərdə Xalid ibn Yezidin başçılığı ilə xürrəmilər üzərindəki qələbəsi münasibəti ilə yazdığı bir şerində deyir:

تَلَهُ لَهُ رِيْ إِلَّا سَلَامٌ بِشَكْرِهَا

مِنْ وَقْعَةِ امْ بْنِ عَبَّاسٍ امْ أَدَدْ

يَوْمَ بَهِ أَخْدُ الْإِسْلَامِ زِينَتَهُ

بَاشْرَهَا وَأَكْتَسِيْ فَخْرًا بِهِ الْأَبَدْ

يَوْمَ بَحْرَى، إِذَا قَامَ الْحَسَابُ وَلَمْ

يَلْمِمَهُ «بَدْر» وَلَمْ يَفْضُحْ بِهِ «أَحَدْ»

«Allaha and olsun, bilmirlə ki, bu töyləşə görə Islam dini Bəni Abbası təşəkkür etməlidir, yoxsa Bəni Uddədə?»
Bu gün İslam zinətə büründü və əbədi fəxr libasını geyində.

Əgər haqq-hesab şəkilərsə, bu elə bir gündür ki, Bədr onu məzəmmət etməz və Uhud da” ondan xəcalət çəkmişər.

Əbu Təmmam şerinin əsas məziiyətlərindən biri də onun hikmətamız mənalarla zənginliyidir. Şairin bir çox beytləri hikmətli kəlamlar kimi ağızlıarda dolaşmışdır:

إِذَا أَرَادَ اللَّهُ نَسْرًا فَضْلَةً
طَوَيْتُ لَنَاحَ لَهَا لِسانٌ حَسْودٌ

لَوْ لَا اشْتِعَالُ النَّارِ فِيهَا جَوْرَتْ
مَا كَانَ يَعْرُفُ طَبْعُ عَرْفِ الْعَوْدِ

“*Əgər Allah-taala gizli bir fəzilləti aşkarlamaq istərsə, onda paxılların dilini işə salar.*

Əgər yaxınlığında bir od şövlənməzə, uclu budağının gözəl ətri bliñməzə.

Əbu Təmmam ərəb ədəbliyyatı tarixində yalnız şair kimi deyil, həm də klassik şerin bilicisi və toplayıcısı kimi tanınmışdır. O, bir sırə antologiyalar müəllifiidir:

«*كتاب الاختيار من اشعار القبيل*» - Qəbiliə şerlərindən seçmə nümunələr kitabı»

«*كتاب الاختيارات من شعر الشعراء*» - Şairlərin poeziyasından seçmə nümunələr kitabı»

«*فنون الشعراء*» - «*Ən böyük şairlər*»

«*ديوان الحماسة*» - Həmasə divanı»

«*Yenilikçi şairlərin poeziyasından seçmə nümunələr kitabı*»

Bu antologiyalar içərisində ən məşhuru «Həmasə» divanıdır. Bu divanı lylimldən artıq allm şərh etmişdir. Bunların içərisində Əbu Hilal Əsgəri, Əbu Bəkr Suli, əl-Amadı, Xətilib Təbrizi və başqalarının şəhərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu divanın yazılıması barədə mənbələrdə aşağıdakı rəvayət söylənilir:

Əbu Təmmam Xorasanda bir müddət Abdulla ibn Tahirin yanında qalır. O, geri qayıdarkən Həmadanda Əbul-Vəfa ibn Sələma onu qonaq saxlayır. Bu zaman güclü qar yağır və yollar tutulur. Bir müddət Həmadanda qalmaga məcbur olan Əbu Təmmam Əbul-

Vəfanın zəngin kitabxanası ilə tanış olur və «Həmasə» divanını tərtib edir.

Bu divan on fəsildən ibarətdir:

Həmasə - qəhrəmanlıq şerləri - *الحماسة*

Mərsiyələr - *المراثي*

Ədəb-ərkan haqqında şerlər - *الاديب*

Qadın gözəlliyini vəsf edən şerlər - *التشبيب*

Həcv - *الهجاء*

Qonaqpərvərlik şerləri - *الأضياف*

Vəsflər - *الصفات*

Səyahət barədə şerlər - *السیر*

Hikmətamız şerlər - *الملح*

Qadınları məzəmmət edən şerlər - *مدح النساء*

Həmasədə 500-dən artıq şairin - min beytə qədər şeti toplanıb ki, bu da 3 əsrlik bir dövrlü əhatə edir.

Əbu Təmmamın tasırı altında Əbu Ubado əl-Buhturi, Əbu Saadat Əş-Şəcəri, əl-Ələvi, Əbul-Həsən Sədrəddin Bəsri, Əsgəri, Şəmim Əndəlusi kimi şairlər 87 «Hən 15» divanlarını tərtib etmişlər.

Əbu Ubado əl-Valid ibn Yəhya əl-Buhturi

(ابو عبادة الوليد، بن يحيى البختوري)

Əbu Təmmam kimi Buhturi də Tayy qəbiləsindəndir. Buhturi 821-ci ildə Surlyada - Hələblə Furat arasında ticarət yollarının kəsişdiyi səfəli və mənzərəli Mənbələr kəndində doğulmuşdur. Mənbələrdə şairin uşaqlıq və gənclik illəri barədə verilən məlumatlar çox durmantidır. Onun çox yoxşul bir ailədə doğulduğu, başqa yoxşul uşaqlar kimi onun da təhsil görmədiyi məlumatdır. Buhturinin poetik istedadı özünü çox erkən bürüze verib. Maddi çətinliklərində olduğundan o, şeri qazanc mənbəyi etmiş, rəvayətə görə, hətta soğan və sarımışaq satanları belə mədh etmişdir. Çətin maddi durum şairi həm də səyahətlərə vadar etmiş, artıq 16 yaşındakı şair bir

çox yerləri gəzmişdir. Şairin divanında onun erkən səyahətlərə başlamasına bələ işərə olunub:

وَقَالَلَّهُ وَالْمَدْحُوْ بِصَبْعِ خَدْمَهُ
رُوِيدَكْ بَا بَنْ السَّتْ عَشْرَةَ كَمْ تَسْرِي
فَقُلْتَ أَحَقُّ النَّاسِ بِالْعَزْمِ وَالسُّرْيِ
طَلَابُ الْمَعَانِي صَاحِبُ السَّتْ وَالْعَشْرِ

*«O, (qız) yanaqlarında göz yaşları axıdaraq deyirdi: Ey on altı yaşlı gənc, bəsdlər, dayan, nə qədər gəzəcəksən?
Ona dedim: on altı yaşı olan ucalıqlar arzu:undadır, ona görə də onun əzmkarlıqlı səyahət etməyə haqqı van...»*

Buhturının həyatının ən qaranlıq cəhətlərindən biri onun Əbu Təmmamla əlaqəsi və qarşılıqlı münasibəti məsələsidir. Rəvayətə görə, birləşən dəfə Buhturi görkəmli bir əyana mədhiyyə oxuyarkən həmin məclisde olan Əbu Təmmam bu şerlin orası - Əbu Təmmama mənsub olduğunu iddia etmiş və mədhiyyəni əvvəldən axıradək təkrarlamışdır. Buhturi əvvəl çox pərt olmuş, sonra bu adamın Əbu Təmmam olduğunu bildikdə sakitləşmişdi. Çünkü fenomenal yaddaşı olan Əbu Təmmam bələ zərafatları tez-tez edərdi. Buhturının şerdə ilk qazancının da Əbu Təmmaminin sayəsində olduğu bildirilir.

Ibn Raşiq Qayravanının «العمدة» əsərində Əbu Təmmaminin Buhturuya şer yazmaq barədə nəsilhəti verilmişdir. Lakin çox güman ki, bu nəsilhət sonradan uydurulmuşdur¹.

Buhturi 840-ci ildə İraqa gəlmiş, yeddi il İraqda yaşayaraq müxtəlif əyanlarla, ədiblərlə, tanınmış şəxslərlə yaxınlıq etmiş və yalnız 847-ci ildə Samarraya gəlib vəzir əl-Fəth ibn Xaqanın yardımı sayəsində xəlifə Mütəvəkkilin (847-861) saray şairi vəzifəsinə yüksələ bilmişdir. Buhturi uzun müddət saray şairi olmuş, onun ömrünün ən əlavə illəri isə Mütəvəkkilin dövrünə təsadüf etmişdir. 861-ci ildə saray çəkışmaları nəticəsində Mütəvəkkil və əl-Fəth ibn Xaqan qətlə yetirilir. Doğrudur, o, bundan sonra da tez-tez bir-birini avəz edən xəlifələrə məxhiyyələr yazar, çoxlu sərvət təqdim edir, lakin şair bu qarışıq və təlatlımlı zamanda özünü daim nərađat hiss edir. O, tez-tez vətəni Mənbicə səyahət edir, burada rəl atlıq tapırı.

¹ Əbu Təmmam və Buhturının qarşılıqlı münasibətləri barədə bu kitabın məqalələr bölməsində «Əbu Təmmam və Buhturi» məqaləsinə bax.

Nəhayət, yetmiş yaşlı şair 892-ci ildə bircəfəlik Mənbicə köçür və ömrünün son illərini burada başa vurur. O, 897-ci ildə ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Buhturi də őz yaradıcılığında klassik ənənələrə əsaslanmış, ənənəvi üslubda yazılın qəsidiylər üstünlük vermişdir. Onun poeziyasında əsas yeri mədhiyyələr tutur. Lakin şair bu klassik janrda yeni ruh, yeni təravət verə bilməşdir. Bələ ki, dərin müşahidəcilik qabiliyyəti ilə seçilən Buhturi, xüsusilə, qəsidiylərin giriş hissəsində böyük məharət göstərmmiş, səhraları, tərk edilmiş obaları deyil, İraqın, Suriyanın gözəl təbəbətini vəsf etmişdir. O, ayrıca olaraq memarlıq abidələrinin təsvirində böyük məharət göstəmişdir. Onun yaradıcılığı ilə dəriyatlardan janrı yenidən mərhələyə qalxmışdır. Bu janrla sıx bağlı olan şəhərlər - su hövzələrinin, çarhovuzlarının, çayların təsvirini verən poetik örnəklər də Buhturi poeziyasının həlliyyətlərindən sayılır.

Mütəvəkkilin qəsrindəki Hasnə çarhovuzunun vəsfinə həsi olunmuş parça daha böyük maraq doğurur:

بِحَسِيبِهَا لَهَا مِنْ فَنْصُلٍ رَّتِبَتْهَا

وَالْأَنْسَاتِ إِذَا لَاحَتْ مَغَانِيهَا

تَعْدُ وَاحِدَةً وَالْبَحْرُ ثَانِيهَا

فِي الْحَسْنِ طَوْرًا وَاطْوَارًا تَبَاهِيهَا

مِنْ أَنْ تَعَابُ وَبَانِي الْمَجْدِ يَهْبِئُهَا

إِبْدَاعُهَا فَادْفَوْا فِي مَعَانِيهَا

قَالَتْ مِنِ الصَّرْحِ تَمْثِيلًا وَتَشْبِيهًا

كَالخَلِيلِ خَارِجَةً مِنْ حَبْلِ مَجْرِيهَا

مِنِ السَّبَلِكِ تَعْبِيرِي مِنْ مَجَارِيهَا

Abdulla ibn el-Mu'teazz

(عبد الله بن المعتز)

Bu şair Abbasilərin II dövründə yaşayıb yaratса да, о, öz poetik ruhu ilə daha çox yenilikə pəzziyasiна yaxın olmuş. Əbu Nuvas üslubunda şerlər yazmışdır.

Ibn el-Mu'teazz xəlifa nəslindən çıxmış, o, 863-cü ildə amarrada dünnyaya galmışdır. Xəlifa Mütəvəkkilin nəvəsi, xəlifa Mu'teazzın oğlu olmuşdur. Atası beş il xəlifəlik etmiş, digər xəlifələri imi o da sui-qəsdi nəticəsində öldürülənüşdür. Ibn el-Mu'teazz sarayda gedən hakimiyət çəkışmalarını bəyonmamış, siyasi axnaşmalardan kənardə dayanıb sakit həyat sürməyə can atmışdır. Sarayda yaşaması onun hərtərəfli, müükəmməl təhsil almasına imkan vermiş, o, ərəb dili və ədəbliyyatını, birləşdirilmiş elmləri dərinlənmişmişdir. Ibn el-Mu'teazz eyş-İşrətə meylli bir adam olmuş, gününü kef məclislerində keçirmişdir.

Siyasi həyatdan nə qədər yan qaçsa da, saray intiqaları Ibn el-Mu'teazzı də öz caynağına keçirə bilir və 908-ci illin dekabrında bir rüup nüfuzlu saray əyanları və ordu başçıları onu xəlifa taxtına turdurlar. Lakin bir gündən sonra o, taxtclan salınib qətlə yetirilir. Ibn el-Mu'teazz tarixdə «bir günlük xəlifa» kimi məşhur olmuşdur. İrci Zeydan göstəril ki, Ibn el-Mu'teazz taqlıblərdən qaçmaq üçün xəzinənin dostu olan bir yəhudi zərgərinin evində gizlənmiş, lakin xəlifa əsusları onun yerini öyrənə bilmış və şairi tapıb tika-tika doğramış. Bir kisaya doldurub ailəsinə göndərmişlər.

Naz-nemət içərisində böyüyüb Sa'lab, Mübərrəd kimi örkəmli filoloqlardan təhsil alan Ibn el-Mu'teazzın yaradıcılığı da yəbat tərzi ilə sıx səsləşmiş, o, öz poeziyasında dünnyə nemətlərini, dünnyanın gözəlliklərinə vurğunluğu tərənnüm etmişdir. Şair təzəz şer, musiqi məclisi təşkil edər, bəzən də gününü ovda eğirdərdi. Əbu Nuvasın məşhur

لِمَا عَيْشَ سَمَاعٌ وَ مَدَامٌ وَ نَدَامٌ

فَبِنَا فَلَكَ مَذْنَى وَ عَلَى الدُّنْيَا سَلَامٌ

«Həyat müsələdi,

Şərab və qadındır.

Əgər bunlar sandə varsa,

İbn el-Mutazz'ın şairlik kitabı

İbn el-Mutazz'ın şairlik kitabı (İbn el-Badil) olsun. İbn el-Badil'de, birinde belirli hadisler yer almaktadır.

إذا كان يومي ليس يوم مدامه

عندما يكون يومي ليس يوم مدامه

إن كان سعموراً بعوض و فهود

فذلك صبر و نعمرى من

Menim qəlbim səbzəsiz və qadınlar keçərsə, mon
gələn qəlbinə qarşı qadınlarla qızılımını müşki
və qadınlarla qızılımına. Hərmiş qur ömürləni üçün
qadınlarla qızılımına.

İbn el-Mutazz'ın şairlik kitabı hemiço bir yenilik, coşoluk
ve gül, çiçəye hası olunan şəhərdə böyük

şəhərdir. Bir qəzəbədən təmərən etmək istiyirdi. Bir gözəllikdən
gələn qəlbinə qarşı qadınlarla qızılımının həyati bütövlükde qavramaq, gözəlliyyin
üzüntüsündən təmiziyətini anlamak arzusuna düşürdü. Bir gün
şəhərdən bir konzil yaranıb. Bunu ona inad tutular. İbn el-

el-Mutazz

Menim qəlbim gah birinə, gah da digərinə can atır. Elə bir
sey yoxdur ki, görüb bəyənməsin.

Təbi ki, bir gözəl gönüləm ona aliudə olur. Ancıq çirkini do
ğanlılı olduğundə sevin.

İbn el-Mutazz qəzəllerinin böyük əksəriyyətini çox sevdili
Şəhər adlı konizina həsr etmişdir. O, qadın gözəlliyyinin vəsfində
şəhərdən bir konzil gətirir, sevgilisinin nainki xarici gözəlliyyini, libas
əməzini, qadın kostümünü, ona da onun daxili aləminə nüfuz etmiş,
çirkini bir qədim obrazı - sevgilisine əzab verən, onu daim incidən
mənzüro obrazı yaratırınyıldır. Şair bozun gündəlik hadisələri, adı
sevdə olan şəhərin mədəni həyatına çox tez qaynayıb-qarışmış, hələ

İbn el-Mutazz'ın təbiət təsvirləri çox güclüdür. Xüqquş
o, zohriyyət datyəsində janında - gül, çiçəye hası olunan şəhərdə böyük
məharət göstərib.

İbn el-Mutazz həyatının digər bir meyli - onun elmə, biliyə
olan marağı, ərəb ədəbiyyatını gözəl bilməsi, bir filolog kimi
məharəti şairin nəşr əsərlərində meydana çıxır. Bu əsərlərdən ikisi
daha məşhurdur.

«Kitabul-bədil»-əsəri («Bədil» haqqında kitab)
və «Bədil» ədəbiyyatında bədii təsvir və ifadə vasitələrinə həsr olunmuş illi
əsərdə. Volumdur ki, yeniləşmə dövrünün şairləri poetik fiquarlardan
daha çox istifadə etmişlər. İbn el-Mutazz bu əsərdə həmin fiqurların
hələ cahiliyyət dövründən ərəb ədəbiyyatında mühüm yer tutdu
gəru, onların heç də yalnız yeniləşmə poeziyasının məhsulü
olmağı bildirmişdir. İstiara, tacnis, təsbih, mübələğə, təsdir və s.
kimli poetik vasitələrdən bəhs edən şair ilk növbədə onları
müraciətdəs Qurani-Kərimdə, hadisi-şərifdə təks olunma
süsləşiyətlərinə nəzər salmış, sonra cahiliyyət poeziyasından həmin
fiqurların əks olunduğu nümunələri gətirmiş, daha sonra isə yenilikçi
şəhərin poeziyasını bu cəhətdən təhlil etmişdir. Bu əsərin əsər
poetika elmının inkişafında misilsiz əhəmiyyətli olub.

böyük əsəri olub.

Cahiz

(أبو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ)

Abbasilərin II dövründə poeziya ilə yanaşı nəşirdə də böyük
ügurlar qazanılır. Nəşr sahəsində ən böyük sənətkar Əbu Osman Əmr
ibn Bahr el-Cahiz idi. O, 775-ci ildə Başradə dünyaya galib. Milli
mənsubiyyəti nübhəsəlidir. Bəzən əslən həbəş olması zealı edilir,
bəzən də onu əsil ərəb mənşəli hesab edilir. Cahizin uşaqlıq və
yeniyetməlik çəqili barədə məlumatlar nə qədər az olsa da, onun
müstəqil həyata erkən atılıb elmi biliklərə böyük mətaq, göstərməsi
məlumatdır. Bəsər kimli elm və mədəniyyət mərkəzində boyra başa
datan adib şəhərin mədəni həyatına çox tez qaynayıb-qarışmış, hələ
məlumatçılarından məscid və bazarlarda gedən elmi mübahisə və

disputlara maraqla qulaq asmışdır. Xüsusişle, o, gənc vaxtlarında mətəzillilərin taslısı altına düşmüş, sonralar mətəzillilikdə «Cahiziyə» adlanan bir cərəyan da yaratmışdır. Dərin müşahidəçilik qabiliyyə ilə fərqlənən Cahiz həm də hədsiz müttalə həvəskarı idi. Onu kitablara olan aludəçiliyi o həddə çatmışdı ki, hətta bəzən kitköşklərində gecələr pulsuz qarovalı çıkmaya razılaşır, bunu müqabilində hamisə köşkədəki kitabları oxuyardı.

Cahizin xarici görkəmi çox da ürəyəyatan olmayıb. Cənənbağoz olduğunundan «Cahiz» adlanıb. Xarici görkəmi adamla ondan bir qədər çökindirsə də, ensiklopedik zəkəsi, dərin billy hazırlıqçılığı və nikbiniyi, gözəl natiqlik qabiliyyəti bir maqnit kimi elm və ədəb axtaranları Cahizə doğru cəlb edirdi.

Ərəblər arasında Cahizin eybəcərliyi ilə bağlı bir lətifa də dəlaşır: Bir dəfə bir qadın Cahizə yaxınlaşış onun ardınca getməsin xahiş edir. Cahiz «heç nə deməyib qadını izləyir». Qadın gəlib zərgər dükənинə çatır və Cahizi zərgərə göstərib «Bax bunun kimi» deyir və çıxb gedir. Heç nə başa düşməyən Cahiz zərgərdən bunun nə demək olduğunu soruşur. Zərgər deyir ki, bu qadın səhər yanımı gəlib məndən ona üzərində Şeytanın şəkli həkk olunmuş bir üzük düzəltməyi xahiş etdi. Mən Şeytanı görmədiyim üçün bu işi görə bilməyəcəyimi dedim. Onda o, səni gətirdi ki, mən səni görür və Şeytanın necə olduğunu təsəvvür edib şəklini çəkə bilim.

Cahiz çox məhsuldar yazıçı olub. Onun 250-dən çox əsər yazdığı söylənilir. O, qırıq il yorğan-döşək xəstəsi olmuş, birtərəfli iflic onu yatağa məhkum etmişdir. Dostlarından biri bir dəfə Cahizin halını xəbər alarkən o, «man elə bir vəzifətəyəm ki, bir tərafımı mışarıla kəssələr, xəberim olmaz. O bılı tərafımı isə kiçik bir milçək gonsa, ağrıcıdan öläram» - deyib.

Ən ağır xəstə vəzifətində belə Cahizin elmə olan həvəsi etmir. Deyillənə görə, cümlə dörd bir tərəfi qalaq-qalaq kitablar olarmış. Bir gün oxuyub ətrafına yiğdiği bu kitablar aşır və Cahiz kitablarının altında qalib vəfat edir. Bu hadisə 868-ci ildə, Cahiz 93 yaşında olarkən baş verib.

Cahizi bəzən «Fetilət kütib» - «kitabların öldürdüyü adam» adlanırırlar.

Cahizin ədəbi ərsinin böyük bir qismi itib-batsa da, onun hələ ədibin sağlığında şöhrət tapmış bir sıra məşhur əsərləri

ənənəmizdək galib çatmışdır. Şairin aşağıdakı əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilib dəfələrlə naşr edilmişdir.

«Canlılar haqqında kitab»

«Bəyan və bəyan etmə haqqında kitab»

«Xəsislər haqqında kitab»

«Daire və kvadrat haqqında kitab»

«Türklərin fəzilətləri haqqında risale»

Cahiz sarayda yaşamasa da, o, bu və ya digər əsərinə görə o dövrün görkəmli əyanlarından böyük məbləğdə mülkəfatlar almışdır. Abbasilərin görkəmli vaziri Məhəmməd ibn az-Zeyyat onun «Kitabul-hayavan» əsərinə beş min dinar hədiyyə etmişdir. Digər bir vazır Əhməd ibn Əbi Duad «Əl-bəyan və təbəyin»ə görə ədiba yüksək pul mükafatı verib. Hətta bu əsəri əyvənən xəlifə Mütavakkıl öz uşaqlarının təlim-tərbiyasını Cahizə həvəla etmək istəmiş, sonra onun xarici görkəmini görüb bu fikirdən daşınmışdır.

Ədəbi-bədii nöqtəyi-nəzərdən Cahizin «Kitabul-buxələ» əsəri («Xəsislər haqqında kitab») olduqca böyük maraq doğurur. Dünya ədəbiyyatının ən maraqlı mövzularından olan xəsislik Cahizin bu əsərində olduqca real cizgilərlə əks olunmuşdur. Cahiz ilk növbədə xəsisin psixologiyasını açır, onların özlərini xəsis deyil qənaəetcil hesab etdiklərini bildirir. Cahiz daha çox Xorasan əhlinin xəsisliyindən bəhs edən əhvalatlar söylərir: Bir gün bir neçə xorasanlı başqa şəhərə gedirlər. Gecə qaranlıqda qalmalarını deyir pul yiğib lampa alırlar. İçərilərindən bir nəfər pul vermir. Axşam lampanı yandırarkən xorasanlılar həmin adamın gözərini bərk-bərk bağlayırlar. Cahiz göstərir ki, xorasanlılar o qədər xəsisdirlər ki, təzə ayaqqabı alarkən üç ay dabanları üzərində, üç ay da barmaqları üzərində yeriyirlər ki, altı aydan sonra həmin ayaqqabı üç ay geyim niş sayılsın. Onlar qonaq getməyi çox xoşlayırlar. Özləri isə qonaq qəbul etməzlər. Əsərdə Cahizin yaratdığı xəsis obrazları çox rəngarəngdir. Xəsis qadınlar, qadın hesabına yaşayan kişiler, xəsis elmə adamları və s. Bu obrazlar içərisində filosof Kindinin şəxsiyyəti xüsusi tənzil doğurur. O, öz kirayənişintəri ilə ifrat dərəcədə xırdaçılıq edir və bacardığı qədər onlardan çox pul qoparımağa çalışır.

Cahiz xəsisin psixologiyasının açılmasına xüsusi diqqət yetirir. Çünkü heç bir xəsis özünü xəsis saymır. Xəsis özünü

qənaətçil olduğunu iddia edir və səxavəti adamları isratçılıq məzəmmət edir. Eləcə də qorxaq adam özünü ethtiyatlı sayır.

Əsərdə ayrı-ayrı ictimai təbəqələrdən olan xəsislərin reportəti yaradılmışdır.

«Kitabul-hayavan» əsərində Cahiz həyvanların davranışını, yaşamaq uğrunda mübarizəsi ilə bağlı maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu əsərdə Cahizin ayrı-ayrı xalqların tarixi, etnoqrafiyası, din rəsəvvürleri ilə bağlı fikirləri ilə də tanış oluruz. Əsəri yazmaqdə Cahizin məqsədi Allah-təalanın qüdrətini göstərmək olub.

«Kitabut-tədvīr vat-tərbə» («Dairə və kvadrat haqqında kitab») satirik bir əsərdir. Satira obyekti Cahizin müasiri Əhməd ibn Əbdül-Vəhhab adlı birlisidir. Bu adam daim öz alimliyi ilə övünən, başqalarının rəyini saya salmayan bir kəsdir. Həddindən artıq kök və balaca boylu olduğundan uzaqdan gələrkən kvadrata bənzəyir. Qamı və arxası isə dairə kimiidir.

Cahiz Əhməd ibn Əbdül-Vəhhaba çoxlu suallar verir. Həmin suallar həm Cahizin dünyagörüşünü, həm də o dövrə elmi biliklərin ümumi səviyyəsini müəyyənləşdirmək baxımından böyük maraq doğurur. Məsələn, nə üçün şüşəni hazırlaraq olur, qızılı isə hazırlamaq olmur? Ad və Səmud tayfaları harada yaşamışdır? Qəhtanilər öz nəslini kimdən götürmüşlər? Nə üçün Yaqub peygamber öz oğlu Yusifin yerini bilmirdi? Güzgüdə eks olunmuş surət real mövcud olan varlıq, yoxsa xəyaldır? Dəniz qabarma və çəkilmələri ayın təsiri illəri yaranır?..

«Əl-bayan vat-təbəyin» əsərində bəyan elmindən, gözəl dənişığın, natiqliyin əsas şərtlərdən, ərəblərin bu sahədəki məharətindən, ümumiyyətlə, ərəb ədəbliyyatına - şer sənətinə xas bir sıra məsələlərdən söhbət açılır.

«Mənəqibul-ətraflar» («Türklərin fəzilətləri») əsərinə gəlinca, bu mənsub olduğumuz xalqın keçmiş, adət və ənənələri, etik görüşləri ilə bağlı dəyərli məlumatlar hifz edən bir əsərdir. Əsəri yazmaqdə Cahizin əsas məqsədi türklərin xilafət ordusuna çəlb edilməsini əsaslandırmış idi. Cahiz əsərdə türklərin hərb sənətindəki məharətindən ayrıca bəhəs edir, onların qəfil hücumu keçməkdə, bir nəfərin komandanlığına sözsüz tabe olmaqla, döyüşdə birliyi qorunmalarında misli bərabəri olmadıqlarını göstərir. Türklərin ox atmaqdə, at sürməkdə, ən çətin vəziyyətdə bir fəndə çıxış yolu

upmaqdə da böyük məharətləri var. Əsərdə Türklərin təxəl, oxlaq və manəviyyatı ilə bağlı bir sıra məsələlərə də toxunulmuşdur.

Ərəb alimləri Cahizin bir sənətkar kimi yaradıraq üslubunu aydınlaşdırarkən, əsasən, dörd xüsusiyyəti qeyd edirler.

Birinci xüsusiyyət Cahizin realizmdir (الواقعية). Cahiz əsərlərində real təsvirlər, real portretlər əstəsi kimi çıxış edir. Cəbən təsvir etdiyi əşya və hadisələrin, insanların elə ince tərafələrinə əks etdirir, elə həssas məqamlara toxunurdu ki, ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünən bu cəhətlər yazıçının qələmi ilə böyük bəmanzərə yaradır, bir sıra vəcdi mətbəhləri açıqlayırdı. Cahizin realizm ilə növbədə onun dərin müşahidəçilik qabiliyyəti ilə bağlı idi.

İkinci xüsusiyyət bir mövzudan başqasına keçmə (الاستطراد) adlanır. Bu, ümumiyyətlə, bütün Şərqi ədəbliyyatına xas olan bəcəhətdir. Bu üslubda əsas məqsəd oxucunu yormamaq, məzəhəvalatlarda dərin elmi mülahizələrin növbələşməsini gözləməktə onun oxuduğu əsərdən usanmadan fayda əldə etməsinə nail olmaqdır.

Üçüncü xüsusiyyət «əqli əlvənlilik» (التألوين العقلي) adlanır. Cahizin müxtəlif elm sahələrində xəbərdar olması, geniş dünyagörüşü əsərlərinin əqli potensiyalını xeyli artırılmışdır. Onu əqli, məntiqi, fəlsəfi mühakimələri əsərlərində əks olunur və bəmötəzili alim kimi o, nədən yazsa yazsin, birinci ağıla, düşüncəyə müraciət edir. Söylədiyi fikirlərin məntiqi cəhətdən əsaslandırılmışına böyük diqqət yetirir.

Dördüncü xüsusiyyət «səs əlvənlığı» (التألوين الصوتي) idi. Bəcəhət onun sözərinin düzümündə, ifadələrinin yerli-yerində işlənməsində, işlətdiyi sözərin bir musiqi harmoniyası yaratmasında təzahür edir. Cahiz səc' üslubunda yazmasa da oxşar səslənən sözə işlətməklə öz əsərində böyük sənətkarlıq nümayiş etdirmiştir.

Mütənəbbinin həyat və yaradıcılığı

Abbaslıların üçüncü dövrü ədəbiyyatda sabitləşməsi dövrü olub. Ərəb filoloqlarının fikrinə, artıq ərəb poeziyası bu dövrdə öz axtarışlarını dayandırınca həyat haqqatları bədil. Ümumişsdirmələr səviyyəsinə qaldıran bir poeziyaya çevrilir. Ərəb poeziyasının bu dövrü Mütənəbbi yaradıcılığı ilə başlayır. Əhməd ibn al-Hüseyn al-Mütənəbbi (احمد بن الحسين المتنبی) ərəblər ən tanınmış və ən sevilməli şairlerindən biridir. Mütənəbbinin həyat və yaradıcılığı kaskin-böhranlar içərisində keçib. O, həyatı boyu əməliyinin ucalığı - və toxunulmazlığı uğrunda mübarizə apardı. Mütənəbbi ömrünün çox hissəsini saraylarda keçirərək hakimlər pisləniləndirdi. O, ömrü boyu şan-şöhrət, hakimiyyət ardına qəçsə da, heç bir şey qazana bilməmiş, onun fəth etdiyi səltənat poeziya dünyası, nail olduğu şan-şöhrət sənətkar şöhrəti olmuşdur.

Əhməd ibn Hüseyn al-Mütənəbbi 915-ci ildə (hicri 303) Kufadə, Kində məhəlləsində anadan olmuşdur. Buna görə ona bəzən Kindi de deyirlər. O, ilk təhsilini şia məzhablı mədrəsələrdən almışdır. Rəvayətə görə, onun atası su satan olub. Mütənəbbi anasını erkən itmiş, nənəsinin himayəsində yaşamışdır. Nənəsinə qəlbən bağlanmış şair onun ölümündən kədərlənib yazdığı mərsiyədə deyirdi: «Şən əsil-nəsəbli bir ailədən olmasan da, elə mənim nənəm olmağın sənin ucalığına sübutdur». Ümumiyyətlə, Mütənəbbi sada ailədən olduğundan əsil-nəsəbi ilə öyünməsə də, özü barədə yüksək fikirdə olmuş, öz şəxsiyyəti ilə nəslini şöhrətləndirdiyini göstərmişdir:

لَا بِقُومٍ شَرْفٌ بِلِ شَرْفٍ وَلَا
وَبِنَفْسٍ فَخْرٌ بِلِ فَخْرٍ وَلَا بِجُنْدٍ

«Mən qohum-əqrəbamla deyil, onlar mənimlə şərəf tapdilar.
Mən ata-babamla o yil, özüm lə fəxr edirəm».

Mütənəbbi filtri iñedadı ilə çox gənc yaşlarından poetik sənətin qanun-qaydalarını öyrənir. Kufadə olan Qərməti hücumları nəticəsində o, İraqla Suriya arasında yerleşən Səmava səhərasına gedib iki ilə yaxın bədəvi ərəblər içərisində yaşayır. Bu illər ərzində o, ərəb dilinin incəliklərinə yiyələnir. Ümumiyyətlə, o dövrdə şairlərin, dilçi alimlərin təmiz ərəb dilini səhra ərəblərindən öyrənməsi geniş yayılmış bir hal idi. Hətta bəzən poeziyaya,

matematikaya və s. aid mübahisəlli məsələləri həlli etmək üçün bir kimi bədəvikirə müraciət edirdilər.

Mütənəbbi bədəvi ərəblərin tekə dillini deyil, onların həyat tarzını, psixologiyasını, fikir dünyasını, əxlaq və mənəviyyatını da təqdim edir. Bədəvi ərəblərə xas olan bir sıra mənəvi keyfiyyətlər - qayğıvarlıq, qürurlu olmaq, şəxsiyyətinin uca tutmaq, qorxmazlıq və s. Mütənəbbinin sanki ruhuna hopur.

Bələliklə, iki il səhrada yaşayan Mütənəbbi yenidən Kufadə qayıdır sonra bir sırə yerlərə - Bağdad, Şam və s. səyahətə çıxır, sahilələr yolu axtarır. Lakin heç bir şəxə nail olmayıb yenidən səhraya qayıdır və bədəvi ərəbləri xilafət əleyhinə üsyana çağırır. Bu əşyankarlıq ona bir müddət həbs cəzasına məhkum olunmaqla başa gəllər.

Mütənəbbinin yaşayış yaratdığı dövr ərəb xilafətinin ayrı-ayrı müstəqil və yanmamışdır dövlətlərə parçalanması, ərəb xəlifələrinin hakimiyyətinin formal mahiyyət daşması ilə xarakterizə olunur. İşidilər, Buveyhilər, Samanilər və s. dövlətlər meydana gəlmİŞdi ki, onların da əksəriyyəti qeyri-ərəblər tərəfindən idarə olunurdu. Bu hal Mütənəbbinin ərəb təəssübkeşliyini yaralamaya bilməzdi. Şair hakimiyyətdən uzaclaşmış ərəblərin keçmiş qüdrət və şöhrətinin bərpası arzusu ilə alışib yanındı. Onun fikrinə, hakimiyyətə layiq yeganə xalq ərəblər idi. Halbuki ərəb xəlifəsinin Bağdadın özündə belə nüfuzu şübhə altında idi. O vaxt yalnız bir ərəb kiçik bir ərazidə hökmranlıq edirdi. Bu da Suriyada Həmclanilər sülaləsindən olan hökmədar Seyf ad-Dövlə idi. Onun hakimiyyət illəri ərəb tarixçiləri tərəfindən həvəsle təsvir olunmuş, ərəb şairləri onu məməniyyətlə mədh etmişlər. Bir sıra yüksək məzjiyətləri onun ərəblər arasında qəhrəmanlıq və cəsurluq rəmzi kimi şöhrət tapmasına səbəb olmuşdur. Seyf ad-Dövlə Bizans üzərində dəfələrlə qələbə çəlib. Onun sarayı şairlərin, alimlərin, filosofların iqamətgahı olub. Tale Mütənəbbini də belə bir şəxsin sarayına gətirib çıxarıır. 947-ci ildən Mütənəbbi Seyf ad-Dövlənin saray şairi olur. Mütənəbbi Seyf ad-Dövləyə nə qədər pərəstiş etsə də, o, şəxsi qürur hissini də unutmur, özünü məğrurcasına bu hökmədarla bərabər tutur. Heç vaxt onun qarşısında mənliyinin alçalmasına yol vermir. Kiçik bir misal: Saray ənənəsinə görə, şairlər şer oxuyarkən ayaga qalxardılar. Mütənəbbi isə əvvəlcədən şərt kəsir ki, şerlərini oturmuş vəziyyətdə oxuyacaq. On il sarayda yaşayan Mütənəbbi ən gözəl əsərlərini

yaratdır. Öz hökmdarına bir çox mədhiyyələr həsr edir, Seyf ad-Dövlənin bir sıra hərbi yürüşlərini, onun qəhrəmanlıq və şücaətini poeziya dili ilə tərənnüm edir. Ancaq şairin saray hayatı da sakit keçmir. Məgrur Mütənəbbi ilə təkəbbürlü Seyf ad-Dövlənin on il bir yerde yaşaya bilməsi ancaq müleyyən güzəstələr səbabına baş tutşa da, bu qarşıqliqlı anlaşmaya bir gün son qoyulur. Sənət və istedadada paxılıq bütün dövrlərdə olduğu kimi orta əsrlər saray mühitində da olduqca güclü idi. Seyf ad-Dövlənin Mütənəbbi ilə xoş rəftən saray əhilli arasında həsəd və qıtbə hissi doğururdu. Şairlə hökmdarın arasında nifaq yaradən şaxs dilçi alim, əslən fars İbn Xəlavəyh olur. Bir gün Mütənəbbi şer oxuyarkən İbn Xəlavəyh ona irad tutur. Mütənəbbi ona bildirir: «Sən fars ola-ola ərəb dillini necə bilərsən? Sən in bu sahədə savarın hələ mənə irad tutacaq səviyyəye çatmayıb». Bunun müqəbilində İbn Xəlavəyh əlindən mürəkkəb qabını Mütənəbbinin üstünə atır. Saray qanunlarına görə belə veziyətlərdə zərərçəkən yox, hökmdar işə qanşıb öz sözünü deməli idi. Lakin Seyf ad-Dövlə susur və bununla da Mütənəbbinin qəlbini toxunur. Cəzasız qalan İbn Xəlavəyh bir müddət sonra yenidən Mütənəbbini təhqir edir. 957-ci ildə Mütənəbbi incik halda Seyf ad-Dövlənin sarayını tərk edir və Misirə yollanır. Bu vaxt Misirdə hakimiyyət zənci Kafurun əlində idi. O, İxşidi hökmdarının oğlunun kiçikliyindən istifadə edib hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Əsil-nəcabətsiz, qeyri-qanuni yolla hakimiyyətə gəlmış Kafurun Mütənəbbi kimi şairlərə böyük ehtiyacı var idi. O, mədhi olunmaq, bir hökmdar kimi məşhurlaşmaq istəyirdi. O, Mütənəbbinin saraya dəvət edir və xidmət müqəbilində onu əyalətlərinin birinə vali təyin edəcəyinə söz verir. Ərəb təəssübkeşi olan Mütənəbbi qeyri-ərəbin hakimiyyətdə olmasına daxilən nə qədər narazı olsa da, vali olmaq arzusu, nəhayət ki, kiçik bir əyalətdə olsa da, hökmranlıq etmək istəyi onu Kafurla yaxınlaşmağa sövq edir. Gündər gəlib keçir. Kafur öz vədini yerinə yetirmir. O, Mütənəbbinin zəhərli həcvlərindən qorxdığından onun qaçıb gerəsinə də maneçilik törədir. Nəhayət 962-ci ildə bir gecə Mütənəbbi Kafura yazdığı zəhərli həcvi Misirdə qoyub qaçır.

İstər ərəb, istər zənci olsun, bütün hökmdarlarda vəfa, etibar görməyən Mütənəbbi öz şerlərini toplamağa başlayır. 965-ci ildə o, Buveyhilərin vəziri İbn əl-Amidin sarayına gəlir. Sonra Şiraza gedib Ədud ad-Dövlənin sarayında yaşayır. Mütənəbbi Bağdada qayıdarkən vaxtilə bacısını həcv etmiş olduğu bir quldurbaşının

dəstəsi ilə qarşılaşır. Beləliklə, 965-ci ildə Mütənəbbi bəd təsadüfüñ qurbanı olur və quldurlar tərəfindən qida yetirilir.

Mütənəbbi ərəb poeziyasında şəxsiyyəti ilə poeziyasi six vəhdət təşkil edən şairlərdən biridir. Onun şerlərində şairin öz şəxsiyyəti, öz aləmi, öz hayatı əsas mövzudur. Şəxsiyyət və poeziya çox mürəkkəb bir anlayışdır. Şəxsiyyətin poeziyada tam əksi ədəbliyət aləmində az-az rast gəlinən hadisədir. Elə şairlər var ki, poeziyası dünya şöhrəti qazanır, özü isə bu poeziya arxasında sanki görünməz olur. Məsələn, Nizami, Firdovsi və s. Elə şairlər də var ki, sanki poeziya onların şəxsiyyətini, dünyagörüşünü, fikr dünyasını aşkarlamaq üçün bir vasitəyə çevrilir. Nəsimi, Əbul-Əla əl-Məəni, Xaqani və s. Bu şairlərin şerlərində onların fərdi mühiti ilə ictimai mühit arasındaki ziddiyət ön plana çəklər. Mütənəbbi də belə şairlərdəndir. Onun şəxsiyyətini öyrənmədən poeziyasını başa düşmək çox çətindir. Şair gənclik illərində yazdığı bir şerə deyir:

أَيُّ مَحْلٍ لِرَنْقِي
وَكُلُّ مَا لَمْ يَخْلُقْ لِلَا
كَشْفَرُ فِي مِنْقَبِي

*«Mən hansı məqamı tutmaliyam,
mən hansı hakimdən qorxmaliyam
Allah indiyədək nə yaratıbsa və hələ
yaratmayıbsa,
Mənim əzmim qarşısında saç aycindakı tük
qədər həqirdin».*

Göründüyü kimi, qürur, vüqar, özünü həddən artıq uca tutmaq Mütənəbbinin mənəvi dünyasının əsas cəhətləridir. O, ən yüksək məqamı belə öz şəxsiyyəti üçün münasib bılırır. Heç bir hakimdən qorxmur, bütün məxluqları öz ucalığı qarşısında həqir bir vəziyyətdə görür.

Şaire nə üçün Mütənəbbi (əmtəbi) ləqəbi verilib? «Mütənəbbi» sözünün mənəsi peyğəmbərlik iddiasında olmaq deməkdir. Məhəmməd peyğəmbər (s.) sonuncu peyğəmbər olaraq özündən sonra peyğəmbərlər olmayacağıni bildirmişdir. Şairin Mütənəbbi adlanması barədə bir neçə rəvayət vardır. Həyatından məlum olduğu kimi, o, bir müddət səhrada olub, bədəvi ərabları hökumət əleyhinə iğtişəslərə qaldırmışdır. Deyilənə görə, o, bu zaman özünü

peygamber kimi qələmə vermiş və bu yolla etrafına adamları toplamağa çalışmışdır.

Digər rəvayətə görə, şair cəmiyyət tərəfindən baş düşülmədiyi, tənha qadığını üçün bù adla adlandırmışdır. Çünkü peygamberlər də, adətən, öz mühitlərində tək qalmış, adamları onlara inanmamış, hətta, bəzən təhqirlərə məruz qalmışlar. Mütənəbbi şerlərində birində deyir: «*Saleh peygamber Samur xalqı arasında neçə tək idisə, mən də öz dövründə eləcə rəkamı*». Həqiqətə cox da uyğun olmayan başqa bir rəvayətə görə, Mütənəbbi Məmməd peygamberin (s.) «لَا نَبِيٌّ بَعْدِي» ifadəsinə yazarkən "y" (yox) sözünüxtüsü isim kimi görtürmüştür. Yəni bu kəlməyə «Məndən sonra peygamber yoxdur» deyil, «لَا نَبِيٌّ بَعْدِي» «La manden sonra peyğambardır» mənasını vermişdir. Guya özünün həmin Lə olduğunu iddia edirmiş.

Şairin nə üçün peygamberlik iddiasında olması haqqında başqa - daha ağlabatan bir versiya da vardır. Şairin divanını tərib edənlər, birinci növbədə, Vahidi, İbn Cinni onun şerlərini möcüza adlandırmışlar. Əbul-Əla al-Məərrif onun divanına yazdığı şerhi سحر احمد «Əhmədin möcüzəsi» adlandırmışdır. Möcüza yaratmaq ancaq peygamberlərə xas bir keyfiyyətdir. Şair də öz poeziyasında möcüza yaratmış və şer sənətinin peygamberi sayılınışdır. Şair özü da poeziyanı seyr adlandırmışdır:

مَا نَالَ أَمْلَ لِجَامِلَةِ كَلْمَهِ
شِعْرِيٍّ وَلَا سُمْتِ بِسْحَرِيٍّ بَابِلِ

«Cəhiliyyət şairləri yıqlısalar, şerimi yarada bilməzlər. Mənim yaratdığım seyr Bapilda də eşidilməmişdir.»

Mütənəbbi öz talantı, poeziyası, şəxsiyyəti ilə fəxr edən mağrur bir şair olmuşdur. Öz heysiyyətini, mənliyini hər şeydən uca tutan şair başa düşürdü ki, o, ləyaqət, zəka, bılık və mərəfəti ilə dövrünün mənsəb və hakimiyyət sahiblərindən qat-qat yüksəkdə durur. Buradan da onun şəxsiyyətinin ikinci cəhəti meydana çıxır - hakimiyyət ehtirası, idarə etmək arzusu.

Mütənəbbi elə hesab edirdi ki, tale ona hər cür istedad vermişdir. O, bütün insanları idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Lakin Mütənəbbi hara gedirdiçə öz arzularının həyata keçməsinin

qeyri-mümkünlüyü ilə qarşılaşırırdı. Şairə görə, nə mənsəb, nə də dəyərli insana qabiliyyətinə görə verilmir. O, deyirdi: «Mən odla suyu bù allımdə saxlaya bilərəm. Ancaq şöhrətlə alicənəbliyi bir yerdə yığa bilərəm». Lakin nə edəsən ki, insan bəzən alçalmaga, riyakarlıq etməyə məcbur olur. Özünü bu qədər uca tutan şair azmi alçalmışdır. Ləyaqətsiz adamlara azmi mədhiyyələr yazmışdır? Məhz buna görə də o, zəmanəsinə nifratları yağdırır, öz müasirlərini həqarətlə «adamçıqazlar» adlandırırırdı.

اذم الى دذا الزمان اميله

فَاعْلَمُهُمْ فَدْ وَاحْزَمُهُمْ وَغَدْ

وَأَكْرَمُهُمْ كَذْ وَانْسِرُمْ عَمْ

وَأَسْهَدُهُمْ فَهُدْ وَانْشَجُهُمْ فَرْدْ

وَمِنْ نَكْ الدَّنْيَا عَنْ الْحَرَانِ بِرِى

عَنْوَاهُ لَهُ مَا مِنْ مَدَارِتَهُ بَدْ

«Mən bu zamanın adamçıqazlarını nəzəmmət edirəm. Çünkü onların ən billyklisi küt, ən qabiliyyətlişi isə nadandır. Ən şərəflisi köpək, ən bəsirətlisi keçər. Ən ayığı bəbir, ən şücaətlisi isə meymundur.

Dünyanın alçaqlığını gör ki, ləy, jəlli adam öz aşkar düşməni ilə xoş rəftar etməyə məcburdur.»

Nə üçün Mütənəbbi dövrünün adamları barədə bu qədər sar hökm verirdi? Bu bir tərəfdən şairin özü haqqında yüksək fikirdə olmasından irəlli gəlirdi, digər tərəfdən özünə layiq hesab etdiyi mövqeyə çatmayan şairin ləyaqətsiz mənsəb sahiblərinə nifratının ifadəsi idi. Onun daxili üsyankarlıq alovu arı sıra özünü bürüze verirdi. Seyf ad-Dövlənin sarayına böyük ümidiylə gələn şair həmin sarayı təhqir olunmuş halda tərk edir. Bir müdiddət Misir hakimi Kafurun himayəsinə sığınsa da, nəticədə onu öz alovlu həcylərinin hədəfinə çevirib Misirdən qaçır. Mütənəbbi hayatı boyu mühitle, cəmiyyətlə mübarizə aparır. Bəzən ümidişsizlə qapılır, bədbinleşir. Lakin heç zaman özündən razılıq hissi şairi tərk etmir. O, başqalarına mədhiyyə yazanda göstərir ki, mən bu təşbihləri sənə qısqarırıam. Çünkü bu sözlər səndən çox mənə yaraşır. Başqa bir şərində şair deyir ki, ən fəsih şairlər şer deməyə cürat etmədiyikdə mən aslan kimi ən meydana atılıram. O, özünü «səhra oğlu», «qafiyələr atası», «ən qüdrətli süvari», «ən igid pəhləvan adlandırmı». Lakin şair öz uca

keyfiyyətlərinin heç də dövrü üçün yaranmadığını gördükən bədənlilik qapılır, şerlərində kədər duyulur, ölüm, heçlik haqqında düşünür. Şairin fikrinca, bir halda ki, sonu ölümdür, insan ığidları kim olmalı, zillət çəkə-çəkə yaşamaqdansa, qəhrəmanlıqla canını fədə etməlidir.

إِلَى أَيِّ حِينَ اَتَتْ فِي زَيْ مُحْرَمٍ
حَتَّىٰ مَتَّ فِي شَفَوَةِ إِلَىٰ كَمٍ

أَذْ تَمْتَ تَحْتَ السَّبُوفِ مَكْرَمًا
نَمَتْ وَنَفَاسَ الْمَلَكِ غَيْرُ مَكْرَمٍ

فَثُبَّ وَاثْقَا بَاهٍ وَثَبَّةٌ مَاجِدٌ
بِرِّي الْمَوْتِ فِي الْهَبْجَا جَنِ النَّحْلِ فِي الْفَمِ

«Sən nə vaxtadək ehram paltarında gəzəcəksən? Nə vaxta qədər zillət içarısında yaşayacaqsan?»

Əgər qılıncın altında şərəflə ölməzsənsə, zillət çəkə-çəkə şərəfsiz ölümlə qarşılaşacaqsan.

Qəlbində Allaha inam hissi ilə ığidlər təki döyüşə atıl. Elə bir ığid kimi ki, o, döyüşdə ölməyi ağızındaki bal kimi şirin bilin.

Lakin «insanların niyyəti o qədər cilizdir ki, dünya o qədər qiymətsizdir ki, insanların bir-biri ilə vuruşması ağılsızlıqdır». Ümumiyyətlə, biz Mütənəbbi yaradıcılığında tez-tez ziddiyətlərlə karşılaşırıq. Bir yandan o, insanları öz mənliyi uğrunda döyüşlərə çağırır, digər tərəfdən də ölümün labüdüyü barədə fikirləşib acizanə surətdə hisçirir. Bu poeziyada bir tərəfdən qılıncın cingiltisi, digər tərəfdən də ölümün nələsi eşidilir. Bu ziddiyətlər Mütənəbbinin ikirlər aləminin, mənəvi təlatümlərinin bəhrasıdır.

Mütənəbbi yaradıcılığının son dövründə ölüm haqqında lüşüncələr üstünlük təşkil edir. Mütənəbbi göstərir ki, insanlar elə bir mənzildə yaşayır ki, onun üzərində daim ölüm qarğası arıldamaqdadır. İnsan ömrü keçicidir. Həyat fənidir. Buna görə də hər bəşəriyyətin keçmişinə nəzər salıb iibrətamız nəticələr çıxarmağa iman atır. Nə aşib-daşan xəzinələr, nə də dünyaları dolduran qoşunlar sən ölümun pəncəsindən qurtara bilməz. Həyat nə qədər ləzzətli sa da, ölüm labüddür.

أَبْنِي أَبْنِنَا نَحْنُ أَمْلَ مَنْزِلٍ

لَيْكِي عَلَى الدُّنْيَا وَمَا مِنْ مُنْسَرٍ
جَعْنَتْهُمُ الدُّنْيَا فَلَمْ يَنْفَرُوا
لِنِ الْأَكَاسِرَةِ الْجَبَلَةِ الْأَوَّلِ

كَنْزُوا الْكَنْزَ فَمَ بَقَيْنَ وَلَا بَقَوْا
مِنْ كُلِّ مَنْ ضَاقَ الْفَضَاءُ بِجَبَشِهِ

حَتَّىٰ ثَوِيَ فَحَوَاهُ لَهُدٍ ضَيْقٍ
خَرَسٌ إِذَا نَوَّدُوا كَانَ لَمْ يَعْلَمُوا

إِنَّ الْكَلَامَ لَهُمْ حَلَالٌ مَطْلُوقٌ
فَالْمَوْتُ أَتَ وَالنُّفُوسُ نَفَاتِسٌ

وَالْمُسْتَعْزِزُ بِمَا لَلَّيْهِ الْأَحْمَقُ
وَالْمَرْءُ يَأْمُلُ وَالْحَيَاةُ شَهَيْدٌ
وَالشَّيْبُ أَوْقَرُ وَالشَّبَيْبَةُ أَنْزَقُ

«Ey qardaşlar, biz elə bir mənzildəyik ki, onun üzərində daim ölüm qarğası qarıldayırlar.

Biz dünya üçün ağlayırıq. Yer üzərində elə bir insan cəmiyyəti olubmu ki, dünya onu pərən-pərən salmasın?

Əzəmetli Kəsrənilər nə qədər xəzinə yığdırılar. Nə xəzinələri qaldı, nə də özləri.

Səmaları öz qoşunları ilə dolduranları dər bir qəbir öz qoynuna alıb yatırdı.

Adamları çağıranda kar olurlar. Başa düşmürlər ki, deyilən söz onların xeyrinədir.

Ölüm yaxınlaşır, insanlar var dövlət ardınca qaçırlar. Yalnız axmaqlar onu yığış saxlamağa səy göstərirler.

İnsanlar ümidi içərisindədir. Həyat nəşə ilə doludur. Qocalıq vüqarlı, gəndik işə yüngül əxlaqlıdır».

Mütənəbbi öz yaradıcılığı ilə ərəb poeziyasına çox güclü təsir göstərib. Təsadüfi deyil ki, Əbul-Əla əl-Məərrî kimi bir şair dəbilavasitə Mütənəbbinin təsirini hiss etmişdir. Xüsüsilə, ərəb poeziyasının durğunluq dövründə Mütənəbbinin şerləri bir növ etalon rolu oynayıb. Bir çox şairlər məhz onun səviyyəsinə yüksəlməyə çalışmışlar. Xəsəsliyyətin simasında böyük nailiyyət qazanmışdır.

Əbul-Əla el-Məərri

(احمد بن عبد الله بن سليمان ابو العلاء المعزى)

Əbul-Əla el-Məərri Müsəlman Şərqinin tarixində olduqca keşməkeşli hadisələrlə xarakterik olan bir dövrdə yaşayıb yaratmışdır. X əsrin sonu XI əsrin birinci yarısında artıq Ərəb Xilafatının qüdrət və nüfuzundan əsər-əlamət qalmamışdır. Xəlifələrin hakimliyəti formal xarakter daşıyırıdı. Yerli hakimlər möhkəmlənib ayrı-ayrı ərazilərin real hakimlərinə çevrilmişdilər. Ərəb xəlifələrinin adı, cümlə namazlarında anısa da, dövlət əhəmiyyətli vacib məsələlərdə onların rəyi ilə hesablaşan yox idi. Xüsusilə, Buveyhi hökmdarları ərəb xəlifələrinin nüfuzuna böyük zərbə vurur, hatta Bağdadda belə möhkəmlənir. XI əsrin ortalarına doğru siyaset meydanında başqa qüvvə - səlcuqlar peydə olur. Onlar az bir zaman içərisində ərəb xilafatının ərazisində qüdrətli bir imperiya yaratırlar. Bütün bu siyasi çaxnaşmalar ardi-arası kasılmayan müharibələrlə müşayiət olunur. Sülalələrin, hökmardarların dəyişməsi xalq kütlələrinin vəziyyətini hədsiz dərəcədə pisləşdirir, kəndlər və şəhərlər qoşunlarının tapdağı altında qalır, talan olur, adamlar sabahki günde olan ümidilarını itirirdilər.

Bu dövrdə bir yandan insanlar mistikaya qapılır, bu dünyada xoşbəxt gələcəyə nail olmaqdan əllərini üzüb axırətə ümid bağlayır, digər yandan isə real vəziyyətdən çıxış yolu axtarırlırlar ki, bu da öz növbəsində elmi biliklərin genişlənməsinə, dərin mühakimələrlə zəngin fəlsəfi, dini əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Siyasi böhran misli görünməmiş əqli inkişaf və mədəni çiçəklənmə ilə müşayiət olunur, elmin ayrı-ayrı sahələri sürətlə inkişaf edirdi. Bütün elm sahələrini əhatə edən cildlərlə kitablar yazmış İxvanus-Safa («Səfliq qardaşları») cə əyanının fəaliyyətini ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Əhməd ibn Abdulla ibn Süleyman Əbul-Əla el-Məərri belə təlatümlü bir zamanda 973-cü ildə Məərratun-Numan şəhərində dünyaya gəlmişdir. Əsil-nəcabətli bir ailədən olan şair ərəblərin məşhur Tənux qəbiləsinə mənsub idi. Şairin ata-babası Məərratun-Numanın sayılan, hörmətli din xadimləri idi. Babası nüfuzlu bir fəqih, atası isə qazi olub. Şairin anası da nüfuzlu bir ailədən idi.

Əbul-Əla sonralar bir şair kimi məşhurlaşdırılan tərif, həmd, şükür mənasında olan Əhməd adına etiraz edir. Cünlü onun fikrinçə, İnsan əvlədi o qədər günahkar və rəzildir ki, onda təriflənməli heç bir şey yoxdur. Əslində, onun adı əz - «məzəmmət» sözündən götürülməliydi. Eləcə də şair Əbul-Əla - «Yüksəkliliklər atası» laqə binə də etiraz edir:

دُعَيْتَ ابَا الْعَلَاءَ، فَهَذَا مِنْ

ولكَنَ الْمُصْبِحَ أَبُو النَّزُولِ

«Mən Əbul-Əla (yüksəkliliklər atası) adlandırıldım. Bu isə cəfəngiyyatdır.

Əslində, (bu ad) Əbüñ-Nüzul (alçaqlıqlar atası) olmalı iddi.

Şairin özü tərədə bu cür ağır ittihamlar verməsi, əslində, onun bütün insanlığı, bəşəriyyətə olan mənfi münasibətinin nəticəsi idi. Görünür, şairin həyatda düşçə olduğu bir sıra talesizliklər də onda belə bədəbin əhval-ruhiyə doğurmuşdur.

Əbul-Əla dörd yaşında ikən çiçək xəstəliyinə tutulur. Xəstəlik nəticəsində onun sağ gözü tamamilə kor olur, sol gözündə cüzi bir işarti qalır. Lakin zaman-zaman sol gözü də tutulur. Sonraları şair xəyalında ancacı qırmızı rəngin qaldığını söyləyir. Bu, görünür, ərəb adətlərinə görə çiçək xəstəliyinə tutulan uşağa qırmızı rəngli yataq hazırlanması ilə bağlı idi.

Korluq şairin şürurca inkişafdan qalmasına deyil, əksinə, onun bəsirət gözünün açılmasına, əqli inkişafına səbəb olur. Hadisələrin, əşyaların zahiri tərəlini seyr etməkdən məhrum olan şair hər şeyin daxilinə varmağa, bətinin, gizli mənaları anlamağa can atır. Əqli inkişaf ilk önce onun misilsiz hafizəsində ərəb dilinə, ədəbiyyatına, bir sıra dini və dünyəvi elmələrə incəliklərinə dək bələd olmasında təzahür edir. Şairin təhsili ilə atası məşğul olmuş, 14 yaşında atasını itirdikdən sonra o, müstəqil təhsil almış, o dövrün bir çox elm həvəskarları kimi səyahətlərə çıxmışdır. Çünkü müxtəlif əyalətlər arasında elmi əlaqələrin, məlumat mübadiləsinin, kommunikasiya vasitələrinin yox dərəcəsində olduğu orta əsr mühitində bilik əzx etməyin yeganə yolu səyahətlər idi. Ürnumiyyətlə, Əbul-Əlanın həyatını üç mərhələyə bölmək olar:

2. Söyahatlar dövrü (993-1010-cu iller)

3. Zahidlik dövrü (1010-1057-ci iller)

Şair səyahətlərə başlayarkən ilk öncə Antakiyanı, Laziqliyən Tarablusu və Haləbi görür. O, bu yerlərin zəngin kitabxanaları, elm adamları ilə tanış olur. Sonra Əbul-Əla Bağdadda üz tutur. Bağdad siyasi çəkişmələri meydani olsa da, o həm də bir elm, mədəniyyət mərkəzi idi. Müsəlman dünyasında məşhurlaşmaq istəyən hər bir ədib, şair əvvəlcə Bağdadda tanınmalı idi. Bağdad ədəbi mühit bəzən istedad sahiblərinə qarşı qısqanc olsa da, tanınmaq istəyən hər bir kəs üçün cəlbedici idi. Əbul-Əla da bir zamanlar Mütənəbbini rədd etmiş bu şəhərdə haqsızlıqların, öz elminə, talantına, şairlik qüdrətinə həqarətlə yanasılmاسının şahidi olur. O dövirdə Bağdadda böyük nüfuz sahibi olan Mürtəza Razi Mütənəbbinin şairlik qüdrəti barədə aralarında olan bir mübahisə nəticəsində Əbul-Əlanı təhqirəmiz bir şəkildə evindən qovur. Bağdadda olarkən anasının ağır vəziyyətdə olması xəbərini eşidən Əbul-Əla doğma şəhərinə üz tutur. O, hələ yolda oləkən anasının ölüm xəbərini eşidib məyus olur. 1010-cu ildən sonra o, bir daha Məərrəni tərk etmir, zahid hayatı sürərək ömrünün sonuna dək evinə qapılır. Şair heyvandarlıq məhsulları yemir, yalnız tərəvəz və meyvə ilə qidalanır, sadə bir hayat sürür, şan-şöhrətə belə can atmir. Əbul-Əlanın bir zamanlar ardınca səyahətlər etdiyi, lakin çata bilmədiyi misilsiz ucalıq, şairlik şərəfi ona doğma şəhərində qismət olur. Müsəlman dünyasının hər yerindən adamlar elm-bilik sorğu ilə gəlib Əbul-Əlanı tapır, ondan dərs alırlar. Ona görə də şairin zahidliyini onun tənhalığı kimi anlamaq olmaz. Onun ətrafında həmişə elm təşnəsi ilə alışan şagirdləri olub. Bu şagirdlərdən biri də Azərbaycanlı alim Xəbib Təbrizi idi.

Evinə qapanan, səyahətlərdən imtina edən, üstəlik dünya işığından məhrum olan şair «رمي المحبسين» (ikiqat həbsxana dustağı) xını tanıtmışdı. Qədim fəlsəfi fikrə və bir sıra dini fəlsəfi təlimlərə bələd olan Əbul-Əla isə özünü üçqat həbsxana dustağı sayırdı:

أراني في الثلاثة من سجوني

فلا تسأل عن الخبر المبىث

لقدی ناظری ولزوم بیتی

وَكُونُ النَّفْسِ فِي الْجَسَدِ الْخَبِيثِ

«Men özümün üçqat həbsxanada olduğunu görüram.
Bü həd xəbər barədə gal sorusma.

Gözümün kırılığı, evimə qapanıb qalmağım, bir də rühumun mənfur bədəndə dəstəq olmasıdır bu).

Ömrünün büyük bir hissəsini, taxminən 47 ilini evində keçirən şair dəfələrlə saraylara, adlı-sənli əyanların evinə davət olunsa da, bu davətləri qəbul etməmişdir. O, yanına gələn gəndərə pulsuz dərs deyib onların qayğısına qalmاقla böyük bir xeyrəxahlıq nümayiş etdirmiş, həyatını fədakarlıqla elmə, ədəbiyyata həsr etmişdir. Onun, xüsusilə, ərəb dillən sahəsindəki bilikləri müasirlərini heyran qoyurdu. Xətib Təbrizi demişdir: «Görəsan, ərəblər elə bir söz deyibmi ki, Əbul-Əla onu bilməmiş olsun?»

Əbul-Əla əl-Məərrinin fenomenal bir yادداşı olub. O, bənəcə səhifə yazını bir dəfə eşitməklə onu təkrarlaya bilirdi. Şair hətta anlamadığı dildə eşitdiyi mükəllimələri belə olduğu kimni təkrarlayırdı. Bu baradə Yaqut Həməvinin «İrsad» əsərində deyilir:

حدث ابو سعد السمعاني في كتاب النسب وقد ذكر المعربي فقال بعد وصفه وذكر تلميذه ابو زكريا التبريزى انه كان قاعداً في مسجده بمعرفة النعمان يدك ابى العلاء يقرأ عليه شيئاً من تصانيفه قال: وكنت قد افمت عنده سنتين ولم ار احداً من اهل بلدى فدخل المسجد مغافصة بعض حبرائنا للصلوة فربطه وعرفته فتغيرت من الفرح فقال لي ابو العلاء ايش اصابك فجكبت له ابو رايت حاراً لي بعد ان لم الق احداً من اهل بلدى سنتين فقال لي قم وكلم: فقلت حتى اتمم السبق فقال قم انا انتظر لك فقمت وكلمته بلسان الاية شينا كثيراً الى ان سالت من كل ملاردت فلما رجعت وانعدت بين يديه قال لي اي لسان هذا قلت هذا لسان اهل آذربيجان فقال ما عرفت اللسان ولا فهمته غير اني حفظت ما قلتما ثم اعاد على اللفظ بعينه من غير ان ينقص عنده او يزيد عليه جميع ما قلت وقال جاري فتعجبت غاية التشجب كيف حفظ ما لم يفهمه.

«Əbu Səd as-Səm'ani» «ən-Nəsəbi» kitabında əl-Məərrinî xatırlaşdırıqdan və təsvir etdikdirən sonra onun (Əbul-Əla əl-Məərrinin - M. M.) şagirdi Əbu Zəkəriyyə ət-Təbrizi dən danişaraq qeyd edir ki, o, (yanlışlı) Xətib Təbrizi - M. M.) Məərrətun-Numən [Şəhərində] məscidde

Əbul-Əlanın qarşısında oturub onun əsərlərindən bəzi şerh oxuyurdu. O, (Xətib Təbrizi - M. M.) deyir: Mən iki il idim ki, onu yanında idim və ölkənin adamlarından heç kimi görməmişdim qəfərən [əbrizli] qonşularından bir nəfər namaz qılmaq üçün məscidə daxil oldu. Mən onu görüb tanidim və sevincindən halim dəyişdi. Əbul-Əla mənə dedi: «Sənə nə olmuşdur?» Mən onu cavab verdim ki, ölkənin adamlarından iki il idim ki, heç kimi görmürüm, [indil] bir qonşumu gördüm. Dedi: «Dur, onunu da hiss!» Dedi: Dörsi qurtardıqdan sonra [gedərəm]. Dedi: «Dur, mən səni gözəylərim». Mən durdum və onuna (qonşumla - M.M.) Azərbaycan dilində şoxlu danişdim və isədiklərinin hamisini haqqında ondan soruşdum. Mən qayıdib onun (Əbul-Əlanın - M.M.) yanında oturduğda məndən soruşdu: Bu hansı dildir? Dedi: Bu, Azərbaycan əhalisinin dilidir. Dedi: Mən [bu] dili bilmirəm və başa düşmürəm, lakin sizin danişdiqlərinin hamisini azberlədim. Sonra o, qonşumla mənim danişdigimin hamisini artırıb əskiltmədən olduğu kimi təkrar etdi. Mən onun başa düşmədiyi bir şeyi necə azberlədiyinə son dərəcə rəsədlə etdim).

Bu rəvayət özü Əbul-Əlanın nə qədər güclü hafızaya malik olmasına dəlalət edir.

Şair 1057-ci ildə vəfat etmişdir. Onun qəbri üzərində səksəndən artıq şair mərsiyyə söyləmişdir. Evlənməyən, oğul-uşaq sahibi olmayan Əbul-Əla vəfat edərkən qəbri üzərində aşağıdakı sözləri yazmağı vəsiyyət etmişdir:

مَنْ جَنَادُ أَبِي عَلَىٰ
وَمَا جَنَبَتْ عَلَىٰ أَحَدٍ

«Bu, atamın cinayət işlədib dünyaya gətirdiyi kəsin qəbridir. Mən heç kəsə qarşı cinayət işləmədim».

Əbul-Əlanın yaradıcılığı

Əbul-Əla öz qələmini həm nəzmdə, həm də nəsrədə sinayıb, hər iki sahədə məharət göstərmişdir. Onun iki divanı, bir sıra nəşr əsərləri vardır.

Birinci divanı سقط لزند «Saqtuz-zənd» («Çaxmaq daşının qıçılcımı») adlanır. Bu divanda şairin, əsasən, gənclik illərində yazdığı şerləri eks olunub. Ənənəvi üslubda yazılmış bu divanda Əbul-Əlanın bir neçə fəxriyyəsi də olduğundan şair bu əsərini

bayənməmişdir. «Saqtuz-zənd»ə bir çox allımlar, o cümlədən, Xərazmi, Bətalyavisi, Xətib Təbrizi, Yusif ibn Tahir, al-Xuvayyi və başqaları şəhər yazmışlar. Şairin dəbilqaya həsr etdiyi şerlər - درعبات - da, bu divana daxil edilmişdir. Kor şair bu şerlərdə dəbilqənin möhkəmliyini, cingillitisi və s. vəsf etmişdir.

Şairin ən məşhur divanı لزوميات (Luzumiyyat) divanıdır. Əsərin tam adı belədir: لزوم ما لا يلزم («Lazım olmayanın lazımlılığı»). Bu ad şairin əsərdə əməl olunması heç də vacib olmayan bəzi formal məsələləri güdməsi ilə bağlıdır. Məsələn, əlifbanın bütün hərflərinə qaflyələnən şerlər yazmaq, hər hərfin sukon da daxil olmaqla dörd hərəkasına şer yazmaq, beytlərin sonunda bir yox, iki və ya daha çox hərfəri qafiyələndirmək. 113 fəsildən ibarət olan bu divan Əbul-Əlanın dini-fəlsəfi baxışlarını, insan cəmiyyəti ilə bağlı bəzi mülahizələrini eks etdirir.

Əbul-Əla el-Məərrinin ən məşhur nəşri əsəri **«Risəlatul-ğufran»** («Bağışlanma haqqında traktat») əsəridir. əsəridir. ملائكة رسالة الملائكة mələklərin adının etimologiyası ilə bağlı əsər olşa da, burada şairin bir sıra dini təsəvvürləri da öz əksini tapıb.

رسالة ملقى السبيل - «Yolda qarşıya çıxanlar haqqında risala». Şair bu əsəri həyat yolunda üzləşdiyi dərsləri, iibrətamız hadisələri asas tutaraq nəsihət və möizələrdən ibarət etmişdir. الفصول والغایيات - «Fəsillər və məqsədlər». Bu əsər də iibrətamız fikirlərdən ibarətdir.

Əbul-Əla öz yaradıcılığı, dünyagörüşü, rəyata və cəmiyyətə dair baxışları və oxucular tərəfindən onların çətin başa düşülməsi barədə belə demişdir:

كثير في سوء التهـر لفظاً

تضمن منه أغراضًا بعـدـا

يكرهونـ تـجـاهـيـ رـجـالـ

كما كررت معنى مستعـداـ

«Sanki mən kainatın dilində elə bir sözüm ki, onda en gizli niyyətlər toplaşmışdır. O, məni tez-tez təkrar edir ki, adamlar məni anlasınlar. Necə ki, mənası anlaşılmayan sözü təkrar edirlər»

Şairdən doqquz əsr sonra görkəmli şərqşünas allim İ.Y. Kraçkovski sanki bu sözləri təsdiqləyərək yazımışdır: «Əbul-Əla barədə, xüsusilə, son vaxtlar çoxlu ədəbiyyat meydana çıxsa da, şairin hamı tərafından qəbul edilən bir səciyyəsi verilməmiş, onun dünyagörüşü müəyyənləşdirilməmişdir. Bəziləri onu tamamilə ateist və skeptik hesab etdikləri halda, başqaları onu mömin hesab etmişlər».

Əbul-Əla haqqında bu cüzi ziddiyətli mülahizələr əksar hallarda tədqiqatçıların şairin ırsına yanaşma metodu, onların dünyagörüşü, elmi iştiqarnətləri, bəzən də subyektiv mülahizələri ilə deyil, şairin öz yaradıcılığındaki ziddiyətlərlə izah olunur.

Şairin həyat fəlsafəsi ilə tanış olmaq üçün onun çox ziddiyətli xarakterdə olan dini baxışları ilə tanış olaq. Əbul-Əla öz həyat tərz, əxlaqi, xeyirxahiği, zahidliyi ilə mömin bir adam kimi tanınmışdır. Onun yaradıcılığında tövhid ideyasının şəksiz qəbul olunduğunu görürük. Şəhəlik tərəfdarı olan şair imamlara şerlər həsr etmişdir. Lakin o, islamın bir sıra vacib məsələlərində - nübüvvət, miad, cılrlar və mələklər, tövbə və s. məsələlərdə mütərəddid mövqe tutmuşdur. Əbul-Əla həmisi kor-korana ibadətin əleyhina olmuş, bir sıra islamı ehkamların batını mənasını dərk etməyə çalışmışdır. Dərk etməkdə acizlik çekdiyi məsələlərdə isə o, şəkkak olmuşdur. Şair, adətən ən yaxın adamları ilə də fikirlərini bölüşdurməkdə ehtiyat etmiş, öz mülahizələrini gizlətməyə çalışmışdır. Xətib Təbrizidən söylənilən rəvayə: bu baxımdan çox maraqlıdır: «Əbul-Əla bir dəfə məndən soruşdu: Sən nəyə etiqad edirsən? Mən öz-özümə dedim: Deyəsən bu gün onun etiqadını öyrənəcəyəm. Bu məqsədlə də dedim: mən şübhə içərisindəyəm. O cavabında dedi: Şeyxin də elədir».

Ən yaxın tələbəsi ilə bu qədər ehtiyatlı olan şair öz poeziyasında da üstüortülü ibarələrə üstünlük vermişdir. Şair həmisi məcazlarla, eyhamlarla danışmış və bunu öz yazı üslubunu xarakterik cəhətinə çevirmişdir.

Şairin yaradıcılığı ilə tanış olarkən onun bir sıra dini məsələlərdə olduqca səri mövqe tutmasının şəhidi oluruq. «Luzumiyat» divanında Əbul-Əla deyir:

قد حِبَّ السُّورِ وَالْمُسَايِّءِ
انها تبصراً رباءً

يَا عَلَيْهِ الْفَتْوَاهُ مَا عِلْمَنَا
أَنْ مَصْبِكَ لِنَفْعَهِ
كَمْ وَعَظَ الْوَاعِظُونَ مِنَا
وَقَامَ فِي الْأَرْضِ أَنْبِيَاءٌ
وَنَصَرُقُوا وَالْبَلَاءُ بِأَنْ
فَلَمْ يَزِلْ دَاؤُكَ لِعَيْنَاهُ

«Işığın, nurun üzərinə pərdə çəkildi. BİZİM DINİMİZ RIYAKARLIQDİR.

Ey pisliklər dünyası, biz sənin namaz qılanlarının mömin olduğunu görmədik.

*Gör bir aramızdan nə qədər valzər çıxıb, mözələr deyib.
Yer üzərində Peyğəmbərlər zühur edib.*

Onlar hamısı çıxıb gediblər. Bəla isə qalmaqdə, sağalmaz dərdin isə davarn etməkdədin).

Şair bəzən riyakar din xadimlərinə hücum edir, onların dini dinara satmalarını, dini etiqadı sərvət toplamaq yolunda bir vasita etdiklərini tənqid edir.

أَفِيقُوا يَا غَوَّةَ زَانِا

بياناتكم مكر من القديمة

اردوا بها جمع الخطاطم فادر كانوا

وبادوا ونامت سنة اللوماء

«Oyanın, oyanın ey yolunu azmışlar.

Sizin dininiz qədimlərdən qalma bir məkrdir.

Onlar bununla sərvət toplamaq istədilər və buna nail oldular. Özləri ölsələr də, bu alçaqların saldıqları yol qalmaqdadın».

O dövrün bir sıra dini məzhəblərinə yaxından bələd olan Əbul-Əla daha çox mətəzəliliyə meyl etmiş, bir sıra şerlərində rasionalist mülahizələr irəli sürmüştür¹.

Əbul-Əlanın insan cəmiyyətinə, bəşər nəsilinə münasibətində onun skeptisizminin bütün qüvvəsi ilə zühur etdiyini görürük. Şair

¹ Bax. Əbul-Əla zəka haqqında məqaləsinə, sah. 166

İnsan cəmiyyətinə lənətlər yağdırır, hələ Adəm xəlq olunduğu vaxtdan başlıymanın günah və zinakarlıq bataqlığında çabaladığını bildirir:

إذا ما ذكرنا آدم و فعالة
و تزووجه بنتيه لابنه في الخطا
علمنا بأنَّ الْخَلَقَ مِنْ نَسْلِ فَاجِرٍ
وبن جمِيعِ النَّاسِ مِنْ عَصْرِ الرَّبَّانِيِّ

«Əgər bizi Adəmi, onun əməllərini, iki qızını əxlaqsızcasına ilə ögtü ilə evləndirməşini xatırlasaq.
Bilərik ki, insanlar pozğun bir nəsildəndirlər və bütün adamlar zina jünsürlündən yaranıb.

Şəhər bəzən insanları dünya nemətlərindən üz çevirməyə çağırır. Döndə-dənə dünyahanın gəldi-gedərliyindən, həyatın fanilliyindən bəhs edən Əbul-Əla İnsanların ötəri dünya nemətləri uğrunda bir-birini öldürməyə belə hazır olmasına başa düşmür. O, dünyani bir meyitə, insanları isə bu meyitin ətrafında hürüşən köməklərə bənzədir.

اصحاح اهي الدنيا نشأة ميئنة
نَحْنُ حَوَالِيهَا الْكَلَابُ التَّوْبِيجُ
مِنْ ظُلْمٍ مِنْهَا أَكْلًا فَهُوَ خَاسِرٌ
وَمِنْ عَادٍ مِنْهَا سَاغِبًا فَهُوَ رَابِحٌ
مِنْ لَمْ تَبَيَّنَهُ الخطوبُ فَإِنَّهُ
سَيِّسِبْحَهُ مِنْ حَادِثِ الدَّمَرِ صَابِحٌ

«Ey dostum bu dünya ölü bir cəsədə bənzəyir. Biz isə onun ətrafında hürüşən köməklər kimiyik.

Kim ki, bu cəsəddən faydalı olsalar içərisindədir. Kim ki, ac qalır, o, qazanır.

Kimi ki, gecələr öz vələsi yaxalaya bilmirsə, sabah açıllar kən mütləq bələlərə düşər, olacaq».

Əbul-Əla o dövrün fəlsəfi sistemləri ilə yaxından tanış olmuş, zaman, məkan, ruh, dörd ünsür və s. ilə bağlı bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir. Şair birmənalı şəkildə cılın, məleklerin varlığını qəbul

etməmiş və uzun ömür sürsə də, nə cılın, nə də mələyin varlığını hiss etmədiyini bildilmişdir.

Ruh barədə düşüncələrində neoplatoniklərin fikirləri ilə razılaşaraq ruhun insan varlığında illahi başlangıca dəlalat etdiyini, onun insanın maddi varlığına müqəddəslük verən bir nüvə olduğunu söyləmişdir. O, islam dininin ruh haqqında, onun insan ağlı tərafından dərk edilə bilməməsi barədə mülahizələri ilə razılaşaraq deyir:

الروح شَيْءٌ لَطِيفٌ لَمْ يُسْتَرِكْ
عقلٌ وَبِسْكُنٌ مِنْ جَسْمٍ فَقَتَ حَرْجًا
سُبْحَانَ رَبِّكَ مَلِكَ بِبِقِيِّ الرِّشادِ لَهُ
وَمَلِكٌ يُحِسِّنُ بِمَا يَلْقَى إِذَا حَرْجًا
كَمَا تَبَيَّنَتْ نَعْتَقَةُ الْلَّيْلِ السَّرْجَا
فَأَنْتَ مَعَاشٌ بِبِقِيِّ عَنْدَ حَثَّتِهِ
قَالَ نَاسٌ: إِنَّا لَاقَيْ الرَّبَّنِ عَرْجًا

«Ruh lətif bir varlıqdır ki, onu ağıl dərk edə bilməz. O, insanın bədənində qəfəsdə olan kimi yaşayır.
Sübhan Allah, görəsən, o, bədəni tərk edərkən onda düşüncə qalırırmı və o, bir şey hiss edirmi?
O, insan bədənini yaxşılaşdırın bir nurdur.
Qarənliq gecəcəkə yanar şam kimi o da aşkar görsənir.
Bəzi adamlar deyir ki, o, insan ölkəkən cəsədin yanında qalır. Bəziləri isə deyir ki, ruh ölümlə qarşılaşarkən göylərə qalxin».

Əbul-Əlanın ən dəyərli əsərlərindən biri onun «Risəletul-ğufran» («Bağışlanma haqqında risalə») əsəridir. Müsəlman alimi, filoloq İbn əl-Qarihin 1033-cü ildə şairə yazdığı məktuba cavab kimi qələmə alınan bu əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə bitkin süjet və kompozisiyaya malik bir povest təsiri bağışlayır. Burada filoloq İbn əl-Qarihin cənnət və cəhənnəmlə tanışlığı, onun cənnətdə yaşaması ön plana çəkilir. Əsərin bu hissəsində Əbul-Əla tövbə məsələsi ilə bağlı mülahizələrini satirik bir ruhda təqdim edir: İbn əl-Qarihin yaxşı əməlləri səhradaki otlar qədər seyrək olsa da, onun tövbəsi əməl kağızının sonunda bir ulduz kimi parlayır. Sənki Əbul-Əla ömrü boyu

günahı savabından çox olan insanların bir dəfə tövəb etmə günahlarının bağışlanmasına etiraz edir. Cənnət və cəhennəm əhillə tanışlıq İsa, ümmüliyyatla, insanların cənnətlilik və cəhennəm bölmənün ədalətli olmasına şübhə oyadır. İbn Əl-Qarılı cənnətdə adamlara "Bما غفر لك الله سأني نه üçون باجيشلاب" - sualını ver cəhennəm əhlinən İsa Nə üçün bağışlayıb? - sualını ver. Əsər adı da buradan gəlir. Əbul-Əlanın cənnət nemətləri, şərab çayla hurillər, qılmanlar və s. ilə bağlı mülahizələri öz dövrü üçün olduqca cəsarətli, satirik bir ruhda qələmə alınmışdır.

Orta əsrlərdə islam dininin qüvvətli olduğu bir cəmiyyətdə Əbul-Əlanın bu dür bir əsər yazması və cazasız qalması istər-istəmə oxucuda təəccüb doğub. Əsərdə Əbul-Əlanın satirik qələmindən çıxan təsvirlər Quran ayələrini zahiri mənada qəbul edən fanatiklərin cənnət və cəhennəm barədə təsəvvürlərindən o qədər də fərqlənmirdi. Ona görə də indi oxucuda kinayəli bir təbəssüm doğuran bir sıra mətləblər - məsələn, hurinin İbn Əl-Qarılın zövqünə uyğun kökəlməsi və s. - təbəssüm - bilsin ki, o dövrə dindarların ruhunu oxşayan adı bir rəvayət təsiri bağışlayırdı. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Əbul-Əla «Risələtul-ğufran»da bir çox dilçilik məsələlərinə toxunmuşdur ki, bu da onun cəsarətli fikirlərinin pərdələnməsinə xidmət etmiş, oxucunun diqqətini məzmundan yayındırıb qrammatika ilə bağlı məsələlərə yönəltmişdir.

Əsərin ikinci hissəsi sırf risala formasında olub İbn Əl-Qarılın məktubuna cavab xarakteri daşıyır. Bu hissədə Əbul-Əlanın bir sıra dini-fəlsəfi və ədəbi görüşləri ilə tanış oluruq. O, əliallahiliyə, tənasüx nəzəriyyəsinə, xürrəmiliyə qarşı çıxır, bidətçiliyi, yalançı peygəmbərləri pisləyir, eləcə də bəzi şairləri saxta ittihamlardan müdafiə edir, söz, sənət əhlini nadan adamların şərindən qoruyur. Əsərin bu hissəsi ədəbiyyat tarixi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Əbul-Əla ərəblərin dünya miqyasında tanınmış ən böyük dahiilərindəndir. Dantenin öz «İlahi komedyası»ni yazarkən Əbul-Əlanın «Risələtul-ğufran» əsərindən təsirləndiyi güman olunur.

Abbasilərin III dövründə nəşr

Cahizin realist məktəbi Abbasilərin III dövründə nəşrde badililiklə əvəz olundu. Nasırər zahiri bər-bəzaya xüsusi diqqət yetirir, məzmuna o qədər də fikir vermirdilər. Söz və ifadə ən mülliüm faktor kimi qabardılır, nəşrin əsas qayəsinə çevrilir, süni bəzək xatırına bəzən məzmun öz əhəmiyyətini itinirdi. Səc' üslubu geniş yayılır:

Əbu Bəkr əl-Xarəzmi (ابو بكر الخوارزمي) bu dövrün məşhur nasırərindən biri olmuşdur. O, mil. 935-ci ildə Təbəristanda anadan olmuşdur. Əbu Bəkr məşhur tarixçi Təberinin bacısı oğludur. Rəvayətə görə, anası təbəristanlı, atası xarəzmlı olmuşdur.

Onun həyatı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. O, gəndlik illərindən səyahətə çıxmış, əvvəlcə Mısır, Suriyaya (Şama) sonra Orta Asiyaya, İrana getmiş, bir çox şəhərləri gəzmişdir. Xarəzmi son dərəcə güclü yaddaşa malik olub. O, bir gün öz dövrünün məşhur nasırı və Buveyhilərin vəziri Sahib ibn Əbbadin yanına gəlir və qapıcıdan vəzirin yanına buraxılmasını xahiş edir. Qapıcı xəbəri vəzirə çatdırırcən Sahib ibn Əbbad deyir ki, kim mənə 40 min beyt əzbərdən şer deyə bilsə, onu yanına buraxın. Xarəzmi deyir: «Ağanızdan sorusun, bu 40 min beyt qadın şairlərinin şeri olmalıdır və ya kişi şairlərinin? Mən hər ikisini deyə bilərəm». Sahib ibn Əbbad bunu bildikdə deyir ki, bu adam yalnız Əbu Bəkr əl-Xarəzmi ola bilər. Onlar dostlaşırlar. O, bir müddət Sahib ibn Əbbadin yanında qalır. Lakin bir az keçdikdən sonra incik düşüb sarayı tərk edir. Sahib ibn Əbbaddan incisə də, Xarəzmi Buveyhilərə qarşı həmişə sədəqətlə olmuş, Abbası hökmədarlarına isə mənfi münasibət bəsləmişdir. Bu dövrə Abbasilər öz nüfuzlarını itirmişdilər. Onlar öz hakimiyətlərini formal olaraq saxlayırdılar. Xəlifələrin yeganə işi ayrı-ayrı, ölkələrin hökmədarlarına titullar, ləqəblər, adlar verməkdən ibarət idi. Xəlifə kimə daha dəbdəbəli ləqəb verirdi, bu, həmin hökmədarın başqalarına nisbətən xəlifəyə daha yaxın olduğunu göstərirdi.

Xarəzmi öz şerlərində ərəb xəlifələrinin bu gücsüzlüyünü həcv edirdi. Aşağıdakı şərdə Xarəzminin Abbası xəlifələrinə necə rişxəndlə yanaşdığını görmək olar:

مَالِي رَبِّي بُنْيَي العَبَاسِ قَدْ فَتَحُوا

مِنَ الْكُنْ وَمِنَ الْأَلْقَابِ أَبُو بَابَا

وَلَقِيُوا رَجُلًا لَوْ عَاشَ أَوْلَمْ
وَمَا كَانَ يَرْضِسْ بِهِ لِلْحَشْ بِرْبَّا
فَلِلْدَرَامَّ مِنْ كُفَّى خَلِيفَتِنَا
هَذَا فَلَنْفَقَ فِي الْأَقْوَامِ الْقَلِيبَا

“Bu nöstr? Görürüm ki, Bəni Abbas künəyə və İaqəblərin qapısını təybatay açmışlar. Elə adama İaqəb verirlər ki, əgər o, əvvəllər yasaşa idi, hərtə o tayasına gözətçi qoymağə da razi olmazdır. Bizim bù xalifənin əlində dirhamları azaldıqından camaat içərisində İaqəb paylaşmaga başlamışdır».

El-Xarəzmî 993-cü ilde vəfat etmişdir. O, həm bir şair kimi
ənimmis, həm də bədii nəşr ustası kimi şöhrət qazanmışdır. O, qısa,
akorik, lakin dərin mənali cümlələr işlətməyi sevirdi. Bədii təsvir
istifadələndən daha çox təsbihə meyl edir, hətta ən adı bir hadisəni,
əyani təsvir edərkən onlarla təsbihə müraciət edirdi. Xarəzmî
ədəbiyyat tarixində aforizmlər müəllifi kimi də məşhurdur. Zaman
əcdidikə atalar sözlərinə çevrilmiş bu aforizmlər onun həyat
əcrübəsinin məhsuludur. Məs: o, yazanda ki,

لهم اور معلمـا احسنـا تعلـيـمـا منـ الزـمانـ وـلا مـعـلـمـا اـحـسـنـ تـعلـيـمـا مـنـ الـإـنـسـانـ «

*mən zamanдан daha yaxşı bir müəllim, insandan isə daha yaxşı bir
ağird tanımırıam) - deyəndə bu kələmdə onun böyük həyat
əcrləbəsi özünü göstərir. O, insanın atasını onun cisməni atası
dolandırırsa, müəllimi onun ruhani atası kimi səciyyələndirir:*

«الآباء أبوان : أبو ولادة وأبو إفادة فالأول سبب الحياة الجسمانية والثاني سبب الحياة الروحانية «Atalar iki cür olur: birincisi ata-valideyn, ikincisi ise bilik tasidir. Birinci ata insanın cismini hayatının səbəbkarıdırsa, ikinci ata insanın mənəvi həyatının səbəbkarıdır».

Bəzən o, öz aforizmlərində çox mühüm fəlsəfi məsələlər idir:

«الحق حق وان جعله الورى والنهار نهار وان لم يره الأعمى»

«Həqiqət, qara camaat onu görməsə də, həqiqət olaraq
lir, necə ki, kor görməsə də, gündüz elə gündüzdün»

Xarəzmi öz hikmətəmiz kəlamları ilə ərəb ədəbiyyatında rəflı yer tutur. O, iri həcmli əsərlər yazmamış, risalə formasına yel etmişdir.

Sonrakı illərdə ərəb nəşri sünülliyə daxı çox imyel edir. Əmək məsələlərinə aludoçuluk məziniunla bağlı məsələləri kölgədə qoyur və ərəb nəşri zaman-zaman həyatdan uzaqlaşır.

Məqamə janrı

X. asır ərəb nəşrinin ən mühüm nailliyatı məqama janndır. Bu janr, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatının ən mühüm uğurlarından sayılmağa layiqdir. Belə ki, məhz bu janrla ərəb ədəbiyyatında yaziçi təxəyyülünün məhsulu olan təkayəçilik, təhkiyə inkişaf edir. Bu mənada məqamələr əsil bədli nəşr nümunəsi idi. Həla məqamələrdən əvvəl də ərəb nəşrində belə örnəklər olmuşdur. Təkcə Cahizin yaradıcılığını, onun «Kitəb-i buxələ» əsərini qeyd etmək yerinə düşər. Lakin Cahiz da nəzərdən tutulmuş hadisələrə əsnad verir, hər bir əhvalatı olmuş hadisə kim, təqdim edirdi. İbn al-Müqəffanın «Kəlilə və Dümənəsi» isə tərcümə əsəri olduğundan bu cahətdən sifir ərəb ədəbiyyatına xas uğur sayılır bilməz. Uzun inkişaf yolu keçən ərəb nəşri məhz X. asırda gözlənilməz sonluqla bitmiş hekaya - novellalarla görünməmiş bir zirvəyə çatmışdır.

«Məqamə» sözünün mənası «yer», «məqam», «yığıncaq» deməkdir. Sonra bu sözün mənə tutumu zənginləşmiş, məqamələri həm da bir məclisdə söylənilən çıxışı, nitqi bildirmişdir. X əsrдə isə «məqamə» ədəbiyyatşunaslıq termini kimi xüsusi bir ədəbi növ anlamına gəlir. Forma cahətdən kiçik hekaya olan bu janrıñ əsas xüsusiyyəti nəsrin hədsiz bədiiilik qazanması: səc üslubunda olub bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bolluğu ilə səciyyələnən bir yüksək sənət nümunasına çevrilməsi idi. Məzmunu golincə, bu janı aşağı təbəqələrin, binəsiblərin həyatını eks etdirmək baxımından məraq doğurur.

Məqamələr adətən toplu halında olur. Bütün məqamələrin eyni rəvi tərəfindən söylənilməsi və baş q. hərəmanın eyni olması onları bir-birinə yaxınlaşdırır. Toplunun özüne təri hacmli nəsi əsarı xarakteri verir. Ona görə də məqamələri vəzən roman janrıının yaranması yolunda irəliyə doğru atılan bir addım hesab edilir. (A. M. Əliyev)

Məqamə janının ictimai-siyasi şəraitin, zamanın tələbindən yarandığını söyləsək, səhv etməlik. X əsrə xilafətin parçalanması, ardı-arası kəsilməyən müharibələr, dini-siyasi münaqişələr xalq kütlələrinin həyatının həddindən artıq pişlaşması ilə nəticələnir.

Təbii ki, bələ bir şəraitdə cəmiyyətdən tacrid olunan təbəqələrin avarə, oğru, diləngi və səfillərin sayı da artı. Bəzan İsa yüksək intellektli ilə fərqlənən adamlar, söz, sənət əqli də cəmiyyətdə özərinə layiq ola bilən yeti tutu bilmədiklərindən bu təbəqələr qoşulur, cəmiyyətin ziyanına fəaliyyət göstərirler. Məqamə janmaz bələ bir ictimai bəkəni, həyatda layiq olduğu veri tutu bilməyən ziyalının faciəsini eks etdirir.

Bu jannın banisi Əhməd ibn Hüseyn Bədi əz-Zaman Həmədanidir (ابن الحسين بن سعيد الزمان الهمدانى). O, 969-cu ildə ərabi fars, türk mədəniyyətlərinin qovşağı sayılan Həmədan'da doğulmuş, ilk təhsilini burada almışdır. Məktublarından birində əslən ərəb olduğunu, Təqlib qəbiləsinə bağlılığını bildirmişdir. Hələ gənc yaşlarından ağılı, zəkası, ədəbi ilə fərqlənən ədib Həmədanı tərk edib səyahətlərə başlamışdır. Orta əsr mənbələrinində Bədi əz-Zamanın Həmədan barədə yaxşı fikirdə olmaması, onu həcv etməsi barədə məlumatlar hifz olunmuşdur:

لَا تُلْمِنْ عَلَى رَكَّاتِهِ عَقْلِيٌّ

وَتَبْقِيْتُ اَنِي مَعْذَنِي الْاَصْلِ

«Əgər əslən Həmədanlı olduğumu nü'sən, məni ağıldan kəmiyyimə görə tənbəh etməzsəm» - deyən ədib gənc yaşlarında doğma şəhərini tərk etmiş, biri daha Həmədana qayıtmamışdır.

«Bədi əz-Zaman» sözünün mənası «zəmanənin möcüzəsi» deməkdir. Bu ləqəb ona misilsiz yaddaşına görə verilib. Deyilənə görə, o, beş-altı səhifəlik yazıya bir dəfə nəzəri salmaqla onu əzber söyləyirmiş. Bir dəfə eşirdiyi, ərəbcə olan qəsidiəni bədahətən farsca deyirmiş və yaxud əksinə, istənilən nəşr əsərini nəzmli, nəzəm əsərini isə nəşrlə yüksək bədiliyiklə söyləyə bilmmiş. Buna görə də o, tez bir zamanda bütün müsəlman dünyasında məşhurlaşır. Əyanların, hökmardarların qapısı onun üzünə açılır. Lakin ədib, demək olar ki, bütün həyatı boyu bir məmləkətdən başqasına gedir, məgrurluğu, vüqarlı olması onun hakimiyyətdə olanlarla dil tapmasına maneçilik törədir.

Həmədanı tərk edərkən ilk əvvəl Reya - Buveyhi vəziri Sahib ibn Əbbadin sarayına gəlir. Sonra Cürçən hakimi Kabus ibn Vuşimgirin yanına gedir. Buradan Nişapur'a yola düşür. Bu zaman Nişapurun ədəbi mühitində Əbu Bəkr əl-Xarəzmi kimi bir ədibin xüsusi yeri var idi. Bədi əz-Zaman Əbu Bəkrla yaxınlaşmaq istəsə

bu alınmir, iki ədib arasında ədəbi münaqışa başlayır. Bədi əz-Zamanın bu münaqışa zamanı tərəssül sənətinin formal əhatələrində, yazı texnikasında nə qədər məharətli olduğu iddialaşır. Məsələn, o, öz rəqibinə aşağıdakı təklifi edir: Elə bir məktub yazmaq ki, vərəqi yankı tutanda məktuba cavab alınsın. Elə bir məktub yazmaq ki, axırdan əvvəl də əvvəldən axıra oxunduğu təmə oxunsun. Müəyyən hərfərin olmadığı məktub yazmaq və s. Ədəbiyyatda daha ciddi üsluba, dərin mənaya meyl edən Xarəzmi bütün bunlar bir oy'unbazlıqdır» - deyə cavab verir. Tezliklə Əbu Bakr əl-Xarəzmi vəfat etdiyindən meydən Bədi əz-Zamanın qalır. Sonra ədib Sicistana, Xələf ibn Əhmədin sarayına yollanır. Ömrünün sonuna doğru Heratda qərar tutur, burada əsil-nəcabətli Xəsnəmi alləsindən bir qız alıb ailə qurur. 1008-ci ildə Heratda vəfat edir. Bəzən zəhərləndiyini, bəzən də ürəkkeçməsindən vəfat etdiyini söyləyirlər. Guya onun ürəyi getmiş, adamlar ədibin ölüm zənn edib dırı-dırı torpağa basdırılmışlar, sonra qəbirdən səs gəldiyindən məzarı açmış və ədibin saqqalından yapışmış bir halda qəbirdə ürəyi partlayıb öldüyüünü şahidi olmuşlar.

Bədi əz-Zamanın öz məqamələrini Sicistanda yazmağa başlamışdır. İlk əvvəl altı məqamə yazmış, sonra məqamələrinin sayı 51-ə çatmışdır. Bütün məqamələr tacir İsa ibn Hişəmin dilindən nəql olunur. Öz ticarət işləri ilə bağlı şəhərbəşəhər gəzən İsa ibn Hişəm sərkərdən ədib Əbul-Fəth əl-İskəndəri ilə qarşılaşır, onun müxtəlif firldaqlarının şahidi olur. Adətən məqamələrdə İsa ibn Hişəm Əbul-Fəth əl-İskəndərini əvvəl tanımır, ancaq məqamənin sonunda tanıyıb onu məzəmmət edir. Əbul-Fəth isə bütün bu işlərin səbəbkəri kimi zəmanəni məzəmmət etmək lazımlığını söyləyir.

Əbul-Fəth əl-İskəndəri surəti Bədi əz-Zamanın ən böyük nailiyyətidir. Bir sıra məziyyətləri, ağılı, zəkası ilə fərqlənən Əbul-Fəth bir tikə çörək pulu üçün cilddən-cildə girir, kələkbazählə edir, avam adamları aldadır. O, cəmiyyətin xeyrinə sərf etməli olduğu bilik və zəkasını cəmiyyətin əleyhinə yönəldir. İsa ibn Hişəma gəlinça, o, məqamələrdə ravi, seyrçi rolundadır. Lakin bəzi məqamələrdə bizi onun hadisələrin fəal iştirakçısına çevrildiyini görürük. Məsələn: «Mosul» məqaməsində o, Əbul-Fəthin firldaqlarında iştirak edir; onunla birlikdə avam kənd camaatını aldadır.

Məqamələr dil, üslub baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ərəb dilinin zəngin söz ehtiyatını eks etdirmək nöqtəyi-

nəzərindən onlar məsilsiz qılımata malikdir. Bu manada Bədi Zaman məqamalarını dərin məzmunu gözəl forma ilə birləşdirən sənət nümunələri hesab edə billerik.

النَّاتِمَةُ التَّرْدِيَّةُ

حَتَّىٰ نَعِيسَ بنَ مَشَامَ قَالَ : بَيْهِنَا إِذَا بَمَنِيَّةٍ سَلَامٌ فَلَفَلَاهُنَّ الْبَلَلُ لِلْحَرَامِ
أَمِيسٌ مَيْسٌ الرَّجْلَةُ عَلَىٰ شَاطِئِ النَّجْلَةِ . أَتَمَلُ تَلَكَ الْطَّرْقَفَ وَلَلْمَنِيَّنَ لَذَكَ
الزَّخَارِفَ اذَنَتْهُنَّ إِلَىٰ حَلْقَةِ رِجَالٍ مُزِيَّمِينَ بِلَوْيِ الْطَّرْبِ اعْنَافِهِمْ وَبِشَقِّ
الضَّحْكِ اشْتَفِهِمْ فَسَاقِيَ الْحِرْصِ إِنِّي مَا سَاقِهِمْ حَتَّىٰ وَفَقَتْ بِمَسْعِ رِصَوتِ
رَجْلِ دُونَ مَرَأَيِ وَجْهِهِ لِشَذَّةِ الْهَجْمَةِ . وَفَرَطَ فَرَحَّمَهُ . فَلَمَّا هُوَ فَرَادُ بُرْقَصُ حَلَّ
فَرَدَهُ وَبِضَجْعٍ مَنْ عَنَّهُ . فَرَفَضَتْ رَفْعَنَ الْمَحْرَجَ وَسَرَّتْ سَبَرَ الْعَرْجَ وَلَوْقَ
رَفَابَ النَّاسِ . يَلْفَظُنِي عَلَيْقِي مَذَا لِسْرَةِ ذَكِّ . حَتَّىٰ افْتَرَشَتْ لَعْبَيَهِ رِجَالِينَ :
وَقَعَدَتْ بَعْدَ الْأَيْنِ وَقَدْ اشْرَقَلَىٰ الْحَجَلَ بِرِيقَهُ وَلَرْمَقَنِيَ الْمَكَانَ بِحَسْبِهِ . فَلَمَّا
فَرَغَ الْقَرَادُ مِنْ شَتْلَهُ . وَانْتَفَضَ الْمَجَلسُ عَنْ أَمْلَهُ . فَقَتْ وَقَدْ كَسَلَيَ النَّمَنِ
خَلَثَهُ وَوَقَتْ لَأْرَىٰ صَوْرَتِهِ . فَلَذَا هُوَ وَلَهُ أَبُو الْفَتحِ الْإِسْكَنْدَرِيِّ فَقَلَّتْ مَا مَلَمْ
السَّنَاءَ وَبِحَكْ فَانِشا يَقُولُ :

النَّبْ لِلَّيَامِ لَا لِي

فَاعْتَبَ عَلَىٰ صَرْفِ الْبَلَبِ

بِالْحَمْقِ ادْرَكَتْ الْمَنِيَّ

وَرَفَلَتْ فِي حَلَلِ الْجَمَالِ

Meymun məqaməsi

İsa ibn Hisam de. li: Bir gün Mədinat es-Salamda (Bağdadda) idim. Bura müqəddəs diyardan (Məkkədən) gəlmışdım. Dədə sahilində piyada gəzib dolanır, xoşagələn yerlərə tamaşa edirdim. Bu minvalla gəlib müsiqinin ruhuna uyğun olaraq boyunlarını oynadan, gülməkdən ağızları açıla qalmış bir dəstə kişiye rast gəldim. Onları bürüyən, həvəs mənə də sirayət etdi. Həddindən artıq basabas və tünlük cüduğundan elə bir məsafədə dayandım ki, bu adamın üzünü görənsem də səsini eşidim. Bu, bir meymun oynadan idi. O, meymunu oynatmaqla ətrafdakıları güldüründü. Mən zəndirlənmiş kimi yerimdə ləngər vurur, axsaq adamlar kimi ora-bura yırğalanır, az qala camaatin boynuna minirdim. Birinin çıynı mənə o birinin qarnına atıldı. Nəhayət yorulub əldən düşdüyümdən ikincişinin saqqalının arasında oturub rahatlıq tapdım. Məni xəcalət tərəf basmışdı. Yer də öz danşallığı ilə məni sıxırdı. Nə vaxt ki,

meymun oynadan öz işini qurtardı və məclis əhli dağlışmağa gedidi, ayaga qalxdım. Məni heyvət bürümüşdü. Onun üzünü gizmək üçün yaxınlaşdım.

Vallah, sən demə bu, Əbul-Fəth əl-İskəndəridir! Dedim: «Vay sənin halına, bu nə rəzalətdir?» o, cavab verdi:

«Günahkar zəmanədir, mən deyiləm.

Sən taleyiñ insanlara gətirdiyi bədbəxtlikləri məzəmmət et.

Mən dərk etdim ki, arzuya axmaqlıqla çatılır.
(Nəticədə) gözəl paltalarla bəzəndim».

Əbul-Fəth əl-İskəndəri surəti ilk növbədə ən çətin məqamda belə özü üçün bir xeyir mənbəyi axtarması ilə seçilir. Məsələn, «Tilsim» məqaməsində o, gəmi ilə səyahət edərkən dənizdə firtina qopur və gəmi az qalır ki, qərq olsun. Sərnişinlər qorxur, hay-küy salır. Əbul-Fəth əl-İskəndəri isə halını pozmadan dayanıb onlara baxır. Ondan nə üçün belə sakit olduğunu soruşduqda deyir ki, məndə elə bir tilsim var ki, onun sahibi heç vaxt dənizdə qərq olmaz. Kim istəsə bu tilsimdən sata da bilərəm. Bütün sərnişinlər ona yaxınlaşış bir dinar verib tilsim - üstü yazılı kağız parçası alır. Şərtə görə, ikinci dinar gəmi sağ-salamat sahilə çıxarkən verilməli idi. Həqiqətən də gəmi sağ-salamat mənzil başına yetişir. Əbul-Fəth əl-İskəndəri isə şıltaq bir təbiət hadisəsində faydalananmış olur. O, elə bir oyuna girir ki, heç bir halda uduzmur. Belə ki, gəmi qərq olsayıdı, o da hamı ilə birlikdə məhv olacaqdı. Ancaq gəmi salamat qaldığından o, bu vəziyyətdən bir qalib kimi çıxır.

Bədi əz-Zamanın sənətkar qüdrəti məqamələrində olduğu kimi risalələrində də bütün qüvvəsi ilə təzahür edir. Ərəb dilinə incəliklərinə qədər bələd olan ədib bəzən ifadə etdiyi mənaları bu dilin zəngin söz ehtiyatından bacarıqla istifadə etməklə olduqca geniş və əhatəli əks etdirir. Hətta bəzən müəllifin məqsədinin müəyyən bir məzmunu ifadə etməkmi, yoxsa dil gözəlliklərini göstərməkmi olduğunu müəyyənləşdirmək çatın olur. Bu cəhətdən şairin bir ərəb təəssübkeşi kimi fikirlərini ifadə edən aşağıdakı parça maraq doğurur:

الْعَربُ أَوْفَىٰ وَأَوْفَىٰ وَأَوْفَىٰ وَأَنْكَرُ وَأَنْكَرُ وَأَنْكَرُ وَأَنْلَمُ وَأَنْلَمُ وَأَنْلَمُ
وَأَقْوَىٰ وَأَقْوَىٰ وَأَبْلَىٰ وَأَبْلَىٰ وَأَشْجَعُ وَأَشْجَعُ وَأَسْمَىٰ وَأَسْمَىٰ وَأَعْطَىٰ وَأَعْطَىٰ وَأَعْطَىٰ
وَالْطَّرْفُ وَالْطَّرْفُ وَاحْصَىٰ وَاحْصَىٰ وَأَنْتَقُ وَأَنْتَقُ وَأَنْتَقُ.

«Ərəblər ən vəfali və ən şoxsaylı, ən dildər və təyiqatlı, ən qalibiyət əzmili və ən bacarıqlı, ən uca və bilikli, ən gözəl və ən halim, ən qüdrəti və ən namuslu, ən dözümlü və ən bəkəgətli, ən səmimi və ən qoçaq, ən yüksək və ən ürayı geniş, ən saxavətli və ən yanıncı, ən tədbirli və ən xoş üzü, ən zəkəli və ən ehtiyatlı, ən rəmzi və ən ince xalqdırıam».

Əl-Həriri

Məqamə janının Həmədanidən sonrakı görkəmli nümayəndəsi Əbu Məhəmməd əl-Qasim əl-Həriridir (محمد القاسم الحیری) (1054-1112). O, 1054-cü ildə Bəsra yaxınlığında səfəli kəndlərdə birində, varlı bir ailədə dünyaya gəlmış, atasından ona böyük sərvə və xurma bağları miras qaldığından ömrü boyu maddi sıxır keçirməmiş, qayğısız bir həyat sürmüdüür. Dövrünün bir çox elbiliklərinə, o cümlədən ərəb dilinə, dilçilik və qrammatika elmlərinə dərindən yiyələnmiş, çox keçmədən bir ədib kimi fəaliyyətə başlamışdır. Öz məqamə tələrində Bədi əz-Zamanın yolu ilə getmiş, eləcə də ərəb dilinin gələllikləri ilə bağlı başqa əsərlər də yazılmış «Durratul-ğəvvəsi» əsərində ədəbi dilin - gözliliklərindən, onu müxtəlif qrammatik sənivlər və xalq dilindən, dialektlən gələn ifadələrlə korlanmasının qarşısını almaqdan bəhs etmişdir. Onun bəsra şerləri və risalələri də vardır. Lakin Həririyə ən böyük şöhrət məqamələri gətirmişdir.

Bədi əz-Zaman məqamələri ilə müqayisədə Hərir məqamələri dil və üslub cəhətcə çox çətindir. Hərir məqamələrini şərhsiz oxuyub başa düşmək demək olar ki, qeyri-mümkündür. O, Həmədani kimi məqamələrini bədahətən söyləməyib onların üzərində döñə-döñə işləmiş, qalaq-qalaq lügətlərdən istifadə etmişdir. Həririnin bir sıra məqamələri sırf forma və üslub məsələlərinə həsi edilib və söz oyunbazlığı üzərində qurulub. Bununla belə, ədibin bəzi məqamələri məzmun cəhətdən də əhəmiyyət kəsb edir. Onun məqamələrinin ravisi Haris ibn Həmmam, baş qəhrəmanı isə Əbu Zeyd əs-Sərucidir. Əbu Zeyd əs-Sərci də Əbul-Fəth əl-İskəndəri

kimi camiyətin qlymatləndirmədiyi elm, sənət adamlarındandır. Onun hətta real prototiplinin olması da söylərilir. Deyillənə görə, o, olduqca gözəl, bələğətli nitqi olan bir dilənci olub. Əbu Zeyd tez-tez Bəsra məscidinə gələr, adamları öz gözəl dənişığı ilə heyran goyardı. Həririnin məhz onu gördükdən, nitqinə qulaq asdıqdan sonra ilk məqaməsini - «Hərəmiyyə» məqamasını yazması söylənilir. Mənbələrdə ədibin bu məqamələri bir nüfər hörmətli şəhərin sifarişi ilə əlaqədar yazması barədə də məlumatlar vardır.

Əbul-Fəth əl-İskəndəri kimi Əbu Zeyd əs-Sərci də cildən cildə girir, öz gözəl nitqi ilə insanları aldadıb pul qoparır. O, bəzən insanları zahidliyə, dünya nemətlərindən üz döndərməyə, axırat dünyasını fikirləşməyə çağırın bir dərvish - dilənci surətində çıxış edir. Ancaq elə ki, nitqinin sonunda adamlar ona nəzir verir, dərhal pulu götürüb meyxanəyə yollanır. Əbu Zeyd öz avara həyatına o qədər alışır ki, hətta bir məmər ona mənsəb təklif edərkən («Marağə» məqaməsi), o, işləməyə razı olmur və sərbəst hayatı kiminsə nəzarəti altında olmaqdan üstün tutur. Lakin Həririnin Əbu Zeydi Bədi əz-Zamanın Əbul-Fəth əl-İskəndərisindən fərqli olaraq sonuncu məqamədə tövbə edir və doğru yola qayıdır.

Məqamə janının ərəb ədəbiyyatının sonrakı inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Məqamələr müasir ərəb novellasının qaynaqlarından biri sayılır. Fars, Yəhudü ədəbiyyatlarında da bu janrıda əsərlər meydana gəlmişdir.

Əndəlus ədəbiyyatının yaranması və inxışaf xüsusiyyətləri

Ərəb ədəbiyyatı tarixində ərəb-İspan ədəbiyyatı və yaxud Əndəlus ədəbiyyatı ayrıca bir ədəbi proses kimi nəzər diqqəti cəlb edir. Əndəlus ədəbiyyatı Şərqlə-Qərbin qovşağında yaranıb özündə həm Şərqə, həm də Qərbe xas olan cəhətləri birləşdiriyindən onun öyrənilməsi Şərq-Qərb ədəbi və mədəni əlaqələri baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ərəblər fütuhat dövründə bir neçə istiqamətdə irəliləmiş, şərqdə Çinə, qərbdə İspaniyayadək gəlib çıxmışdır. Artıq VIII əsinin əvvəllərində İspaniyanın siyasi durumu bu ölkənin ərəblər tərəfindən çox asanlıqla işğalına gətirib çıxarır. Bu dövrdə İspaniyada bir-biri ilə münaqışadə olan bir çox tayfalar yaşayırdı; vestqotlar, romanlar, vandallar və s. Vestqot tayfaları daha güclü idilər. Onlar İspaniyanın böyük bir ərazisində sahib olsalar da, güclü dövlətləri yox idi. Axırıncı vestqot hökmədəri həm romanları, həm də yəhudiləri özündən narazı salmışdı. Narazı ünsürlər artıq bütün şimali Afrikaya sahib olmuş ərəblərin İspaniyaya daxil olacağı ənənə bir xilas kimi səbirsizliklə gözləyirdilər. İlk ərəb qoşunları İspaniyaya 711-ci ildə sərkərdə Tariq ibn Ziyadın başçılığı ilə daxil olur. Siyasi və hərbi cəhətdən zəifləmiş İspaniya Tariqə heç bir müqavimət göstərmir. Roderigo elə ilk döyüşdəcə Tariqə məğlub olur. Tariqin uğurlarını eşidən başqa bir ərəb sərkərdəsi, şimali Afrikanın faktiki ağası sayılan Musa ibn Nuseyr də böyük bir qoşunla İspaniyaya gəlir. Xəlifa bu sərkərdələri geri çağırarkən Musa öz oğlu Əbdüləzizi İspaniyaya vali təyin edir. İspaniya xilafətin mərkəzindən çox uzaqlarda olduğundan valilər tez-tez nəzarətdən çıxır, müstəqilləşirdilər. Ona görə də Əməvilər tez-tez valiləri dəyişirdilər. Onların hakimiyyətinin devrilməsinədək İspaniyada 20-dən çox vali dəyişir. 711-756-ci illər ərəb İspaniyasının tarixində valilər dövrü sayılır.

İspaniyada Əməvilərin nüfuzu çox güclü idi. 750-ci ildə Əməvilər Abbasilər tərəfindən devrilib qılıncdan keçirilərkən Əməvi şahzadələrindən Əbdürəhman çatınlıkda də olsa xilas olub Mağribə. oradan da İspaniyaya qaçır. 757-ci ildə o, heç bir çatınlık olmadan İspaniyada Əməvilərin hakimiyyətini bərpa edir. Əbdürəhman tarixdə «Dəxil» ləqəbi ilə tanınır. Çünkü o, İspaniyani fəth etməmiş,

IV FƏSİL

ƏRƏB-İSPAN ƏDƏBİYYATI

muselman qadınlarının sarbastılıyi, hatta bəzən çadrasız gəzməsi, eləcə də xristianların ərab dilini gözəl öyrənib bu dilde əsərlər yazması adlı hal təsiri bağışlayırırdı.

İspaniyaya daxil olan arablər ilk avval bir heyrət içərisində qalırlar. Öz sərtliliyi, yoxsulluğu ilə fərqlənən ərab tabiatı İspaniya tabiatından müqayisə olunmayacaq dərəcədə fərqlənir. Ərab İspan tabiatının gözəlliyindən sanki məst olur. Bu gözəllik qarşısındakı heyrənlilik ərab poeziyasında həzin, eyni zamanda səmimi hissələrin canlanmasına səbab olur. Bununla belə ərab yeni mühitə uyğunlaşmaqdə da çətinlik çəkər. Şərqiñ təqliidi geniş yer alır.

Əməvi xəlifələri Əzlərini Abbası xəlifələrinə bənzətməyə çalışırdılar. O dövrün şairlərindən biri - Əbu Bəkr ibn Əmmar bunu pişiyin tüklərini qabardaraq özünü şirə bənzətməsinə oxşadı:

من يزميف في لرض انتلش

اسماء مختبئ فيها ومحتملة

أقتاب مملكة غير موضعها

كالهر يحكي انتفاحا صورة الأسد

«Əndəlus torpağında məni tərəndirən Mö'tədid və Mö'təmid adlarıdır.

Bir məmləkənin ləqəbləri tamam başqa yera düşmüştür.
Sanki pişik titklərini qabardaraq özünü aslana oxşatmağa çalışın».

İspaniyada Əməvi xəlifələri Abbasilar kimi kitabxanalar yaradır, nadir əlyazmalar toplayırdılar. Onlar da kef, şərab, müsik məclisi təşkil edirdilər.

Əməvilərin İspaniyada yaratdıqları ədəbiyyat üç mərhələyə ayrıılır:

- I. Təqliidçilik dövrü
- II. Şərqliq Qərbin sintezi dövrü
- III. Yeniləşmə dövrü

I dövrdə ədəbiyyat Şərq ədəbiyyatını təqlid edir. İspaniya köcmüş ərablər yeni mühitə uyğunlaşa bilmir, bütün varlıqları i Şərqiñ can atır, keçmişinə, gəldiyi yola baxır, sanki ətrafdakı hadisələri görmürdülər. Onlar çayın ortasında dayanıb susuzluqda yanan adamları xatırladırdılar. Onların poeziyasında doğma torpaq qovuşmaq hissi həmişə hiss olunurdu.

oia sadəcə oklaq daxil olmuşdur. Onun bir kaqəbi də «Qureş qaralı» idi. O, mərkəzi Kordova olmaqla yaratdığı dövləti xilafət adlandırır. Əməvilər xilafətinin İspaniyada ağılığı XI əsrin avvəllerinədək davam edir. XI əsrin təxminən ikinci onilliyində əsrin sonuna dək olan dövr «etayfa hökmədarkarı dövrü» olur. Bu dövrün asas xüsusiyyəti ayn-ayrı əyalət hakimlərinin öz ərazilərində tam ixtiyar sahibi olması və bir-biri ilə nüfuz və torpaq iddiası ilə müharibə etmələri idi.

Təxminən elə bu dövrdə də rekonkista hərəkatı - yəni İspaniyadan yerli xristian əhalisinin öz hakimiyətlərini bərpa etməsi uğrunda müharibə başlayır. Yerli hakimlərin kömək məqsədi ilə şimali Afrikanın bərber hökmədarkənə müraciəti faktiki olaraq İspaniyani bərbarların - Mürabitlərin ağılığı altını salır. Bununla belə günü-gündən güclənməkdə olan rekonkista müselman ağılığına son qoymaqda idi. 1492-ci ildə arablərin İspaniyadakı son dayağı - Qranada sülqut edir və bununla da İspaniyada ərab - müselman hökmərliyinə həmişəlik son qoyulur.

Ərebler İspanyanı Əndəlus adlandırmışlar. Bu, İspaniyada yaşayan Vandal tayfalarının adı ilə əlaqədar idi. Məşhur Cəbəlüt-tariq boğazının adı da ərablərin İspaniyaya olan hərbi ekspedisiyası ilə bağlı olub sərkərdə Tariq ibn Ziyadın adından yaranmışdır.

Ərablərin İspaniyada ağılığı dövrü bu ölkənin etnik cəhətdən əlvanlığı ilə xarakterizə olunur: vestqotlar, vandallar, romanlar və b. yerli tayfalar burada çoxdan məskunlaşmış yəhudilər, ərablər və bərbərlərlə qaynayıb-qarışırlar. Hər xalqın, hər bir etnik qrupun özünəməxsus tarixi, adət və ənənəsi digər xalqların mədəniyyət və adətləri ilə çuğlaşır, hətta müxtəlif dinlərə (xristianlıq, yəhudilik, islam) ibadət edilməsj belə mədəni integrasiyanın qarşısını ala bilmir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, istilaçıları yerli xalqlarla müqayisədə daha yüksək aqli-mədəni inkişaf səviyyəsində idilər və onlar öz gəlİŞləri ilə İspaniyada elm və ədəbiyyatın çıxaklınməsinə təkan verdilər.

İspaniyada ilk dəfə olaraq Şərq ilə Qərb, müselmanlıqla xristianlıq üz-üzə gəlir. Əslində İspaniya yüksək Şərq mədəniyyətinin Qərbə sirayət etməsi yolunda bir qapı rolunu oynayırırdı. Ölkənin özündə bu qarşılaşma qəribə təzahürələr doğururdu. Dini təessübkeşlik güclü olduğu kimi, bir etiqad sərbəstliyi də müşahidə olunmaqdə idi. Müselmanların xristian monastırlarında şərab içməsi,

II dövr adətən Mülük et-Təvəlf dövrü şairlerinin yaradılığını əhatə edir. Bu dördə, poeziya forma cəhətdən Şərqdə yaranan ədəbiyyatla bağlı olsa da, mazmun cəhətdən yeniləşir. İspaniya hayatı, İspaniya mühiti ilə bağlı motivlər qabaq canlanır. Çünkü, bu dördə, yaşayın yaradan şairler. İspaniyada doğulmuş, burada boyra-basa çatmışlar. Ona görə də I dövrə xas olan Vətən həsrəti motivi bu dördə bəməşə bir xüsusiyyət kəsb edir. Çünkü həmin dövr şairlerinin yətonu uzaq Ərəbistan, Suriya deyil, İspaniya əzil idi. Onların estetik dövü ilə İspaniya ilə bağlı idi.

III dövrə, mazmun dəyişiklikləri əsaslı forma dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur. Ərəb şerində ilk böyük qanununa - əruza və qafiyə sistemini zərbə vurulur, formal buxovlardan azad muvaşşah və zəcəl səri yaranır. İspan xalq nəğmələrinin təsiri ilə yaranmış bu şer növləri ilə III dövrə öz ədəbi-estetik prinsipləri olan, forma və mazmun cəhətdən yenil bir müstəqil ərəb ədəbiyyatı yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, muvaşşahın ilk nümunələri X əsrə yaranmış, sonraşı əsrlərdə o daha coşqun inkişaf etmişdir. Bununla belə, bu dövdə köhnə qəsidiə formasında yazan şairlər də çox idi. Beləliklə, ədəbiyyatın hər iki qolu - həm yenil, həm də köhnə üslublu şerlər yanaşı inkişaf edir.

* * *

Ərəblər İspaniyaya VIII əsrin əvvəllərində daxil olsalar da, onlar birdən-birə ədəbi-mədəni həyata atıla bilməmişlər. İlk vaxtlar burada İspaniyada qərar tutub yaşayacaqlarına çox da ümidi bəsləməyən ərəb döylüşçüsü qədəm basır. Əməvilərin İspaniyada möhkəmlənməsi ilə işgalçıların yenil bir təbəqəsi yaranır. Bunlar Vətənə nə vaxt dönəcəkləri bəlli olmayan ərəblər idi. Onların içarısında elm, sənət adamları, ziyalılar da var idi. Ərəb-İspan ədəbiyyatının ilk nümunələrini də onlar yaratmışlar.

Əbdürrəhiman əd-Dəxil və İbn Hani

İspaniyada xilafətin əsasını qoymuş Əbdürrəhiman əd-Dəxil (عبد الرحمن الداخل) həm də bir şair idi. Onun poeziyasında həsərlə motivi çox güclü idi. O, İspaniyada yaşasa da, ruhu, qəlbə Suriyada idi. Əbdürrəhiman Kordova Suriyadakı bağına bənzər bir bağ saldırır və orada xurma ağacı əkdirir. Onun bu ağaca müraciətə dediyil şer indiyədək ərəb ədəbiyyatında Vətən həsrətinin ən yaniqli ifadəsi ilə seçilən poetik örnəklərdən biri sayılır.

بـا نـخـلـ اـنـتـ فـرـيـدـةـ مـثـلـ

فـي الـأـرـضـ شـاذـةـ عـنـ الـأـمـلـ

تـبـكـ وـمـلـ تـبـكـ مـكـمـمـةـ

عـجـمـاءـ لـمـ تـحـيلـ عـلـىـ حـبـلـ

لـوـ اـنـهـاـ عـقـلـتـ اـذـ لـبـكـ

مـاـ الـفـرـاتـ دـمـبـيـتـ النـخـلـ

لـكـنـهـاـ حـرـسـتـ وـاخـرـ جـنـيـ

بـغـضـيـ بـنـيـ ثـعـابـسـ عـنـ أـهـلـيـ

«Ey xurma ağacı, sən də bu torpaqda mənim kimi öz əhlindən ayrı düşmüş və tənhasan.

Ağla! Lakin mənim kimi xəlq olmayan, la! və kar bir varlıq ağlaya bilərmi?

Əgər o, düşüna bilsəydi, o zaman Fərat çayının suları və xurma bağları göz yaşı tökərdi.

Lakin o, bundan məhrumdur. Məni isə Abbasilərə olan nifrətim öz ətlimdən uzaq salmışdır».

Başqa bir şerində o, Suriyaya yollanan bir atliya müraciətə öz həsrətini belə ifadə edir:

أـيـهـ الرـاكـبـ لـمـيـمـ أـرـضـيـ

أـفـرـ بـعـضـ السـلاـهـ عـنـ لـبـعـضـيـ

أـنـ جـمـيـ كـمـاـ تـرـادـ بـأـرـضـ

وـفـوـادـيـ وـمـالـكـيـهـ بـأـرـضـ

قـرـ الـبـينـ بـيـنـنـاـ فـافـرـقـناـ

فُعْسٌ بِاجْتِمَاعِنَا سُوفَ بِفَضْبِي

*«Ey mənim dıyanıma yollanan atı.**Mənim salamını yaxın adamınıma çatdır.**Gördüyün kimi mənim cismim bir yerdədir, qəlbim və
qəlbimə hakim oğular Isə başqa bir yerdə.**Aynılıq bizim bir-birimizdən uzaq düşməyimizə səbəb
oldu.**Bu aynılıq gözlerimdən yuxunu da qovmuşdur.**Allah bizim aramızda aynılıq hökmünü verib. Ola bilsin
ki, bir zaman o, qovuşmağınızna hökm versin».*

Təbii ki, bu cür həsrət, kədər motivi ərəb-İspan poeziyasında uzun süra bilməzdi. Yeni nəsillər Vətən haqqında ancaq atasalarından eşidirdilər. Onları İspan torpağı, onun füsunkar təbiəti daha çox cəlb edirdi. Lakin ərəb ədəbiyyatında poetik ənənələr güclü olduğundan Şərqə pərəstiş, Şərqi təqlid hələ uzun müddət qalır. Biz bunu ərəb-İspan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrin-dən olan Əbul-Qasim Məhəmməd ibn Haninin (ابو خاتم محمد بن هانين) yaradıcılığından da görürük (938-972). O, 938-ci ildə Sevilyada anadan olub, cəmi 35 il ömrür sürmüdüür. O dövrə İspaniyada mühafizəkar maliki məzhəbi çox güclü idi. İbn Hani isə daha çox rasional fəlsəfəye meylli idi. Din xadimləri ilə arasında münaqışa yarandığından o, İspaniyani tərk edib Misirə gedir. O zaman Fatimilərin Abbasilərə zidd siyaset yeritməsi və müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsi İbn Hanini cəlb edir. Onun Şərq ədəbiyyatı ilə sıx bağlılığı da, əslində, eia bir şair kimi Misirdə fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı idi. O, Fatimilərin saray şairi olub. Hanini bəzən Qərbin Mütənəbbisi adlandırırlar. Lakin amansız ölüm onun bir şair kimi bütün qüvvəsi ilə parlamasına imkan vermir. O, naməlum şəxslər tərəfindən Misirdə qətlə yetirilir. Hani ənənəvi üslubda bəzən yüz beytlik qəsidiələr yazıb. O, ədəbiyyat tarixində gözəl vəsf, təbiət təsvirləri ustası kimi qəlinib. Öz şerində o, Mütənəbbisayağı hikmətimiz fikirlərin ifadə təqəfi geniş yer verirdi.

Mötəmid ibn Əbbad

Mötəmid ibn Əbbadin (المعتمد بن عباد) (1040-1092) yaradıcılığı ərəb-İspan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutur. O, Muluk et-tavaif dövrünün görkəmli şairi idir. Atası Əbbadilər sülaləsinin banisi olub. Şair taxt-tacda atasını əvəz edib 20 il hökmənli etmişdir. Mötəmidin dövründə İspaniyada xristianların müsəlmanların hakimliyyətinə son qoymaq uğrunda mübarizəsi - rekonkista faallaşır. Mötəmid kömək məqsədi ilə şimali Afrikanın bərbər hakimi Yusif ibn Təfşinə müraciət edir. Yusif ibn Təfşin xristian hücumlarının qarşısını alsa da, əldə etdiyi qələbəni heç kəsə bağışlamaq istəmir və Mötəmidi həbs edir şimali Afrikaya göndərir. Şair Əğmat qalasına salınır, ömrünün axırınadək qəmili, kədərlə bir həyat sürür.

Onun yaradıcılığı da iki mərhələyə bölündür. Hökmdarlıq etdiyi xoşbəxt günlərində o, şərə, sənətə bir əyləncə kimi baxırdı. Onun sarayında bir çox istedadlı şairlər toplaşmışdı. Şer məclisləri Mötəmidin həyatının ayrılmaz hissəsi idi. Onun bu dövrə yazdığı şerlər bir o qədər də əhəmiyyətli deyil. Şairin poeziyasının bütün gücү II mərhələdə-onun həyatının sürgün dövründə təzahür edir. Şair qələbdən sözüllüb gələn həqiqi hissərini tərənnüm edən şerlər yazar. Ömrü boyu naş-nemət içərisində yaşayın şair ehtiyacın, ağır həyatın, zəlalət içərisində yaşamağın acılarını duyduqca onun poeziyaya olan daxili tələbatı da artır. O, öz qüssə və kədərini şerlərində eks etdirir. Onun qızlarına xitabən yazdığı şer çox təsirlidir. Bir dəfə Mötəmidin qızları Əğmat qalasına, atasını ziyarətə gəlirlər. Doğma övladlarının acınlacaqli görkəmindən kədərlənən şair aşağıdakı şeri yazar:

فِيمَا مَضَىَ كَنْتَ بِالْأَعْيَادِ مَسْرُورًا

فَسَاءَكَ الْعَيْدُ فِي أَخْمَاتِ مَأْسُورًا

تَرَى بَنَاتَكَ فِي الْأَطْمَارِ حَاجَةً

يَغْزِلُنَ النَّاسَ مَا يَمْلِكُنَ قَطْمِيرًا

بَرْزَنَ تَحْوِكَ لِلتَّسْلِيمِ حَاشِعَةً

يَطَّافُنَ فِي الطَّيْنِ وَالْقَدَامِ حَافِيَةً

كَنْهَا لَمْ تَطَأْ مَسْكَا كَافُورَا

فرد المهر منها ومامورا

من بات بعدك في ملك يسر به

فليما بنت بالحلام مفرودا

أو كنت تتصف في "بوي ما بپنا

"Sən keçmişdə bayram günləri şad olardin.

Əğmətdə isə bayram sənə əsirlikdə kədərə büründü.

Qızlarını ar-ardan kündə, ac bir vəzifəyərdə gördüm. Onlar

adamlara yurduylar, özünlərin isə heç bir şeyi yoxdur.

Onları türkətəcəsinə sənə şalam vermek üçün görsəndilər.

Baxışları necə də kədarlı və yorgundur.

Onları neyqalın palçıq içarısında gəzirələr. Sanki bir zaman
bu ayaqlar müşk və kafur içarısında olmayışdır.

Bir zamanlar nə əmr edirdilər, tale sənə boyun ayirdi. İndi
isə tale sənə qayıb zəlil etmişdir.

Səndən sonra sevinc gətirən mülkündə gecəlayən şəxs isə
indi məgrurcasına şirin yuxulara dalmışdır».

İbn Zeydun

Digar bir şairin, Əhməd ibn Abdulla ibn Zeydunun (احمد بن عبد الله بن زيدون) yaradıcılığı daha məhsuldalar olub həm də bir sıra yüksək ədəbi-bədii məzliyyətləri ilə seçilirdi. O, ərəb İspaniyasının böyük mədəniyyət mərkəzlərindən birində, Kordova 1003-cü ildə dünyaya gəlmışdır. Şair hələ uşaqkən - on yaşında atasını itirməsinə baxmayaraq, əsil-nəcabətli, şərəflü bir ailədən olduğundan, eləcə də hələ gəndlik illərindən təhsili, elmi və istədiyi ilə seçildiyindən Kordova bir çox əyanların qapısı onun üzünə açıq idi. Bu dövrda Kordova əməvilər çox zəifləmiş, faktiki hökmənlilik Cövhəri əmirlerinin əlinə keçmişdir. Çox keçmir ki, ibn Zeydun Cövhəri hökmədarı Əbu Həzm Cövhərinin və onun oğlu Əbu Validin ən yaxın adamı olur.

İbn Zeydunun hayatında onun Əməvi xəlifəsi Müstəkfinin qızı, şairə Vəlladə ilə olan eşq macarası dərin iz buraxır. Vəlladə öz evində tez-tez şer məclisləri təşkil edirdi. İbn Zeydun bu məclislərin daimi iştirakçılarından biri idi. Şairə şairəni bir-birinə sevgi hissələri bağlayırdı. Lakin çox keçmir ki, onların arasında bir soyuqluq yaranır.

Bu barədə ola ası mənbələrində müxtəlit rəvayətlər söylənilir. Bir rəvayətə görə, bir dəfə ibn Zeydun Vəlladənin məclisində birləşdir. oxuduğu mahnını çox bəyənib ondan bir dəha oxumasını xahiş edir. Vəlladə çox qısqanır və ibn Zeydundan incik düşür. Bu barədə Vəlladənin dilindən bir şer də söylənilir:

أو كنت تتصف في "بوي ما بپنا

لم به جاريٌّ ولم تخير

وتَرَكَ غصناً متعرجاً بجماله

وَجَنِحَتْ لِلْفُصْنِ الَّذِي لَا يَنْثِمُ

ولقد علمت باني بذر السماء

لَكَ وَلَعْتْ بِشَقْوَتِي بِالْمُسْتَرِي

«Əgər bizim aramızdakı nəhəbbətə ədalətlə yanassaydım
kənizimə meyl edib onu bəyənməzdin.
Sən bəhrəli, gözəl bir budagi tərk etlib bohrasız bir budaga
yaxınlaşdırın.

Mənim bədirlənmiş bir ay olduğumu bila-bila
bədbəxtliyimdən Müştəriyə aşiq oldum».

İbn Zeydunla Vəlladənin arasındaki incilik Vəlladə Cövhəri vəziri İbn Əbdusla yaxınlaşdıqdan sonra daha da artı, bəzən aşkar düşmənçiliyə keçir. İbn Zeydun İbn Əbdusu həcv edir. O, dövrün nüfuzlu adamlarından olan İbt. Əbdus şairin saxta bir çox ittihamnamə ilə həbsinə nail olur. Cövt. i hökmədarının oğlu Əbu Valid İbn Zeydunun həbsxanadan qaçmasına imkan yaradır. Şair Sevilyaya, Əbbadilərin sarayına gedir. İbn Zeydun bir ara Kordova ya qayıda bilsə də, onun gəlişi uğursuz olur. O, sevgilisi Vəlladənin qəlbini yenidən ələ ala bilmir və Sevilyaya qayıdır. Bu arada Sevilyə əyalətlərindən birində yəhudî iğtişaşla başlayır. Mötəmmid İbn Əbbad iğtişaşları yoluna qoymaq üçün İbn Zeydunu həmin əyalətə göndərir. İbn Zeydun burada xəstələnib iqtidirmadan vələt edir (1071-ci il).

İbn Zeydun bir çox janrlarda yazmışdır. O, dövrünü görkəmli hökmədarlarına - Əbu Həzm Cövhəriyə, onun oğlu Əbu Validə və bəzi əyanlara mədhiyyələr hər etmişdir. Şairin Əbu Həzm Cövhərinin vəfatı münasibətilə yazdığı mərsiya də maraq doğurur. Şair burada hökmədarın vəfatından doğan kodarını ifade etsə də, onun oğlunun taxt-tacə sahib durması ilə bağlı sevincini də

Allah bilir ki, mən büssbütin ~~sənə~~ bağışlanmışam.
Nə yuxarı manə xəş gəlir, nə də şərab mənə ləzzat verin.

İbn Zeydun da bəzi üzr şairlər kimi öz qüssə və kədərini təbiətə böülüür, təbiətdən kömək gözləyir. Onun gecaya müraciətə yazdığı şer maraq doğurur.

يَا لَيْلٌ طَلَّ لَا شَبَكِيٌّ

لَا بُوْصَلْ قَصْرِيٌّ

لَوْ بَاتْ عَنْدِيْ قَمْرِيٌّ

مَا بَتْ اَرِيْ قَمْرِيٌّ

يَا لَيْلٌ خَبِيرٌ اَنْتِيٌّ

الَّذِي عَنْهُ خَبْرٌ

بَلَهْ قُلْ لِي مَلْ وَفِيٌّ

ذَقَالَ لَا بَلْ غَنِرِيٌّ

«Ey gecə, uzan! Mən ancaq vüsal zamanı sənən qisalığından şikayət edərəm.

Əgər mənim öz ayım batsa, mən yatmayıb sənən ayına tamaşa edərəm.

Ey gecə, mənə bir xəbər ver. Mən onun xəbərini səndən eşitmək istəyirəm.

Səni Allaha and verirəm, del! O, mənə vəfəlidirmi?

Dedi: Yox, o, sənə xayanət edib!»

Göründüyü kimi, İbn Zeydun poeziyasında daxili ehtiraslar, hiss və həyacanlar nə qədər güclü olsa da, şair real həyatla bağlılığını itirmir, sevgilinin real obrazını xayali təsəvvürlərə əvəz etmir.

Ərəb-ispan ədəbiyyatı dünya mədəniyyətinə İbn Hamdis, İbn Xəfəca kimi görkəmli şairlər, İbn Tufeyl, İbn Həzm kimi müqtədir nasirlər, İbn Əl-Ərəbi kimi sufi mütəfəkkiri, İbn Rüşd kimi böyük filosof, İbn Bəssam, İbn Əbdi Rabbih kimi tanınmış filoloqlar bəxş etmişdir. Bu ədəbiyyatın, ən böyük nailiyətləri sırasında onun yaratdığı muvaşəh şerî dayanır.

مَنْ أَبْتَكَ مَا بَيْ

بَارَاحْتِيْ وَعَذَابِيٌّ

مَنْ بَنَوبَ لِسَانِيٌّ

لَهْ يَعْلَمُ أَنِّيٌّ

فَلَا بُطْبِيبَ مَنَامِيٌّ

وَلَا يَسْوَغُ شَرَابِيٌّ

«Ey mənim həm rəhatlığım, həm də iztirabım. Nə vaxt öz dərdimi sənə çatdırı biləcəm?

Nə zaman mənim dilim dərdimi bildirmək üçün məktublarımı əvəz edəcək?»

Muvaşşah şeri

Muvaşşah şeri arab-İspan poeziyasının arab ədəbiyyatın bəxş etdiyi ən böyük yenilikdir. Bu şer janrı arab poeziyasında təxminən beş əsrlik bir müddət ərzində formalasmış poeziyə ənənələrə zərbə endirir və onun qafiyə və vəzn kimi dəyişmə buxovlarını qırıb poetik fikrin daha asan və sərbəst ifadəsinə nail olur.

Muvaşşah şeri qufi (قفل) və beyt (بیت) hissələrinində ibarətdir. Hər bir şer qufla başlayır. Adətən qufi iki və ya daha çox misradan - əsasdan (غصن) ibarət olur. Qufidaki misralar öz aralarında qafiyələnlər və müəyyən vəznə malik olur.

Qufdan sonra gələn beyt hissəsi də müxtəlif sayıda misralardan - əsaslardan ibarət olur. Beytin qafiyələri qufun qafiyəsindən fərqli olur. Sonra şerdə qufi və beytlər növbələşir, qulfarda qafiyə gözlənilir, beytlər isə ayrı-ayrılıqda qafiyələnir. Təxminən bu cür bir formula alınır:

aa bbb aa vvv aa sss aa və sairə...

Klassik muvaşşah təxminən beş beytdən altı qufidan ibarət olur. Axırıcı qufi xərcə ilanır. Xərcada adətən ya hikmətamız bir fikir söylənilir, ya da oxu və gözləmədiyi bir halla qarşılaşır. Belə ki, bəzən xərcə dialektə və yaxud başqa dildə olur, bəzən də burada açıq-saçıq bir fikir söylənilir və s. Şairlər öz muvaşşahlarının xərcə hissəsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Muvaşşah heç bir qaydaya tabe olmayan bir şerdir. Ona görə də təsvir etdiyimiz forma tez-tez pozulur. Misraların sayı, beytlərin sayı, qafiyə sistemi istənilən şəklə salına bilər. Muvaşşahın yüzlərə bir-birindən fərqli nümunələrə vardır. Ən əsas cəhətlər bu şerin nəğmə üstə bəstələnməsindən irəli gəlir və onun oynaqlığı, yüngüllüyü, dilinin sadəliyi ilə xarakterizə olunur. Muvaşşahlar adətən sevgi mövzusunda - qəzəl janrında olur. Lakin həcv, mədh, fəxr və s. janrlarda olan muvaşşahlar da vardır.

Muvaşşah sözünün iki mənası vardır. Birinci məna «belə dolanan kəməri» bildirir. İkinci məna «çiyinə salınan çələng» deməkdir. İkinci məna bu şerin xüsusiyyətlərinə daha uyğun gəlir. O dövrə İspaniyada gəlinləri bəzən belə çələnglərə bəzəyirdilər. Bu

çələnglər əlvan olduğu kimi, muvaşşah şerlə də əlvandır. Yəni hər şerdə müxtəlif qafiyələr, müxtəlif ölçülər işlədilir.

Muvaşşahın yaranması barədə bir çox təzadlı mülahizələr vardır. Bəzən alımlar bu şerin meydana gəlməsini İbn əl-Mutəzzin adı ilə bağlayırlar, onun xəmriyyə janrında aşağıdakı qıfla başlayan bir muvaşşahı olduğunu söyləyirlər:

ابها السافي الباك المشتكى

قد نَعْوَنَكَ إِنْ لَمْ تَسْمُعْ

«Ey saqı biz səndən şikayatlıyik.

Cünki, nə qədər çağırsaq da bizi eşitmirsən».

Lakin bu şerin İbn əl-Mutəzzin divanına sonradan daxil edilməsi söylənilir. Əslində bu muvaşşah İspaniya şairi Əbu Bəkr İbn Zuhər əl-Əndəlusiya (1113-1119) məxsusdur. İbn Bəssam, İbn Xəldun kimi məşhur tarixçilərin fikrinə, muvaşşah İspaniyada təşəkkül tapmış, formalasmış, yalnız bundan sonra Şərqdə yayılmağa başlamışdır.

Alımlar muvaşşah şerinin yaradıcısı barədə müxtəlif fikirlər irəli sürürler. İbn Bəssam «Əz-Zəxirə» əsərində yazar: «Məlum olduğuna görə muvaşşahın vəznlərini yaradan və üslubunu kaşf edən kor şair Məhəmməd ibn Mahmud əl-Qabri olmuşdur. Digər görkəmli alım İbn Xəldun isə «Müqəddimə» əsərində yazar ki, muvaşşahın ixtiraçısı İspaniyada əmir Abdlulla ibn Məhəmməd əl-Mərvaninin saray şairlərindən olan Muqaddam ibn Muafa əl-Qabri olmuşdur. Sonra «Əl-İqd» kitabının müəllifi İbn Əbdi Rəbbihi de onun yolu ilə gedib muvaşşah yazmışdır. Lakin sonrakı nəsillər onları unutmuş, muvaşşahları itib-batmışdır. Bu sahədə ilk şöhrət qazanan isə əl-Mariyyanın (ماري) hökməndən Mötəsim ibn Sumadehin saray şairi Ubادə əl-Qəzzaz olmuşdur.

İki böyük alımın muvaşşahın yaranmasını müxtəlif adamların adı ilə bağlamaları elm aləmində bir çəşçinliq yaratса da, hər ikisi şairin - həm Məhərrəməd ibn Mahmudun, həm də Muqaddam ibn Muafanın eyni kənddən çıxmışı, hər ikisinin İspaniyanın Qabri kəndlindən olması muvaşşahın müəyyən bir mühitin məhsulu kimi meydana gəldiyini söyləməyə əsas verir. Təbii ki, bu şer birdən-birə yaranmamış, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Buna görə də muvaşşahın banilərinin müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür verilməsi də təəccüblü deyildir. Çünkü müvaşşah çuru, zəminsiz bir yerde

yaranıb bir şəxsin dühəsinin məhsulu ola bilməz. Ədəbi janrların formallaşması uzun sürən bir proses olub cəmiyyətdə baş verir. Təbəddülətlərin nəticəsi kimi meydana çıxır. Muvaşşah şəri yaranması da o dövrkү ərəb-İspan cəmiyyətinin spesiif xüsusiyyətləri, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin çuqlaşmasıdır. Şərqi-Qərbin qovuşmasının spesiif bəhrəsi kimi meydana çıxır. Muvaşşah şeri klassik ərəb poeziyasının xalq şeri, xalq nəğmələri ilə sintezindən doğan bir ədəbi növdür. O dövrda İspaniya kəndlərində türk aşıqlarına bənzəyən, şer qoşub onu müəyyən melodiyə ilə ifadə edən xüsusi sənətkarlar var idi. Muvaşşah şeri məhz bu cür sənətkarların yaradıcılıq məhsulu kimi meydana çıxır. İlk növbədə xalq yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Buna görə də bəzək allimlər bu şeri İspan trubadurlarının nəğmələri ilə də bağlayırlar. Lakin ilk trubadur nəğmələri XII asrin əvvəllerində yaranğından onların muvaşşahın yaranmasına təsirindən deyil, hər ikisinin eyni zəmində yaranmasından, eyni kökdən bəhrələnməsindən danışmaq daha düzgün olar. Hər iki şer forma və məzmun cəhətdən yaxındır. Hər iki şer aşağı təbəqələr arasında yaranmışdır. Məhz bu təbəqələr ərəb dilinə, ərəb poetikasının qanunlarına dərinində bələd olmadığından bu cür sərbəst bir şer yaratmışdır. Müvaşşahın ilk jannı da xalqın ruhuna daha yaxın olan qəzəl idi. Zaman-zaman muvaşşahın geniş yayılması, onun ziyanlı aristokrat təbəqələr tərəfindən qəbul edilməsi, saraylara belə yol tapması bu şerin məzmununa yeni çalarlar gətirir, mədh, həcv, fəqr, hikmat və s. müvaşşah növləri yaranır. Fəlsəfi düşüncəyə meyl, həyat, bəşəriyyət haqqında müdrik sözlər də bu şerin əsas xüsusiyyəti idi. Bu xalq aforizmi, xalq fəlsəfəsinin doğan kəlamları idi.

Qeyd etdiyimiz kimi İbn Xəldun öz "Müqəddimə"-sində bu janrıda ilk geniş şöhrət tapan şairin İbn el-Qazzaz adı ilə tanınan Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Ubada olduğunu göstərir (ابو عبد الله محمد بن القزاز). Lakin İbn Bəssam "əz-Zəxirə" əsərində bunun əksinə olaraq qeyd edir ki, bu sahədə birincilik İbn Qazzazdan xeyli əvvəl yaşamış Ubada ibn Məus Səmaya (1040-də ölüb) mənsubdur. Kraçkovski də bu fikri təsdiq edir. Sonralar isə bu janr el-Ə'mə et-Tutayma (الأعمى التطيم) (ابن باجه), İbn Baqi el-Qurtubi (ابن سهل الأشبيلي), İbn Bəkr ibn Zuhr, İbi Səhi (ابن سق الفطبي), Lisənəddin ibn el-Xətib (السان الدين بن الخطيب) və başqaları tərəfindən

etdirilmişdir. Daha sonra Sənə el-Məlikin (عبدة بن ماء السماء) bir müvəssəhə ilə İbadə ibn Məus-Səmənin (ابن موسى السما) əsərindən mənşət olaraq:

أَبْعَذْلُ إِذْ لَحَاظَ الرِّشَاءَ الْأَكْحَلَ
جَرَتْ فِي حَكْمِكَ فِي قَتْلِيْ يَا مُسْرِفَ
فَلَنْصِفْ فَوَاجِبَ أَنْ يَنْصُفَ الْمُنْصَفَ
وَارَافَ ثَمَنَ هَذَا الشَّوْقُ لَا يَرَافَ
عَلَى قَلْبِي بَذَكَ الْبَذَادَ السَّلْسَلَ

يَنْجَلِيْ مَا بَقْوَاهِيْ مِنْ جَوِيْ مُشْعَلَ
إِنَّمَا تَبَرَّزُ كَيْ تَوَقِّدَ نَارَ الْفِتْنَ
صَنَعَهُ مُضَوِّرًا فِي كُلِّ شَوَّهٍ حَسَنَ
إِنْ رَمَيْ لَمْ يَعْظِمْ مِنْ دُونِ الْقُلُوبِ الْجَنَّ
كَيْفَ لَيْ تَخَلَّصَ فِي سَهْكِ الْمَرْسَلِ

فَصَلَ وَسْتَبْقَنِيْ حَبًّا وَلَا تَقْتَلَ
يَا سَنَى النَّسَمَسِ وَيَا ابْنِيْ مِنَ الْكَوَافِ
يَا مَسِيْنَ النَّهَسِ وَيَا سَوْلِيْ وَيَا مَطَلِّبِيْ
هَا آتَا -بَلْ بَاعْبَنِكَ مَا حَلَّ بِي
عَذَلِيْ مِنَ الْمَهْرَانِ فِي مَعْزَلِ

وَالْخَلِيْ فِي الْحَبِ لَا يَسْأَلُ عَمَنْ يَلِيْ
أَنْتَ قَدْ صَبَرْتَ بِالْحَسَنِ مِنَ الرَّشَدِ غَيْ
فَاتَّنَدَ فِي طَرْفِيْ حَبَكَ ذَنْبَا عَلَيْ
فَاتَّنَدَ وَانْ تَشَا قَتْلِيْ شَيْنَا فَشِيْ
أَجْمَلُ وَوَالِيْ مَذَكَ يَدَ الْمَفْضِلِ

فَهِيْ لَيْ مِنْ حَسَنَاتِ الزَّمْنِ الْمَقْبِلِ
مَا اغْتَنَى طَرْفِيْ إِلَّا بِسَنِيْ نَيَاضِرِيكَ
وَكَذَا فِي الْحَبِ مَا يَبِيْ لَيْسَ يَخْفِي عَلَيْكَ
وَكَذَا انشَدَ وَالْقَلْبَ رَهِينَ لِلْبَكَ

Məqalələr

بِاٰلِ سَلْت حَمْنِيْك عَلَى مِنْطَقِ

فَدْنِ لِنْ قَسْنِ وَحْدَ بَالْخُلْ بِاٰمَنْ

"Bir kişi görkən adətsizlik edən kəs qara gözülü ceyran
balasının bir göz qırpmında xalqdan aralanır.

Ey İnsafsız gədlimə fəman verməkə mənə zülm etdin. İnsar
et, axı adələti hakimin insaf etməsi vacibdir. Eşq mənə rəhm etmir,
heç olmasa sən rəhm et."

Sərin, dadlı bir su ilə qəlbimə təsəlli ver. Axı qəlbim alovlu
bir ehtirasla od tutub yanına.

Sən arada bir görsənisen ki, daxillindəki fitnə odunu
alovlurasan. Hər bir şey gözəl olan qələnlə çəkilmiş bir büt
kimisan. Sənin atdırığın oxları ancaq insanların qəlbində qərar tutur.

Sənin göndərdiyin oxlarından bir xilasını varmı? Rəhm et,
mən sənəq saxla, öldürmə!

Ey güməşdən işığı, ey ulduzlardan parlaq, ey qəlbimin
arzusu, ey ümidi, mətiəbim. Başına gələn bədbəxtliklər az qala
mən sənən düşmənlerin kimli etmişdir.

Ayrılıqdan yalqız qatib əzab çəkəni məzəmmət et.
Məhabbat zamanı təkkilik geyni iradı olaraq insanı bürüyür.

Sən öz gözəlliyinə ağlını zay etdin. Sən yavaş-yavaş öz
məhabbatını mənim üçün günaha çevirdin. Əzər məni öldürmək
istəyisənə, tələsmə, bunu yavaş-yavaş et.

Rəhmi adamlar mənə, səbrli ol, ey yaziq deyirlər. Bu
zəmanənin qarşısına çıxardığı ən yaxşı halımdır.

Mən hara baxıram sənin gözəl baxışlarını görürəm.
Məhabbat belədir. Qəlbimdə olanları gizlədə bilmirəm. Mən nəğmə
söyləyirəm. Qəlbim isə sənin yanında girov qalmışdır.

Ey Əli, kipriklərinə məni məhv etdin. Ey alicənab qisasçı,
heç olmasa qəlbimi özümcə saxla!

Muvaşşahın sonrakı inkişaf mərhələsində zəcəl şerİ yaranıb.
Zəcəl xalq şerinə daha yaxın bir adəbi növdür. Zəcəl şerində
dialektlərə, bəzən İspaniyanın yerli xalq və tayfalarının dilinə
müraciət edilir. Buna görə də zəcəlin müasir oxucu tərəfindən başa
düşülməsi nisbətən çətindir. Zəcəl şerində açıq-saçıqlıq da çoxdur.
Onun ən görkəmli nümayəndəsi İbn Quzman (ابن قزمان) olmuşdur.

Əbul-Əla zəka haqqında (ixtisarla)

Çürük təsəvvürlərə, donuq ehkamlara qarşı mübarizədə ve zəka mütarəqqi şəxsiyyətlərin əlində tarix boyu həmişə kəsərlə silah olmuşdur. Orta əsrlərdə islam daxillində yaranmış rəsionalist cərayanın - mötəzililik təliminin təsiri ilə əqli düşüncə bütün hadisə və varlıqların dərki yolunda yeganə meyar bilən islam mütəfəkkirlərindən biri də Əbul-Əla əl-Məərridir. Əbul-Əla əla şəxsiyyətdir ki, İngilis şərqşünası Nikolsonun təbiri ilə desək, «... özünün yegana yol göstərəni seçərək o, insanlar və aşyalarda haqqında elə bir sərbəstliklə mühakimələr yürüdür ki, bu, o dövrün hakimlərinə və imtiyaz sahiblərinə dəhşətli görsənməli idi». Doğrudan da, Əbul-Əla həqiqətin dərk edilməsi yolunda yeganə düzgün meyar kimi ağılı seçmişdir.

أيها الغر إن خصصت بعقلٍ
فاسأله فكل عقلٍ نبغي

«Ey təcribəsiz cavav, ağılin varsa, hər şeydə ona müraciət et, çünki hər bir ağıl peyğəmbərdim».

Qədim yunan və ərəb-müsəlman fəlsəfəsinə dərindən bələd olan Əbul-Əla əl-Məərrin dünyagörüşü məhz bu fəlsəfi sistemlərə əsaslanmışdır. Ağıl qarşısında sadə etmək, onu göylərə qaldırmaq, həm orta əsrlər şərq filosoflarının, həm də qədim yunan mütəfəkkirlərinin düşüncə və mühakimələrində əsas yer tutduğundan onların bu yönündə olan bəzi müləhizələri ilə tanış olaq.

Qədim yunan fəlsəfəsində həqiqətin dərkində və ətraf aləminin başa düşülməsində ağılin əhəmiyyəti filosofların dünyagörüşünün və nəzəri təlimlərinin ümumi istiqamətinə müvafiq izah edildiyindən bəzən ağıl, zəka ilahiləşdirilir, bəzən də olduqca mücərrəd şəkildə təqdim olunurdu. Materializmə meylli Heraklit (e.ə. 544-480) ağılin və təfəkkürün həqiqətin dərkinə apardığını bildirmişdir². Qədim dünyadan digər mütəfəkkiri Anaksoqor isə (e.ə. 500-428) ağıl mexaniki bir hərəkət qüvvəsi kimi qəbul edir və göstərir ki, ağıl

ən yanan yaranmasında və nizamlanmasında iştirak etmişdir.³ Hər şey bir yerdə idi. Sonra ağıl gəldi və nizam-intizam yaratdı.⁴

Aristotel (e.ə. 384-322) zəkəni dünya nizamının səbəbi hesab edən Anaksoqorun həm müddəasını yüksək qüymətləndirərək yazırı: «Ağın yalnız canlı varlıqlarda deyil, həm də təbiətdə mövcudluğunu və məhz onun dünyalı nizamının səbəbəkən olduğunu bildirən şəxs əvvəllər bu barədə boş müləhizələr yürüdənlərlə müqayisədə sanki ayıq bir adam təsiri bağışlayır».

Demokrit (e.ə. 460-IV əsrin əvvəlli) zəkə barəsində konkret bir şey deməsə də, bəzi işarələrindən aydın olur ki, o, ağıla dünyanın dərk olunmasında mühüm amil kimi yanaşmışdır. Xüsusən, onun aşağıdakı fikri bu cəhətdən çox mənalıdır: «Aqıl insan mövcud olan hər bir şeyin ölçüsüdür⁵». Həm də Demokrit ağıl dedikdə onu abstrakt təfəkkür kimi başa düşürdü. O, məlumatla, çox şey bilməklə düşüncə, təfəkkür arasında böyük fərq görürdü. Biliyin bolluğu deyil, böyük zəkəni inkişaf etdirmək lazımdır: «Çox şeyi bilənlərin bəzən ağılı olmur⁶» söyləyərkən, şübhəsiz ki, böyük mütəfəkkir ağılin analitik təfəkkür qabiliyyətini əsas götürürdü. Eyni zamanda Demokrit hissi qavrama ilə əqli təfəkkürün six əlaqəsini də tərəddüdsüz qəbul edirdi⁷. Şərq fəlsəfi fikrinə, o cümlədən Əbul-Əlanın dünyagörüşünə güclü təsir göstərmiş Platon (e.ə. 427-343) «təfəkkür» dedikdə yalnız hər bir hissliyətdən uzäq olan ağılin fəaliyyətini başa düşürdü⁸. Sonradan görəcəyimiz kimi, Əbul-Əla da ağıla məhz bu cəhətdən yanaşmışdır. «Mən ağıl deyərkən elmləri başa düşürəm⁹» filrinin müəllifi Aristotel bələ hesab edirdi ki, həqiqəti ancaq ağıl düzgün və dəqiq təqdim edə bilər. Buna görə də o, «Analitiklər» əsərində yazırı: «Bizim həqiqəti dərk etmək üçün nail olduğumuz qabiliyyətlərdən bəziləri ilə həqiqət anlaşıldığı halda, başqaların səhvələrə apanıb çıxarıır (məs. rəy, mühakimə).

¹ В. М. Асмус. История античной философии. М., 1965, с. 70, 74

² Аристотель. Метафизика. М. 1934, стр. 25

³ А. О. Маковельский. Древнегреческие атомисты. Баку, 1946, стр. 243

⁴ Yenə orada, səh. 314

⁵ Yenə orada.

⁶ V.F.Asmus. Göstərilən əsəri, səh.109

⁷ Yenə orada, səh.151

⁸ Аристотель. Аналитики (первая и вторая). Госполитиздат, 1952, с. 245

¹ V. A. P. Гайд. Арабская литература. Москва, 1960, стр. 64

² А. О. Маковельский. Йосократики. I, с. 164.

Nedir ki? Ağlı elmin ve zeka verir ve təfakkürün heç bir növü qədər dəqiq deyildir? ¹

Qədim Romanın məşhur natiqi Siseron (e.v. 106-43) inşadıq canlılardan farqlandırın zəkaya yüksək qiymət vermiş, insan məhz ağıl-sayasında yüksəkdə durduğunu söyləmişdir. Bu görkəm mütafəkkir «Qanunlar haqqındakı» əsərində insanın təbiatda bəstün mövqeyini zəka ilə bağlayaraq yazdı: «Müxtəlif növü təbiəti varlıqlar içarısında yalnız insan başqalarının məhrum olduğunu düşümək şəbəkiliyyətinə malikdir». Yalnız «insanda deyil, bütün kainatda» göydə və yerdə ağıldan daha illahi olan bir şey var mı? Nizamın kıl: «Büyük ağıl bin yetkinlik və kamilliyə çatır onu haqlı olara müdrilik adlandınlılar».

İslam dini daxilində yaranmış mötəzili təriqəti ağlı, zəkanı korunan ibadətə qarşı qoyurdu. Mötəzili təliminin zəka barəsindən müddəəalarını daha da dəqiqləşdirən Əbu Yusif Yəqub el-Kindi (800-879) həqiqəti dərk etməyin zərurılıyını irəli sürərək deyir: «Həqiqət axtaran üçün həqiqətdən daha yaxşı heç bir şey yoxdur, həqiqət qarşı saymazyanalıq etmək, onu söyləyənlərə yuxandan aşağı baxmaq olmaz. Həqiqətlə heç kimi alçaltmaq olmaz, əksinə, həqiqət hər bir kəsə alicənablıq verir»².

Kindidən təxminən əsr yarım sonra yaradıcılığa başlanmış İbn Sina (980-1037) ağlı təfakkürün imkanlarını yüksək qiymətləndirmiş, zəkanı kainatı dərk etməyin əsas vasitəsi hesab etmişdir. Türk əsilli Əbu Nəsr el-Farabi (870-950) Şərqdə Aristotel fəlsəfəsinin mühüm müddəəalarını elmi surətdə şərh edən dahi mütafəkkir kimi qədim yunan filosoflarının ağıl haqqındaki fikirlərinə xüsusi diqqət yetirməyə bilməzdi. Doğrudan da, Farabi öz fəlsəfi traktatlarında zəkaya geniş yer vermiş, onun dörd növü üzərində ətraflı tədqiqat aparmışdır. Farabiya görə, ağıl «imkan daxilində», «həqiqət daxilində», «əldə edilmiş» və «faal olmaq» etibarı ilə dörd qismə bölünür ki, onların hərəsinin kainatı dərk etməkdə öz payı vardır. Böyük filosof «faal zəkanı» Allahın «ağlının yerdəki nümayəndəsi» hesab edir, insanı isə əldə edilmiş ağlin daşıyıcısı

adlandırır. Ağlı insanın ən yüksək və spesifik nəmati kimi qiymətləndirən Farabi zəkanı Anaksokorun və Aristotelin ardınca kainatın nizamkayıcısı savitəyəsinə qaldırır.

Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, qədim filosoflar, ilk növbədə isə Aristotel ağlı elmin başlangıcı sayılırlar. Deməli, həm yunan mütafəkkirleri, həm də orta əsr Şərqi filosofları ağlı bir növ fəlsəfə ilə eyniləşdirirdilər. Farabiya görə, insan dünyanın fəlsəfi dərki sayasında xösbəxtliyə çata bilər³. Deməli, ağıl insanı xösbəxtliyə çatdırıran əsas vasitədir. Beləliklə, nəticə etibarilə zəka nəinki həqiqətin dərki üçün əsas vasitə kimi əhəmiyyət kəsb edir, o həm də gözəlliyyin dərki və xösbəxtliyə çatmaq yolunda da əsas amil olur. İdrakin insan ruhuna xas olan bir kamillilik kimi qiymətləndirilməsi və bu kamilliyin ən böyük xösbəxtlik sayılması renessans ideyalarının carçası Dante Aligyerinin «Məclis» traktatında da öz əksini tapıb. Filosof «İlkin fəlsəfə»nın əvvəlində dediyi kimi, insanlar öz təbiətləri etibarilə idraka can atırlar. Bunun səbəbi odur ki, hər bir varlıq, ilkin təbiəti etibarilə öz kamilliyinə can atır və idrak bizim ruhumuzun ən yüksək kamilliyi olduğundan bizim ən ülvə səadətimiz də idrakda cəmlənit; və biz hamımız zətən ona doğru can atırıq.

Öz dövrünür ən savadlı adamlarından olan, əsrlər boyu bəşəriyyətin yaratdığı mənəvi sərvətləri mənimsəmiş, Əbul-Əlanın zəka barədə düşüncələri məhz belə bir əsas üzərində qərar tutur. Bununla belə, böyük şair öz sələflərinin bu qəbil fikirlərinə çox ehtiyatla yanaşmış, özündək zəka barədə söylənilən fikirlərə tənqidi münasibət bəsləmiş və bu fikirlərin yalnız öz dünyagörüşüne uyğun olan tərəflərini qəbul etmişdir. Bu cəhətdən Taha Hüseynin aşağıdakı fikirləri inandırıcı görsənir: «O, zəkadan savayı, heç bir şeye inanmırı. Bununla da, o, şəriəti ağıldan üstün tutan mütəkəllimlərə, ağıl birinci yerdə saysalar da, öz nəzəriyyələrinin əsası kimi şəriəti qəbul edən və ağıl ehkamlara tabe edən mötəzililərə, aqla qarşı ittihamlar irəli sürən, ona inanmayan,

¹ Аристотель. Академики. – 288

² Цицерон. Диалоги о госу, речес, о законах. Москва, 1966, с. 96

³ Ибр. произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1961, с. 59

Şair, bəzən insanları iki dəstəyə ayırmadan, ağlı olanın dini, dini olanın isə ağlı olmamasını bildirməkdən də çəkinmiş:

النَّاسُ أَمْلُ الْأَرْضِ دُوْعَى بِالْأَقْلَمِ
بَيْنَ وَآخِرِ بَيْنَ لَا عَقْلَ لَهُ

«İnsankar yer üzərində iki cürdülər. Birinin ağlı var dini yoxdur, o biri isə dindardır ağlı yoxdur».

Əbul-Əla elə bir cəmiyyətdə yaşayirdı ki, onun öz sözləri ilə desək, «sarsaq sözlər danişan heç bir şeydən çəkinmirdi, ağlı sahibləri isə bəzən edam olunmaqdən çəkinərək susurdular». Ona görə də şair insanları fikirlərini giz saxlamağa, məcazlarla danişmağa çağırırdı.

Bəzən şair bəşəriyyətin düçər olduğu bütün bəlaların səbəbinin insanların ağlısızlığında, onların zəkaya etinasız yanaşmasında görürdü.

فَشَوَّرَ الْعُقْلَ وَاتَّرَكَ غَيْرَهُ مَهْراً

فالعقل خيرٌ مشيرٌ ضمه النادي

«Öz ağlından məsləhət al, qalan nə var tulla.
Ağlı hamiya gərək olan ən yaxşı məsləhətçidin».

فلا تقبلن ما يخبرونك ضلة

اذا لم يؤيد ان توک به العقل

«Səni azdırıran heç bir xəbəri qəbul etmə.
Əgər sənə çatan xəbəri ağıl təsdiq etmirsa».

Şair həqiqət axtarışında olan bu yolda imam - başçı yolgöstərən, öndə gedən, axtaran müasirlərinə müraciətlə deyir:

يُرْتَحِي النَّاسُ أَنْ يَقُولُوا إِمامٌ

ناطقي في الكتبة الخرساء

كتب الضئيل لا إمام سوى العقل

مشيراً في صبحه والمساء

«İnsanlar la kitabələrdə bir iman baş qaldıracığına ümidi edirlər».

Zənnləri onları aldadır. Gecə gündüz yol göstərən ağıldı, başqa, imam yoxdum».

əsaslanmayan suflara qarşı çıxırdı. Bununla da o, ancaq zəkaya istinad edən yunan və müsəlman filosoflarının yolunu tuturdu⁷⁵⁷. Digər ərəb alimi Hənna əl-Fəxuri də belə bir qənaətə gəlir: «Əbul-Əla öz əsrin filosoflarının təsiri ilə ağlı rolunu çox yüksəklərə qaldırdı. Onun fikrincə, ağlı insan həqiqətə çatdırın yeganə imamı və peygamberdir». Ömr Fərrux bu məsələni daha aydın əks etdirir: «O, bütün məsələlərdə ağla istinadi tələb edir və onu yeganə hakim hesab edirdi. Hətta ağlı calb olunması tələb olunmayan məsələlərdə də o, ağlı yeganə hakime çevirirdi⁷⁵⁸».

Qeyd etmək lazımdır ki, böyük şəhər heç bir vaxt ağla abstrakt fəlsəfi anlayış kimi yanaşır və onun fəlsəfi cəhətdən izahına can atdır. Əbul-Əlanın nəzərində həqiqətin dərk edilməsi ancaq ağilla mümkündür. Bəzən də şair, öz sələflərinin yolu ilə gedərək ağlı idrak funksiyasını qəbul etməklə yanaşı, onu cəmiyyət həyatının tənzimləyicisi kimi də xarakterizə edirdi. Yuxarıda Anaksoqorun və Farabinin ağlı ümumdünya harmoniyasının səbəbkər hesab etmələrini qeyd etmişdik. Əbul-Əlanın aşağıdakı beyti də bu filosofların fikri ilə səsləşir:

الْبَ قَطْبُ الْأَمْرِ لَهُ رَحْمَةٌ

فيه تبیر كلها وتدرك

«Ağıl məhvər, hadisələr isə dəyirmən daşıdır.
Hər bir şey ağilla idarə olunub hərlənin»

Əbul-Əlanın ağlı haqqında bəzi müləhizələrindən aydın olur ki, o, Farabinin yuxarıda xatırladığımız terminlərindən yaxşı xəbərdar olub. Düzdür, Əbul-Əla öz fikirlərini Farabi kimi aydın ifadə etmir, lakin aşağıdakı beytlərin daxili mənası Orta Asiyadan olan dahi filosofun prinsiplərinə uyğun gelir:

سَتَبْعَدُ مَنْ يَدْعُوا إِلَى الْخَيْرِ حَاجَةً

وَأَرْجِلُ عَنْهَا مَا أَمَامِي سَوْيَ عَنْهِ

«Kim məni rifaha çağırısa, dərhal onun ardınca gedərəm.
Mən ağıldan başqa, tərşimdə nə varsa rədd edərəm».

صه حسين. ذكرى ببر. نعلاء. القاهرة . ١٢٠. ص. ٣٧

حنا القاخوري. تاريخ الأدب العربي. بيروت. ص. ٦٩١

عمر فروخ. تاريخ المسرح العربي. بيروت. ص. ٤٥٥

Əbü'l-Əla pöeziyasında ağlin həqiqətin dərki yolunda böyük roluna dəlaləti edən şerlər çoxdur. Ancaq yuxarıdakı cüzi misallar da bu böyük mütəfakkirin, ağıla olan, hədsiz inanmından xəbər verir. Bütün bu şerlər Əbü'l-Əlanın şair olmaqla yanaşı, həm də rasionalist felsefəni göylərə qaldıran müdrik bir filosof olmasından xəbər verir.

Sərgősünaslıq. Elmi əsərlər. Azərb. Döv. Universitetinin nəşri.
Bakı 1978(2), səh. 16-24. Məqalə rus dilində nəşr olunub.

Xətib Təbrizinin «Məqsurənin şəhhi» əsəri

Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Dureyd klassik arəb mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Akademik I. Y. Kraçkovski onu «ərəb filologiyası əməsində birinci dərəcəli ulduz¹» hesab etmiş, alman şərqşünası K. Brokkelman isə İbn Dureydi «Bəsra məktəbinə şöhrət qazandıran²» şəxsiyyət kimi qiymətləndirmişdir. İbn Dureydi, əsasən, bu dilçi alim kimi şöhrət qazansa da, o, eyni zamanda gözəl şair olmuş, həm müasirlərinin, həm də özündən sonra gələn filoloqların bu monada diqqatindən yayınlanmışdır. Onun haqqında deyilən «İbn Dureyd alimlər içərisində ən məşhur şair, şairlər içərisində isə ən böyük alimdir» fikri bu böyük alimin elm və sənət aləmündəki mövqeyini çox daqiq ifadə edir.

İbn Dureydin şer yaradıcılığında «Məqsurə» adı ilə tanınan qəsidiəsi çox mühüm yer tutur. Bu qəsida təkcə ədəbi-tarixi baxımdan deyil, həm də ərəb leksikoqrafyası cəhətindən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, 253 beytdə şəhərət olan bu şerində İbn Dureyd çətin bir yolla getmiş, onun qasiyə³ini əvvəldən axıra qədər naqış sözlər əsasında qurmuşdur. Yəni şəhərət sözləri şerinin qasiyə sisteminə cəlb etmişdir ki, onların üçüncü kök hərfi «ي» və «و» hərfləri ilə bitir. Bu da, təbii ki, ərəb dilinin zəngin söz ehtiyatının mükəmməl bilmək, ədəbiyyatda çox az işlənən nadir sözlərə bələd olmaq sayəsində reallaşa bilərdi. Ərəb leksikoqrafyasının on mətn bilicilərindən olan İbn Dureyd həmin vəzifənin öhdəsində bacarıqla gəlmış və sonrakı filoloqları heyrətə salan «Məqsurə» qəsidiəni sənətkarlıqla qələmə almışdır. «Məqsurə»nın mülliüm ədəbi-tarixi qiymətini, yüksək bədiiyyətini, zəngin leksikasını nüzəre alan alimlər ona çoxlu şərhələr yazımışlar. Bu şərhələr içərisində İbn Dureydi uğurladı İbn Xalaveyhin (öl. 980), Zəməxərinin (öl. 1143), Cəvaliqirin (öl. 1144), Məhəmməd ibn Əhməd ibn Hisəmin (öl. 1174), Hüseyn ibn Abdullah Sırafinin (öl. 979) və başqalarının əsərlərini göstərmək

¹ I. Y. Kraçkovski. VI, səh. 489.

² اس بروكلمان، شريح ادب العرب، نفسه الى العربية عبد الحليم النجاش، الجزء الثاني، القاهرة

olar¹. Böyük Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi də «Məqsurə» məraqlanmış və ona ətraflı, dolğun şərh yazmışdır.

İbn Dureyd bu qasidəsini Xorasanda olarkən qələm almışdır. Zəncilər Bəsrəni tutduqdan sonra alim öz vətəni Əmmən qəçmiş, orada 12 il qaldıqdan sonra Xorasana gələrək oranın vəlli Abdulla ibn Məhəmməd ibn Mikalın və onun oğlu İsmayılin rəğbatını qazanmış², «Məqsurə» qasidəsini də onkara İthaf etmişdir. Həm həm bu məlumatı Xətib Təbrizinin şəhri bir daha təsdiq edir. Təbriz göstərir ki, Abdulla ibn Məhəmməd ibn Mikal və onun oğlu Əbu Abbas İsmayıll Fars əyalətinin əmirləri olmuşlar³. Azərbaycan alimi daha sonra qeyd edir ki, «Əbu Bəkr bu qasidəni Bəsrəni tərk etdiyindən sonra, Fars torpağında olarkən yazmış, ibn Mikal və onun oğlunu mədh etmişdir.⁴»

Yuxarıda göstərildiyi kimi, İbn Dureydin qasidəsini şərh etmək heç də asan məsələ deyildi. Şair bu şerini yazarkən sanki özünün müxtəlif sahələrdəki dərin biliyini nümayiş etdirməyi çalışmışdır. Çoxlu dilçilik məsələlərini bir kənara qoyub İbn Dureydin «Məqsurə»də toxunduğu etnoqrafiya, fəlsəfə, ilahiyyat, tarix, folklor materiallarını xatırlasaq, bu hökmün nə qədər haqlı olduğunu əyani surətdə görə bilərik. Təbii ki, şərhçi həmin materialları izah etmədən qarşısına qoymuş əsas məqsədə - şerin mənasını anlaşıqlı dildə oxucuya çatdırmaq məqsədində nail ola bilməzdi. Məhz buna görə də Xətib Təbrizinin şəhərində oxucu həm ərablərin qədim həyatı ilə əlaqədar çoxlu əhvalatlarla qarşılaşır, həm də cəhiliyyət ərablərinin qonşu ölkələrlə tarixi əlaqələrinə dair yeni məlumatlar əldə edir. Xüsusən, Seyf ibn Zi Yəzən⁵, Əmr ibn Hind⁶, İmrul-Qeys⁷ haqqında Xətib Təbrizinin verdiyi parçalar bir çox baxımdan diqqəti cəlb edir.

Xətib Təbrizi Seyf ibn Zi Yəzən haqqındaki tarixi xronikasında xəber verir ki, həbəşlər Yəməni işgal etdiyindən sonra Yəmən

hökmdarı Seyf kömək üçün Bizans imperatoruna müraciət edir. Lakin imperatorun müşavirleri Seyfə kömək etməkdən boyun qaçırırlar. Onlar imperatora deyirlər ki, «habəşlər bizim din qardaşlarımızdır, bu arabin dini isə bizim etiqadımızı eksinədir!». Buna əsasən imperator Seyf qəti cavab vermər, hətta müxtəlif bəhanələrlə onu yeddi II Bizans ölkəsində yaşamaya məcbur edir. Nəhayət Seyf başa düşür ki, Bizans imperatoru ona kömək etməyəcəkdir. Bundan sonra o, Sasani hökmdarı Hörmüze pənah gətirir və onun köməyi sayasında həbəşlərə qalib gəlir.

Xətib Təbrizinin ərab şerinin görkəmli nümayəndəsi, maşhur cəhiliyyət şairi İmrul-Qeys barəsində verdiyi məlumat, ədəbi-tarixi baxımdan daha əhəmiyyətlidir. İmrul-Qeys barəsində orta əsr müəlliflərinin antologiyalarında, təzkirələrində ədəbi-tarixi əsərlərdə istənilən qədər materiala rast gəlmək mümkündür. Ancaq bu materialların əksər hissəsi dəlaşiq, ziddiyyətli olduğundan, daha çox rəvayət xarakteri daşıdığından şairin həqiqi həyat yolunu öyrənmək üçün lazımi məlumat vermır. Həm də bu məlumatlara XI əsrənən sonrakı müəlliflərin əsərlərində bol-bol rəs gəlirik. Məhz bu mənada Xətib Təbrizinin İmrul-Qeysin həyatına həsr etdiyi parça müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, Azərbaycan alimi ərab şairi barəsində yeni heç bir fikir söyləmir. Lakin klassik ərab ədəbiyyatını öyrənənlər, tədqiq edənlər üçün hər yeni müəllifin aşkar çıxarılmasının, onun məlumatlarının elmi tədqiqatlara cəlb edilməsinin tarixi dəyəri inkaredilməzdır. İmrul-Qeys haqqında çox yazılmış, onun həyat və yaradıcılığına xeyli əsər həst olunmuşdur. Lakin bu tədqiqatların demək olar ki, heç birində Xətib Təbrizinin məlumatlarına toxunulmamışdır. Halbuki xronoloji baxımdan Xətib Təbrizidən xeyli sonra gəlib əsərlərində İmrul-Qeysə aid cüzi məlumatlar verən müəlliflərə bu tədqiqatlarda həvəslə istinad edilmişdir. Fikrimizin əsas yekunu budur ki, Xətib Təbrizinin «Məqsurənin şəhri» əsəri İmrul-Qeysin həyatına dair qədim və etibarlı məxəzlərdən biri hesab olunmalıdır.

Xətib Təbrizinin şəhərlərin fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri budur ki, alim şərə heç vaxt versifikasiator kimi yanaşmamış, onun bədii mənalarının açılmasını öz tədqiqatının əsasında qoymuşdur. «Məqsurənin şəhri» əsərində alim bu prinsipinə sadıq qalmış,

¹ Bu haqda ətraflı bax: K. Brokkelman, II, səh. 179-181; Hacı Xəlifə. Kəşf az-zunun, II, Dərsəadət, 1310, səh. 509-510

² Yaqut. İrşad, II, 243-246

³ شرح مقصورة ابن دريد للخطيب التبريري. دمشق ١٩٧١، ص ٣٣

⁴ Məqsurənin şəhri, səh. 212

⁵ Yenə orada, səh. 78-80

⁶ Yenə orada, səh. 81-82

⁷ Yenə orada, səh. 54-58

beytərin dərin bədii təhliliyi yermiştir. Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün bəzi məsallara nəzər salaq:

Xətib Təbrizi şərəfə şairin şəxsiyyəti, mənəvi aləmi, daxili həlli arasında daim vəhdət axtaran şərhçilərdən biridir. Məlum ola ki, İbn Dureydi «Məqsurə» qəsidişini səksən yaşlarında olarkən qələmə almışdır. Buna görə də şerdə artıq ölümünü gözləyən bəsətin rəfibil həyacanlarını axtarmaq tamamilə caizdir. Bəzən bəsəsizlik, həyacan örtülü iradə olunsa da, diqqətli təhlil həm də örtüyü qaldırıb əell həqiqəti aşkara çıxarmağa imkan verir. İbn Dureydin aşağıdakı beytinə müraciət edək:

إذا نوى الشخص الرطيب فاعمله
ان قصارة نفاذ ونوى

«Yaşıl bir budaq qurumağa başlayırsa, yəqin et ki, onun sonu ölüm və heçlikdir».

Xətib Təbrizi beytin müstəqim və məcazi mənalarını bəla izah edir: «Əgər görsən ki, budaq yaşıllaşdıqdan sonra qurumağa başlayır, bil ki, o, məhv olmağa və zavalə doğru gedir. Bu bir məsəldir və şair onu özüne aid edərək deyir: «Mən də beləyəm. Dövrən cavanlığını idən almışdır. Aqibətim ölmək və bu dünyadan köçmək olacaqdım».²

İbn Dureydin qəsidişlə mədhiyyə xarakterində yazıldığından şair burada mübaliğədən bol-bol istifadə etmişdir. Xətib Təbrizini bədii ifadə və təsvir və tələrinin poetik yararlığını ön plana çəkir, bunların bədii cəhətdə özünü necə doğrultduğunu izah edir. Əlbətdə, bədii həqiqət poeziyada həmişə çılpaq, müstəqim şəkildə meydana çıxmır, şair təxəyyülünün obrayı təfəkkürünün məcazlar sellinin bulanıq sularında, gizlənməyi daha üstün tutur. Öz məmduhunun şücaətini, qoçaqlığını, hakimiyyətinin qeyri-məhdudluğunu göstərmək üçün İbn Dureydin aşağıdakı beytini işlətməsi bu mənada şairin bədii tapıntısı hesab olunmalıdır:

تفنو المنيا طائعات أمره

ترضي الذي يرضي وتنبئ ما لي³

«Ölüm bələ onun hökmüne boyun əyir, məmduhun razı qaldıqlarından razı qalır, nifrat etdiyinə ikrəhla yanaşın».

Lakin bəzi filoloqlar poetik sənətin qanunlarına standart müddəəalarla yanaşaraq İbn Dureydin bu beytinə irad tutmuş, ölümü məmduhun xidmətçisine çevirən şairin mübaliğəsini yersiz etmişlər. Aydındır ki, müstəqim mənada yanaşsaq, şairin «ifratavardığını» söyləyən tənqidçilərə haqq qazandırı bilərik. Lakin Xətib Təbrizi heç də mühafizəkar filoloqlar dəstəsinə mənsub olmamış, bədii yaradıcılıqda sərbəstliyə daim tərəfdar olmuşdur. Yuxarıdakı beytin izahında da Azərbaycan alimi mühafizəkarlara cavab verərək yazımışdır: «Bəzəi elni adamları bu sahədə şairlərə irad tutur, bunu ifratçılıq və ölçünü pozmaq hesab edirlər. Mən isə bunu yaxşı hal hesab edirəm. Çünkü şairlərin niyyəti «az qalır ki, bələ olsun» rəsəvvürünü ifadə edir və diniyici də bu zaman şairin nə demək istədiyini aydın dərk edir».

Xətib Təbrizi «Məqsurənin şərhü» əsərində tez-tez Qurana, hədislərə müraciət edir. Bu müraciət heç də formal məqsəd daşıımı, beytlərin məzmununun açılmasına, ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin mənasının dəqiqləşdirilməsinə, alimin müləhizələrinin əsaslandırılmasına xidmət edir. Bəzən Xətib Təbrizi müəyyən hədislərə geniş izahat verir, hətta mübahisəyə girişir, bu və ya digər hədisin əsil mənasını açmağa çalışır. «Dəhm» (tale, zaman, dünya) sözünün izahı ilə əlaqədar bir hədisə və ona Xətib Təbrizinin verdiyi şərhə nəzər salaq. Həmin hədisin izahı çox mübahisəli olduğundan Azərbaycan alimi müxtəlif şerlərdən nümunələr gətirmiş, hədisə daha tutarlı izah vermişdir. Fikrimiz aydın olsun deyə, həmin izahı cüzi ixtisarla (şerləri ixtisar etməklə) verməyi məqsədə uyğun hesab edirik: «Hədisdə deyilir: «Dəhri söyməyin, çünkü elə Allah özü dəhri deməkdir». Bu elə bir hədisdir ki, heç bir müsəlman onun mənasını bilməkdə cahillik etməməlidir. Çünkü küfr əhli bu hədislə müsəlmanlara irad tuturlar. Qasım ibn Səlləm demişdir: «Zindiqlikda və materializmdə ittihad olunanlar bu hədislə biza etiraz edərək deyirlər: Məgər görmüsünüz mü hədisdə deyilir. Elə Allah özü dəhri deməkdir». Hədisin izahı budur ki, ərəblər onlara ölüm, qıtlıq, tələfat və s. bu kimi fəlakət üz verdikdə dəhri məzəmmət etməyə, onu

¹ Məqsurənin şərhü, səh. 18.

² Yenə orada, səh. 21.

³ Məqsurənin şərhü, səh. 105.

söyməyə adət etmişlər. Bu fəlakətlər üz verdikdə ərəblər deyirlər: «*Onkira dəhrin gərdişi müsibət gətiirdi*». «*Dəhr onları məhv etdi*» yaxud «*Dəhrin onlara qəzəbi tutdu*». Bununla əlaqədər dəhri bütünlük müsibətlərin sababkan heç ab edib ona söyüş yağıdırırlar». Buna görə peyğəmbər «*Dəhri söyməyin*» deyərək bunu nəzərdə tutmuşdur ki, sizə bu cür balalar göndərəni söyməyin. Belə ki, siz bu fəlakətlər törədən söyərkən söylüşünüz Allaha aid olur, çünki müsibətlər göndərən dəhri deyil, Allahdır. Hədilsin mənası budur və mən digər izah bilmirəm!».

Xətib Təbrizi Məqsurənin şərhini¹ndə digər dini-falsafə cərəyanlarının da müddəələrinə toxunmuşdur. Xüsusilə, o dövrda geniş yayılmış mütəkəllim təliminə aid verillən misallar diqqəti cəlb edir. İnsan hissələrinin bədən üzvləri ilə əlaqəsini eks etdirən aşağıdakı parça müəyyən maraq doğurur. Xətib Təbrizi yazar: «Mütəkəllimlər deyirlər: «Ağlın məskəni beyin, haqq və batılıq məskəni dil, dad orqanı damaq, eşitmə orqanı qulaq, həya orqanı gözlər, gülüş yeri çənə, əldatma orqanı qəlb, qəm, sevinc və şövq orqanı ürək, səslərin məskəni böyrək, rəhm orqanı dalaq, qəzəb orqanı ciyar, qüvvət orqanı kürək, iş orqanı əllər, addımlama orqanı ayaqlar, yorgunluğun obyekti bütün bədən, ruhun obyekti həyadır ki, o da qan deməkdir».

Əvvəldə deyildiyi kimi, ibn Dureyd dövrünün ən böyük dilçi alimlərindən biri olmuşdur. Onun «Cəmhərə» kitabı ərəb leksi-köqrafiyasının şah əsərlərindən hesab olunur. «Məqsurə» qəsidi-surətdə istifadə etmiş, şerini ərəb dilinin nadir sözləri ilə bəzəmiş. Çətin qrammatik ifadələri bol-bol işlətmışdır. Məhz buna görə də Xətib Təbrizinin şərhində dilçilik məsələlərinin izahı əsas yer tutur. Bəzən bir sözün, bir ifadənin izahında Azərbaycan alimi çoxlu tarixi, ədəbi faktlara, dilçilik terminlərinə müraciət etməli olmuşdur. Bu mənada «Öməranı» (iki Ömər) ifadəsinin şərhini çox maraqlıdır.

Klassik ərəb dilində qoşalaşmış sözlər çox geniş yayılmışdır. Məsələn, ərəblər «Cədidanı» (iki yenilik) dedikdə gecə ilə gündüzü, «Qəməranı» (iki ay) dedikdə ayla günəşini, «Əsvadanı» (iki qara) dedikdə xurma ilə suyu, «Əhmaranı» (iki qırmızı) dedikdə atla-

grabı nəzərdə tutmuşlar. «Öməranı» ifadəsi də bu qəbilə sözlərdən bırdır. Lakin yuxarıdakı ifadələrin hansı aşyaları ifadə etməsi mübahisə doğurmasa da, «Öməranı» istihali ilə kimlərin nəzərdə tutulması dilçilər arasında kəskin bətilafə səbəb olmuşdur. Coxları belə güman edirlər ki, «Öməranı» dedikdə ərəblər Raşidi xəlifəsi Ömer ibn el-Xəttabi və Əməvi xəlifəsi Ömer ibn Əbdüləzizi nəzərdə tuturlar. Xətib Təbrizi göstərir ki, bu izah yanlışdır və ərəb dilinin incəliklərinə bələd olmamagın nəticəsidir. Azərbaycan alimi göstərir ki, burada Ömer ibn el-Xəttab və Əbu Bəkr əhatə olunmuşdur. Təbrizi öz opponentlərinə fikrini belə sübut edir: «Soruşa bilərsiniz: Bəs nə üçün Əbu Bəkrə üstünlük verib «Əbu Bəkreyni» deməyiblər? A.İ. Əbu Bəkr Ömərdən tarixən daha qədimdir. Cəvab verirəm: Sizin dediyiniz məzmun cəhətdən doğru olsa da, tələffüzdə «Öməranı» demək «Əbu Bəkreyni» deməkdən asandır. Ərəblər dildə həmişə asanlığa meyl etmişlər. Soruşa bilərsiniz: Əbu Bəkr həm də Ətləq adlanırdı, bəs nə üçün «Ətiqanı» deməyiblər? Bunun da cavabı odur ki, Əbu Bəkr künəyəsi daha çox yayılmışdır. Ərəblər də həmişə daha məshura meyl edirlər!» Xətib Təbrizi daha sonra göstərir ki, «Öməranı» ifadəsi hələ Ömer ibn Əbdüləziz dönyaya gəlməmişdən əvvəl yaranmışdır.² Beləliklə, gördüyüümüz kimi Xətib Təbrizi dilləri hadisələrinin izahında həmişə asanlığı, sərrast deyilişli əsas götürür. Bunu biz sözlərin etimologiyasının şərhində də görürük. Şərhçi sözlərin etimologiyasını aydınlaşdırarkən həmin sözün ifadə etdiyi əşyanın əlamətlərini, xarakterik cəhətini əsas götürür, bəzən də hər bir sözün tarixi şəraitlə əlaqədar mənasına diqqət yetirir. Məsələn, Xətib Təbrizi «Xəmr» (şərab) sözünün «qarışmaq», «təməsa girmək» mənasını ifadə edən «xaməra» felindən yarandığını göstərir və qeyd edir ki, şərab ağla təsir etdiyindən, bir növ onunla qarışlığından «xəmr» adlanmışdır.³ Burada şərhçinin şərabın xüsusiyyəti əsasında «xəmr» sözünün etimologiyasını izah etdiyini görürük. İslam dini yarandıqdan sonra isə şərabə həm də «bintu səmanin» (səksənin qızı) adı verilmişdir. Xətib Təbrizi bunu belə izah

¹ Məqsurənin şərhini, səh. 36.

² Yenə orada, səh. 26-27.

¹ Məqsurənin şərhini, səh. 47-49.

² Yenə orada, səh. 50.

³ Yenə orada, səh. 58.

edir ki, şərlətə görə, şərab içmənə adama səksəni qamçı vurulmalıdır
«blintu səmanını» ifadəsi də buradan doğmuşdur».¹
 «Kaff» sözünün etimologiyasının şərflidə çox maraqlıdır.
 Xəzib Təbrizini yazır: «Küfr» sözünün mənası «ört-basdır etmə
deməkdir. Buradan da kafir sözü meydana çıxmışdır, çünkü kafir
şeyi ört-basdır edir ki, o, hamiya aydın olmalıdır. Gecəyə də kafir
deyilir, çünkü o öz zülüməti ilə hər şeyi görünməz edir». Əkinçiyə də
kafir deyilir, çünkü o toxumu torpaqda gizlədir, yəni üstünü örtür».²
 «Məqsurənin şəhəri» Xəzib Təbrizinin zəngin yaradıcılığı
çərçivənək üçün mühüm mənzəzlərdən biridir. Alimin dilçili
mərhələndəki möhtəşəm axtarışları bu əsərdə daha geniş təmsil
edilmişdir. Bundan əlavə, yuxarıda gördüyüümüz kimi Azərbaycan
alimi «Məqsurənin şəhəri» kitabında digər məsələlərə də toxunmuş,
mənada «Məqsurənin şəhəri» daha diqqətli tədqiqat obyektiñ
çevrilməyə tamamilə layıqdir.

Şərqşünaslıq. Elmi əsərlər. Azərb. Döv. Universitetinin nəşri.
 Bakı 1979. (1) səh. 14-19

Ərəb ədəbiyyatında «ənənələrə qayıdış» dövrü haqqında bəzi nühalizələr

Alimlər Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatını üç böyük
mərhələyə ayıırlar: yeniləşmə dövrü, ənənələrə qayıdış dövrü,
sabitləşmə və ədəbi sintez dövrü. Bu bölgü təsadüfi deyil və onun
əsasında beş əsr ərzində yaranan ədəbiyyatın əlvən və çoxcəhətli
materialları durur. Belə ki, hər mərhələ özünün səciyyəvi
xüsusiyyətləri, ədəbi-bədii, sıqləti, həyatı necə eks etdirməsi, bədii
ümmümləşdirmələri baxımından müstəsnaliq təşkil etdiyi kimi, estetik
idealları nöqtəyi-nəzərinə də ayrıca bir hadisədir. Lakin ayrı-ayrı
mərhələlərə məxsus bu müstəsnaliq, bu səciyyəvilik onların
arasındaki six rəbitəni, tarixi inkişaf bırgalılığını təbii ki, inkar etmir.
 Çünkü ədəbi prosesin dialektik inkişafı yenin n köhnənin daxilində
yaranıb onun yaşamağa qadir olan cəhətlərini saxlaması və bunun
əsasında formallaşması ilə xarakterizə olunur.

Bu məqalədə qarşıya qoyulan məqsəd Abbasilər dövrü
ədəbiyyatının inkişaf tarixini ayrı-ayrı mərhələlər üzrə izləmək deyil.
ənənələrə qayıdış dövrünün bəzi mübahisəli nöqtələrinə toxunmaq,
daha doğrusu, bu terminin real vəziyyəti nə qədər düzgün əhatə
etməsini aydınlaşdırmaqdır. Belə ki, «ənənələrə qayıdış», bəzi
hallarda isə «qədimə qayıdış» adını almış bu mərhələ heç də sözün
əsil mənasında ərəb ədəbiyyatının cahiliyyət dövrünün ədəbi
normalarını təqlid etməsi deyildir. Halbuki, ərəb alimlərinin
əksəriyyəti, müasir Avropa alimlərinin çoxu, kusiya tədqiqatçılarının
bəziləri məsələyə başqa cür yanaşmış, yəni Abbasilər ədəbiyyatının
ikinci mərhələsi ilə cahiliyyət ədəbiyyaya arasında əsaslı fərqləri
görməmişlər.

Məsələnin mahiyyətinə keçməzən əvvəl «ənənələrə
qayıdış» dövründə yaranmış ədəbiyyatın tənsi zəminin üzərində³
yüksəldiyini qısaca aydınlaşdırmaq lazımlı gəlir. Bunun üçün isə
əvvəlkı dövrə, yəni «Yeniləşmə mərhələsinə» nəzər salmaq, onun
ədəbi-estetik normalarını xatırlamaq zəruridır.

Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə əlaqədar olaraq
xilafətin ictimai, siyasi, mədəni və ədəbi hayatında böyük
dəyişikliklər baş verir. Bu vaxta qədər özünün sif ərəb
xüsusiyyətlərini inadla qoruyan poeziya başqa xalqların ədəbiyyatının

¹ Yenə orada, səh. 219.

² Yenə orada, səh. 188-189.

güclü təzyiqi altında artıq «kənar tasırlardan» xillas ola bilmir. Poeziyada yenillyə doğru elə qüvvətli meyl yaranır ki, bu meyl köhnə çərçivələrin qırılmasına, ərəb dilli şerin ədəbi-estetik normalarının asası dəyişilməsinə səhəb olur. Cahiliyyət və Əməvilər dövrü poeziyasına xas olan xüsusiyyətlər aradan qalxır, standart, məhdud, mühafizəkar üslub bütün müqavimətinə baxrnayaraq, yeni ədəbi prinsiplər qarşısında güzəştə getməyə məcbur olur. Poetik fikr dondurən baxışlara çox güclü zərbə endirilir və bunun da nəticəsində şair ilhamının sərbəst pərvazlanması üçün əlverişli şərait meydana gəlir. Belə bir şəraitdə yaranan poeziya həyata daha geniş nəzərlərə baxır, ən başlıcası real həyatın tələblərinə cavat vermək üçün yollar axtarır. Artıq bu dövrdə şairin ilhamı standar: poetik müddəələri, mühafizəkar ehkamlar dünyasından uzaqlaşaraq real həyat həqiqətlərinə doğru can atır. Bu vaxta qədər sələflərinin köləsi olan şair həyatın «əsirinə» çevrilir və onun ehtiyacklarını öz axtarışlarının əsas obyekti kimi qəbul edir. Bunun da nəticəsində şer səmadakı məhbəsini tərk edərək həyatın mürəkkəb yollarda addımlamağa başlayır. «Yeniləşmə mərhələsi» adlanan bu dövrdə real həyat lövhələrinin təsviri, konkret insanı hissələrin səmimi tərənnümü, insanın arzusunun, düşüncəsinin, estetik zövqünün hər bir əsərin mərkəzində durması aydın müşahidə olunur. Bəşşar ibn Burd. Əbu Nuvas kim şairlər cəsarətlə mühafizəkar ərəb şerinin vaxtı keçmiş normalarını aradan qaldırır. Öz şerlərində bu normalara istehza edirlər.

Lakin belə bir vəziyyət uzun çəkmir. Artıq IX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda yeni səslər eşidilir. Yenidən klassik ərəb şerinin ədəbi-estetik prinsiplərinə qayıtmak haqqında çağırışlar güclənir, Əbu Nuvas məktəbinə hücumlar kütləvi xarakter alır. Ənənəvi sxolastik ruhda tərbiyələnmiş ərəb filoloqları şairlərdən tələb edirlər ki, onlar Əbu Nuvas üslubundan üz döndərib «əsil ərəb şerinə» qayıtsınlar. Həmin filoloqların nəzərincə, yeniləşmə şeri poetik qanunlara ziddir, yüksək poeziya nümunəsi deyildir. Ən başlıcası, «avamların» ruhunu oxşayan zövqsüz söz yiğinidir. Əsil poeziya təmtəraqlı ifadələr, çətin dil, bər-bəzəkli təriflər, donuq təsvirlər poeziyasıdır, belə çağırışların məğzi budur ki, poeziya yenidən xalqdan ayrılib saraylara qapılışın, şairlərin yaradıcılıq axtarışları ənənəvi poetik təfəkkür dairəsi ilə məhdudlaşdırın. Bu çağırışlar cavabsız qalmadı və Əbu Təmmam kimi qüdrətli bir şairin

yəttişməsi ilə bədli ədəbiyyatın yeni bir istiqamətə yönəlməsi proses başa çatdı. Həmin ədəbiyyat, isə tərəfə «ənənələrə qayıdır» dövrü adı ilə daxil oldu.

Lakin elə mübahisə də buradan başlayır. Bu dövrdə doğrudanmı cahiliyyət ədəbiyyatının norma və prinsiplərinə qayıtmadır? Doğrudanmı bu poeziya cahiliyyət şerinin təqliğidir? Doğrudanmı Əbu Təmmam cahiliyyət şairlərindən fərqlənmir və onlann yolunun sadəcə davamçısıdır? Neca ola bilmişdir ki ədəbiyyat yenidən geriye qayıtmış, əvvəlki əsrde əldə etdiyi nailiyə yətləri kənara tullamışdır?

Əlbəttə, əgər məsələyə zahiri cəhətdən yanaşsaq, bu suallara müsbət cavab verə bilərik. Ərəb filoloqları da məhz bu cür hərəkət etmiş, zahiri faktları əsas götürərək IX əsr ərəb poeziyasını qədim ənənələri dirildən bi dublikat kimi qəbul etmişlər. IX əsr ərəb poeziyasını və onun qüdrətli nümayəndəsi Əbu Təmmamin yaradıcılığının dərindən nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu poeziya keyfiyyət cəhətdən yeni bir hadisə olmuş, ərəb ədəbiyyatının daha yüksək inkişaf mərhələsinə keçdiyini eks etdirmiştir. Ənənələrə qayıdır dövrü poeziyası cahiliyyət ədəbiyyatının prinsip və normalarını təqliğ etməmiş, eksinə, bədii təxəyyüllü, bədil əmumiləşdirməni, estetik duyumun daha yüksək prinsiplərini qərarlaşdırılmışdır. Bu poeziya özünün daxili məzmunu, bədil keyfiyyətləri, estetik prinsiplər baxımından irəliyə doğru atılmış inamlı addim kimi başa düşülməlidir. Bu məsələni aydın təsəvvür etmək üçün Əbu Təmmamın yaradıcılığının bəzi spesifik cəhətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Əbu Təmmam ərəb ədəbiyyatında şərə, sənətə yeni münasibətin əsasını qoyan sənətkarlardan biridir. Ona qədər ərəb poeziyasında da təqlidçilik, dil qanunlarına kor-korana itaət, vəzn və qəfiyə sahəsində mühafizəkarlıq, bədil ifadə vasitələrinin işlədiyi məsində ənənəyə sadıqlik, köhnə obrazları, təsvirləri fanatikcəsinə qoruyub saxlamaq kimi donuq ehkamlar hökm süründü. Şairin şerinin orijinallığına görə yox, ənənəvi poeziyaya sadıqliyinə görə qiymət verilirdi. Bu isə şerdə məzmun, məna və icleyaya böyük zərbə vurur şairin sərbəstliyini məhdudlaşdırırırdı. Ərəb şairi yeni mənalara axtarmaq, yeni fikirlər söyləmək əvəzinə köhnə obrazlar, deyilmiş fikirlər əsasında hərəkət etmək məcburiyyətində qalırdı. Mühafizəkar ərəb şerinin bu qanunlarına ilk dəfə olaraq Əbu Nuvas müharibə etdi. Əbu Nuvas poeziyasını canlı, mütəhərrik obrazlarda konkre-

həyatlı məzmunla fəzilətləşdirdi. Lakin Əbu Nuvas şerini dilçiliyi qaydalarına ehtiyatla yanaşdı. Rimi, bədil və fəlsəfi ümumiləşdirme cəhətdən də bir o qədər fərqlənmirdi. Bu sahədə isə ilk təşəbbüsü Əbu Təmmamın müyəssər oldu.

Əbu Təmmam özüre qədər yaşmış bütün ərəb şairlərindən fərqli olaraq mənəni şerin asası saymışdır. Onun fikrincə, şairin orijinallığı, novatorluğu, şaxsiyyəti ancaq və ancaq yazdıqlarının mənə və məzmunundan meydana çıxa bilər. Çünkü :

لَا مَعْلُوٌ فِي الْكَارَبِ
نَضَتْ وَكَنَّ الْقَوْلَى عَوْنَى

Mənələr çox az-az yaranan fikirlərdir. Qafiyələr isə şerdə tez-tez təkrar olunur.

Beləlikdə, Əbu Təmmamin estetik meyari ilk növbədə fikrə, məzmununa əsaslanırdı. Şair ilhamı, təbi, taxayyülü, xəyalı inkar etmirdi. Lakin o, zəkəni, "üşüncəni, əqli əsas şərt kimi qəbul edərək hissiyatı fəlsəfə və məntiqə tabe edirdi. Ərəb alimi Şövqi Dayf bu barədə yazar ki, "Əbu Təmmam düşüncəni şərə daxil edirdi. Sanki o, öz fəlsəfəsini şərə tabe edən filosof, yaxud öz şerini fəlsəfəyə və dəqiq fikrə uyğunlaşdırın şairdir. Onun elə bir şeri yoxdur ki, şair orada daim ardıcıl düşünməmiş olsun".

Deməli, Əbu Təmmam yalnız ilhamına arxalanıb xəyal və fantaziya aləmində pərvaz edən şairdən çox, elminə, məntiqinə güvənib ağıl və zəka dairəsində yaxıb-yaradan sənətkar olmuşdur. Belə bir şair olmaq üçün isə, şübhəsiz ki, müxtəlif elmlərə dərindən yiyələnmək, bilik dairəsini maksimum genişləndirmək tələb olunurdu. Əbu Təmmam bu cəhətdən dövrünün bütün şairlərindən fərqlənirdi. Ərəb alimi Hənna al-Fəxuri şairin elminə, biliyinə işarə edərək yazardı: "Artıq onun dövründə yunan dilindən fəlsəfə və məntiqə dair çoxlu kitablar ərəb dilinə tərcümə olunmuşdu. Əbu Təmmam böyük həvəslə onları mütaliə etmiş və onlardan o qədər

kaydalılmışdır ki, ona qədərkı heç bir ərəb adibi bu sahədə onunkı müqayisə oluna bilməz. Bu bilik onun şerlərində təzahür edərək yeni mənələrin, əqli hökmərin bol-bol meydana çıxmasına imkan yaratmışdır".¹

Dərin bilik, geniş məlumat, məntiqi hökmilərə meyl, fəlsəfi ümumiləşdirme bacarığı Əbu Təmmama bütün şerlərində yeni fikir söyləməyə, səlahiyyətdən müsbət mənada fərqlənməyə imkan vermişdir. O, hər şeyi - sözü, ifadəni, tərkibi, qafiyəni, hətta dil qaydalannı fikrə tabe edirdi. Bunu aydın rəsəvvür etmək üçün şairin ən məşhur şerlərindən bir parçaya nəzər salaq. Ancaq bu şerin yazılıma səbəbini bilmədən məzmununu başa düşmək çətin olduğundan onun nə münasibətlə qələrnə alındığı barəsində qısa izahat vermək lazırm gəlli.

Xətib Təbrizi göstərir ki, xəlifa Mötəsim (833-842) Bizans sərhəddi yaxınlığında yerləşən Amoriya qalasını tutmağa hazırlaşarkən bizanslılar onun yanına elçi göndərirlər. Elçi iddia edir ki, münəccimlər ilduzlarının və dini kitabların bu barədə rəyini öyrənmiş və belə cərara gəlmişlər ki, müsəlmanlar bu qalanı qış faslı işğal edə bilməzlər². Əlbəttə, Bizans imperatoru müharibəyə hazır olmadığından bu kələyə əl atmış və müəyyən vaxt qazanmaq məqsədini güdmüşdür. Xəlifa Mötəsim bu sözlərə əhəmiyyət verməyib hücumu keçmiş, əvvəl Sumeysat yaxınlığındaki Zibatranı işğal etmiş, sonra Amoriyaya daxil olub oranı yandırmışdır. Əbu Təmmam da bu münasibətlə xəlifəyə mədhiyyə həsr etmişdir. Mədhiyyənin, xüsusən, əvvəli şairin yaradıcılıq xüsusiyyəti barəsində müəyyən qənaəətə gəlmək üçün çox səciyyəvidir:

السيف أسلق أنياء من الكتب

في حلته الحد بين الحد واللعب

بيضر الصريح لا سود الصحائف في

متوئهن جلاء الشك والريب

والعلم في شب الـ رماح لامعة

بين الخمسين لا في السبعة الشهب

¹ حنا الفاخوري . تاريخ الأدب العربي . ص ١٩٢

² Divan Əbu Təmmamı bişərh Xətib Təbrizi, I c., səh. 40.

³ Sövqi Dayf. Cöstərilən əsəri, səh.279.

بيان أبي تمام بشرح الخطيب التبريري . تحقيق محمد عبد عزام ، المجلد الثالث. القاهرة ، ٢٠٠٥ /Bundan sonra: Divan Əbu Təmmam bişərh Xətib Təbrizi, I c., Qahirə, 1957/.

² شوفي ضيفه تاریخ الادب العربي . القاهرة . ص ٣٦٩ /Bundan sonra: Şövqi Dayf. Tərix əl-ədəb əl-ərəbi, III c./

لِيَرْوَاهِيَةُ أَمْ لِنَحْمَ وَمَا
صَاغُوهُ مِنْ زَحْفٍ فِيهَا وَمِنْ كَلْبٍ
وَخَوْفُوا النَّاسُ مِنْ نَقْيَاءِ مَظَالِمَةِ
إِذَا بَهَا الْكَوْكَبُ الْغَرْبِيُّ نَوْ النَّهَبِ
لَوْ بَيْنَتْ فَحْدًا مَرَا قَبْلَ مَوْقِعِهِ
لَمْ تَخْفِ مَا حَلَّ بِالْأَوْتَانِ وَالصَّلْبِ

"Qılıncılar hər şeyi kitablardan daha düzgün xəbər verirlər; çünkü onların ucunda ciddiyətlə oyunbazlıq arasında aydın sərhəd vardır.

*Qılıncıların ağılığı varəqlərin qaralığına bənzəməz; qılıncıların üzərində şübhə ilə təeddüdün belə aydın fərqi vardır.
Həqiqət yeddi planetdə deyil. İki ordu arasında parlayan nizələrin ucundadır.*

Sizin bər-bəzəkli yalanlarıla süsləndirdiyiniz ilduzlar və onların rəvayəti indi haradən qalmışdır?!

Qərbdən çıxan quyuñ tlu ulduzu siz camaata ağır bir fəlakətin nişanəsi kimi təqdim edib onları qorxudursunuz.

*Əgər hər bir hadisə baş verməmişdən qabaq aydın olsaydı,
onda xəçlər və bütər hər şeyi həll etmiş olardı!.*

Ənənəvi ərəb mədhiyyə şeri ilə tanış olan oxucu bu misralardakı təzəliyi, fikir yeniliyini, təsvir orijinallığını dərhal hiss edir. Şair mədhiyyə şerinin tələblərindən kənara çıxaraq feodalizm dövrünün sərt qanunları haqqında həqiqəti ifadə edir. Qılınc və kitab! Zorakılıq və zəka! Həqiqət hansının tərefindədir? Kim üstündür? Əlində qılınc ölkələri fəth edən, qalaları yandıran, yoxsa bilik, mərifət, elm ziyası ilə düşüncələrə, fikirlərə aydınlıq gətirən kitab sahiblərimi? Əlbəttə, haqsızlıq və zorakılıq dünyası həmişə birincini seçmişdir. Əbu Təmmam da öz şerində məhz bu həqiqəti ifadə etmişdir. "Həqiqət iki ordu arasında parlayan nizələrin ucundadır" deyən şair təcrübədən, həyatdan çıxış edir, böyük təsir gücünə malik ümumiləşmiş nəticə çıxarıır. Məhz bu keyfiyyət Əbu Təmmamı sxolastik, standart poeziya çərçivəsində xilas edib, şair düşüncəsinin pərvazlanmasına imkan yaradır.

Fikir, düşününca, mənə şəhri Əbu Təmmamı müasirləri başa düşmürdürlər. Bu bir tərəfdən şairin şerlərinin dərin fəlsəfi məzmunu ilə izah olunursa, digər tərəfdən onun bu məzmunu çətin ifadələr, qalız sözlər, qeyri-adı tərkiblərlə ifadə etməsi ilə bağlamaq lazımlı galır. Əgər o dövr ərəb filoloqlarının poeziyaya mühafizəkar münasibətini da bura əlavə etsək mənzərə daha da aydınlaşar. Belə ki, bu filoloqlar Əbu Təmmam poeziyasına qanunsuz doğulmuş uşaq kimi baxırdılar. Çünkü onları şəri ancaq qrammatik qanunlar, dil qaydaları baxımından qıymətləndirirdilər. Onların fikrincə, söz poeziyanın canıdır, mənə isə ona tabe olan köməkçi ünsürdür. Əbu Təmmam isə dil qaydalarını mənə ilə əlaqədar dəyişdirir, bu dili yeni vəzifələr yerinə yetirməyə məcbur edirdi. Taha Hüseynin göstərdiyi kimi, "Əbu Təmmam mənə dərinliyinə qapıldıqından dil qaydalarını pozur, bu dərinlik onu dili həddindən artıq yükləməyə məcbur edirdi". Qeyd etmək lazımdır ki, burada dil qanunları, dil qaydaları dedikdə, bunu orta əsr filoloqlarının tarif və meyarınca başa düşməliyik. Əgər Əbu Təmmam sözə yeni mənə verirdi, tərkib və ifadəni qrammatik qanuna tabe etməyib fikrin hökmüne tabe edirdi, bu dərhal mühafizəkarların böyük etirazına səbəb olurdu. Yalnız az adam onun üslubunu dərk edə bilirdi. Xətib Təbrizinin təbirincə desək, "onun çətin mövzuları üslubuna bələd olmayan çoxları üçün qaranlıq qalırıd"². Bu isə Əbu Təmmam barəsində xeyli ziddiyətli müləhizələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. X əsr filoloqu Əbul-Fərəc İsfahaninin göstərdiyi kimi «Əbu Təmmamin pərəstişkarları onu bütün xələflərindən və sələflərindən üstün tutur, əleyhdarları isə zəif şerlərinə əsaslanaraq vaxşlarını da qəsdən inkar edirdilər»³.

Verilən bu izahatdan aydın olur ki, Əbu Təmmam ərəb poeziyasını nəinki geriye çəkib onu cahiliyyət dövrünün prinsiplərinə tabe etmişdir, əksinə, bu poeziyanı yeni istiqamətə yönəltmiş, onu irəli aparmışdır. Bu mənada müasir ərəb ədəbiyyatşunaslığının ağsaqqalı Taha Hüseynin aşağıdakı sözləri çox xarakterikdir: «Mən belə hesab edirəm ki, Əbu Təmmam elə bir əsrə yaşışmışdır ki, onun bu əsrə yaşamamığı daha yaxşı olardı. Bəlkə də o, yaşamaga

طه حسين. من تاريخ الأدب العربي، الجزء الثاني. بيروت. ١٩٧٦. ص. ٢٥.

² Divan Əbu Təmmam bishər Xətib Təbrizi, I c., sah. 1.

³ الاشتقى ذاتي الفرج الأصفهاني تحقيق عبد السلام عازون الجزء السادس عشر. القاهرة من ٢٨٣

sayılan Mütənəbbi və Əbul-Əla kimi yaxtında dünyaya gələrdi»¹.

Taha Hüseyin Əbu Təmmamı heç də abas yero Mütənəbbi (915-965) və Əbul-Əla əl-Məərri (973-1057) ilə müqayisə etmir. Bu üç şair arasında mənəvi yaxnlığı, sənətkarlıq əlaqəsini hələ XI əsrə böyük Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi kaşf etmişdir. O, Əbul-Əlanın şerinə qiymət verərək yazmış: «*Adamların (Əbul-Əlanın şerlerinə) rəğbət göstərməsi tamamilə düzgündür; cümlə o, forma kəsmədikdən məzmun gözəliliyini birkəndir. Həbib ibn Aus ət-Tai (Əbu Ələmərəm) və Əbul-Tayyib əl-Mütənəbbinin yolu ilə getmişdim*»².

Deməli, Əbu Təmmam öz yaradıcılığı ilə elə bir poeziyaya (doğru yola rəcmışdır ki; bu poeziya Mütənəbbi və Əbul-Əla kimi sənətkarlarının şəxsində ən yüksək zirvəyə qalxmışdır. Əbu Təmmam ərəb ədəbiyyatında düşündürən poeziyanın pioneri olmuşdur. O, ədəmiçünün qəlbinə, hissinə deyil, ağlına, zəkasına müraciət etmiş, onu poeziyaya başqa cıl rəyəşməgə çağırmışdır. Belə olan surətdə ərəb filoloqları hansı əsasla Əbu Təmmamı «ənənələrə qayıdış» dövrünün sənətkan elan etmiş, onunla klassik şairlər arasında sıx əlaqə olduğunu söyləmişlər? Doğrudanmı, Əbu Təmmam cahiliyyət şairlərinin yoluna qayıtmış, onların mövzularını təqlid etmişdir?

Bu sualların cavabını yenə də orta əsr ərəb filoloqlarının şematizmində, sxolastik, estetik meyarında, zahiri məsələlərə aludəciliyində axtarmaq lazımdır. Belə ki, məqalənin əvvəlində göstərdiyimiz kimi, Əbu Təmmamdan əvvəlki «yeniləşmə» dövründə ərəb şerinin köhnə ənənələrinə, mühafizəkar qəliblərinə sarsıcı zərər endirilmişdi. Ədəbiyyatda yeni ifadə tərzi yaranmış, ən başlıcası, şerin süjetində böyük dəyişiklik edilmişdi. Şerini bir qayda olaraq ətkalla başlayan cahiliyyət və Əməvilər dövrü şairlərinin əksinə olaraq, yeniləşmə tərəfdarları birbaşa mövzuya keçir, süjet dağınıqlığına yol vermirdilər. Onların şerində mücərrəd mövzular minimuma endirilmişdi. Bu dövr poeziyası həm üslub cəhətdən, həm dil və bədii ifadələr baxımından, həm də məzmun cəhətdən sözün əsil mənasında sadə poeziya idi. Onun ən sevimli mövzuları

məhabbat, müsiqi və şərab idi. Təsadüfi deyildir ki, alımlar bəzən bu ədəbiyyati «əyləncə poeziyası» adlandırlar. Dogrudur, bu dövr şairləri içtimai problemlərə, həyat və cəmiyyət hadisələrinə də bığanə qalmır, mövhumata, haqsızlığa qarşı öz etirazlarını bildirir. fəlsəfi baxışlarını əks etdirirdilər. Lakin onlar yenə də öz üslublarına sadiq qalır, ən dərin fəlsəfi fikirlərini belə çox sadə dildə, açıq şəkildə ifadə edirdilər. Əbu Təmmam poeziyası isə tamam bunun əksinə idi. O, ən sadə məsələləri yüksək poetik dillə, bədii və fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə tərənnüm edirdi. Xüsusən, dil və üslub cəhətdən Əbu Təmmam «yeniləşmə» şairlərindən tamam fərqlənirdi. Buna görə də ərəb filoloqları Əbu Təmmamın üslubunda və dilində cahiliyyət şerinin təsirini axtarmağa başladılar. Eyni zamanda Əbu Təmmamin öz şerlərini cahi, yət ədəbiyyatına məxsus süjet ətrafında qələmə alması bu hökmü cəha da qüvvətləndirmişdi. Məhz bu zahiri amillər ərəb filoloqlarında belə bir təsəvvür yaratdı ki, Əbu Təmmam poeziyanı yenidən ənənəvi rəlsə salmışdır. Əbu Təmmam barəsindəki yanlış hökmələr, ziddiyətli fikirlər, qeyri-elmi mühakimələr də buradan doğmuşdur. Şəhərin yaradıcılığına ənənəvi poeziyanın normaları baxımından qiymət verən ərəb filoloqları bir çox hallarda onun şerlərinin üslubundə və inəzmənəndə bu normalardan kənarə çıxmaq halları müşahidə etdilər. Yeniliyin köhnəlik meyari ilə ölçülməsinin acinacaqlı nəticəsi bu oldu ki, ərəb filoloqlarının əksariyyəti iki mühüm sehvə yol verdilər: 1) Bu poeziyanı «ənənələrə qayıdış» adlandırmaqla ədəbi prosesin iraliya doğru yürüşünü şübhə altına aldılar; 2) Əbu Təmmam kimi böyük bir sənətkarı inkar etdilər.

Bütün deyilənlərdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Ərəb alımlarının və bir sıra Avropa şərqsüsləşənlərinin Əbu Təmmamın yaradıcılığından çıxış edib IX əsr poeziyada «ənənələrə qayıdış» adlandırmaşı düzgün deyildir.

2. IX əsr ərəb poeziyası ədəbiyyatın yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil olmasıdır ki, bu da rəsionalist və fəlsəfi istiqamətin özünə inamlı yol açmasından ibarətdir.

3. Mütənəbbi və Əbul-Əlanın şəxsində özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatmış klassik ərəb poeziyası bu zirvəyə açılmış yol üçün ilk növbədə Əbu Təmmama borcludur.

¹ طه حسين. من تاريخ الأدب العربي. لجزء الثاني، من ١٩٥١

² شروح سقط الزند لتبريزى والبطريوسى والخوارزمى، القسم الأول، القاهرة، ١٩٦٤، مقدمة

Əbu Təmmam və Buhturi

Ayri-ayni şairlər arasında müqayisə aparmaq, onların yaradıcılıqlarını bir-birinə qarşı qoymaq, bununla da bir şairin digərindən üstün olmasını sübuta yetirmək orta əsr ərəb filoloqlarının ən sevimli mövzularından olmuşdur. Əlbəttə, müxtəlif üslublu müxtəlif əqidəli sənətkarların bədli ırsını tarixi-müqayisə istiqamətdə tədqiq etmək elmi təhlilin sıvanmış formalarından biridir. Lakin bu zaman əsas diqqət zahiri və keçici cəhətlərə deyil, sabit, daxili keyfiyyətlərin açılmasına yönəldilmişdir. Orta əsr ərəb filoloqlarının əksəriyyəti məhz zahiri oxşarlığa, əsəssiz rəvayətlərə əsaslandırdan bu sahada çoxlu sahvlərə yol vermişlər. Belə filoloqlar bazən yaradıcılıq üslubu, təfəkkür tərzi, estetik meyari bir-birindən kəskin fərqlənən iki müxtəlif sənətkarı süni surətdə qarşılaşılmışla onlar arasında oxşarlıq olduğunu sübuta yetirməyə səy göstərmişlər. Əbu Təmmamla (796-843) Buhturi (821-897) arasında da ərəb filoloqları məhz belə müqayisə aparmış, birincinin ikincinin müəllimi olduğunu müxtəlif rəvayətlər əsasında təsdiq etməyə çalışmışlar. Xəsirdə başlayan bu müqayisə indi də davam etməkdədir. Hətta Buhturinin Əbu Təmmamin şagirdi olması, ondan təsirlənməsi və poeziyada onun yolunu izləməsi müasir alimlərin əksəriyyəti tərəfindən tərəddüsüz qəbul edilmişdir. Halbuki, ədəbi və tarixi faktlar bu iki şairin qarşılaşıdırılması və onlar arasında yaxınlıq axtarılmasının düzgün olmadığını sübut edir.

Orta əsr ərəb filoloqları Buhturinin öz dilindən söylənilən bəzi rəvayətlərə əsaslanmaqla onu Əbu Təmmamin şagirdi olduğunu göstərirlər. Hətta bu rəvayətlərin həqiqətə nə qədər uyğun gəldiyini araşdırmadan onları real faktlar kimi qəbul edirlər. Əslində isə həmin rəvayətlər sağlam elmi təhlilin məntiqi qarşısında arxa plana keçir, daha doğrusu, Buhturi və Əbu Təmmamla əlaqədar söylənilən rəvayətlərin qondarma olması, müəyyən məqsədlə başqları tərəfindən uydurulması dərhəl aşkara çıxır. Bunun üçün faktlara müraciət edək.

Əbu Təmmamin şerlərini ilk dəfə divan halında toplayan və şairin həyatına aid ayrıca kitab həsr edən Əbu Bəkr Suli (ölüb 946) özünün ««Əxbər Əbu Təmmam»» adlı əsərində belə bir rəvayət verir: «Səvvər ibn Əbi Şuraə mənə söyləmişdir: Buhturi mənə

demişdir: Şer sahəsində ilk təcrübəm bûdur ki, Əbu Təmmam Hornsda olarkən yanına gedib şerimi ona təqdim etdim. O, bütün şairləri dinlədikdən sonra mənimdə şerimə qulaq asdı. O, mənim qalmağımı, digər adamlardan isə dağılib getmələrini xahiş etdi. Camaat dağıldıqdan sonra mənə dedi: San burada şer oxuyanların hamisindən qüvvətlişən. Vəzlyyətin necə keçir? Mən həyatımın maddi cəhətdən ağırlığından¹ şikayət etdim. O, Məərratun-Nurun şəhərinin əhalisine bir məktub yazıb mənim şairliyimə zəmanət verdi. Sonra isə dedi: Onları madh edərsən. Mən ora getdim, Əbu Təmmamın məktubunu görüb mənə hörmət etdilər və 4 min dirhəm pul verdilər. Şerdə ilk qazancım bu olmuşdur».

Əbu Bəkr Suli ilə bir dövrə yaşayan Əbul-Fərəc əl-İsfahini də (897-967) özünün ««Əğani»» əsərində həmin rəvayəti təkrar edir.² Taha Hüseyn³, Ömrə Fərnix⁴, Hənna əl-Fəxuri⁵ kimi müasir görkəmlı ərəb alimləri də bu məsələdə Suli ilə həmrəyidirlər. Yunis Əhməd Samarrai isə bu rəvayətə şübhə ilə yanaşır və göstərir ki, o heç bir sənədə istinad etmir⁶.

Əbu Bəkr Sulinin və Əbul-Fərəc İsfahaninin verdikləri bu rəvayət barəsində geniş bəhs açmazdan əvvəl yenə də Sulinin ««Əxbər Əbi Təmmam»» əsərinə müraciət edək. Maraqlıdır ki, Suli elə oradaca birinci rəvayətə tam zidd olan başqa məlumat verir. Bu məlumata görə, Buhturi Əbu Təmmamla ilk dəfə sərkərdə Əbu Saïd Məhəmməd ibn Yusif Sağrının məclisində görüşmüştür. Buhturi məclisə daxil olub Sağrılıq həsr etdiyi mədhiyyəsini oxuyub qurtardıqdan sonra məclisdəkilərdən bir nəfər durub onu ədəbi oğurluqda təqsirləndirir və ittihamını sübut etmək üçün həmin mədhiyyəni əzbər deməyə başlayır. Buhturi bu əhvalatdan pərt olur və deməyə söz tapa bilməyir. Sağrı məsələyə qarışaraq bildirir ki, bu

¹ أخبار أبي تمام لأبي بكر الصولي، القامرۃ، ١٩٣٧، ص. ٦٦.

² الأغاني لأبي الفرج الإصفهاني، كتاب التحرير، ص. ١١٧.

³ طه حسين، من تاريخ الأدب العربي، الجزء الثاني، بيروت، ١٩٧١، ص. ٢٥٥.

⁴ عمر فروخ، تاريخ الأدب العربي، بيروت ١٩٥٥، الجزء الثاني، ص. ٦٣.

⁵ حنا الفاخوري، تاريخ الأدب العربي، المطبعة الدوليسيّة، بيروت، ص. ٥٥.

⁶ سامراء حتى نهاية عصر المترکل، بغداد، ١٩٧، ص. ١٢.

adam'ıbu Təmmamdır. Onlar qucaqlaşır görüşür və aralarında yaxın münasibət yaranır».¹ Birinci rəvayəti kimi, Sulinin birinci rəvayəti ilə ikinci məlumatın bir-birinə ziddidir. Bunu özü də başa düşən Suli qeyd edir ki, «... bilsin ki; bu, Buhturinin Maərrətun-Numan şəhərinə getməsindən əvvəl olmuşdur». Lakin Sulinin bu qeydi də ziddiyəti aradan qaldırır. Rəvayətlər arasındaki qısa müqayisə bunu aydın sübut edir.

Birinci rəvayətə görə, Buhturinin Homsda Əbu Təmmamın oxudğu şer onun ilk qələm tacrlubəsidir. Deməli, şair Sağrının məclisində söylədiyi mədhiyyə onun birinci şerini hesab oluna bilməz. Belə ki, Buhturinin divanına geniş şərh yazan professor Seyrəfi şairin bu mədhiyyəsinin 845, yaxud 846-ci ildə yazıldığını göstərir² ki, bu vaxt da Buhturi artıq tanınmış şair idi. Digər tərəfdən ədəbiyyat aləminə yenice qədəm basmış bir şairin Sağrı kimi görkəmli bir sərkərdənin məclisində şer oxuması da həqiqətə uyğun gəlmir. Eyni zamanda Suli göstərir ki, bu hadisə onların Homsdakı görüşündən əvvəl baş vermişdir. Deməli, Buhturi ilə Əbu Təmmamın Homs görüşü 846-ci ildən tez baş verə bilməzdı. Bu, həmin ildir ki, təzkirəçilər Əbu Təmmamın ölüm tarixini ona aid edirlər. Beləliklə, hər iki rəvayət arasındaki uyğunsuzluq göz qabağındadır. Bunu da əlavə edək ki, birinci rəvayətdə verilmiş digər məlumatlar da konkret deyildir. Əbu Təmmam Buhturini kimin yanına göndərmiş, o, kimi mədəh etmişdir, 4 min dinarı şairə kim bağışlamışdır kimi suallara bu rəvayət heç bir cavab vermir.

Əbu Təmmamla Buhturinin əlaqəsinə dair verilən rəvayətlərin nə qədər saxta olduğunu üçüncü məlumat da təsdiq edir. Bu, Əbu Təmmamın Buhturiyə şer yazmaq qanunlarını öyrətməsidir. Belə ki, İbn Rəsiq özünün «Ümdəb» eserində Əbu Təmmamın Buhturiyə nəşihətini vermişdir. Həmin məlumatın hər iki şair arasındaki əlaqəni aydınlaşdırmaq baxımından müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun tərcüməsini oldusunu kimi veririk. İbn Rəsiq yazar: «Buhturi demişdir: Mən yeniyətəliyim dövründə şer yazar və yalnız öz ilhamima arxalanardım. Cünki şer yazmaq qanunlarını və üsullarını

bilmirdim. Əbu Təmmamın yanına gedib bu barədə onuna məsləhətləşdim və şer sənəti haqqında rəyini soruşdum. Onun mənə sözü bu oldu: Ey Əbu Ubada, şer yazmaq üçün elə vaxt seç ki, son hər cür qayğıdan və kədərdən uzaq olasan. Bil ki, səhər çığı bir şey yazmaq, yaxud əzbərləməyən münasib vaxtdır. Çünkü bu zaman insan yaxşı dincalmış və yuxudan doymuş olur. Məhabbat mövzusunda yazarkən sözlərini inca, mənəni işə təsirli et! Məhabbatın sırlarından, qüssənin əzabından, istəyin narahatlığından, ayrılığın dəhşətindən daha çox yaz! Ad-sanlı bir ağaya mədhiyyə qoşarkən onun məziyyətlərini göstər, mövqeyini qələmə al, görkəmli işlərindən daniş, mövqeyini şərəflü sözlərlə təriflə! Mənəni aydın ver, örtülü fikirlər söyləməkdən özünü gözlə! Elə hesab et ki, sən bədənə görə paltar kəsən dərzisən. Yorulduqda dincəl və ürəyinin qəmdən tam asudə olan vaxtı şer yaz! Şer yazmaq ehtirasını ancaq gözəl beytlər yaratmağa sərf et! Çünkü ehtiras ən xeyirli köməkçidir. Buhturi daha sonra deyir: Özümüz onun dediklərinə tabe etdim və şer yazmaq qaydasını öyrəndim».

İlk baxışda bu rəvayət etiraz doğura bilməz. Belə ki, Buhturi şer yazmağa başlayarkən Əbu Təmmam artıq şöhrət zirvəsinə çatmışdı və zəmanəsinin əvəzsiz sənətkarı kimi tanınmışdı. Belə bir ustad sənətkarın genç şairə şer yazmaq barəsində öyüd verməsi tamamilə təbii bir haldır. Lakin məsələyə dərindən yanaşdıqda bu sözlərin Əbu Təmmamın öz yaradıcılıq yoluna qətiyyən uyğun gəlmədiyi meydana çıxır ki, bu da həmin rəvayətin doğruluğuna şübhə ilə yanaşmağa məcbur edir. Şer yazmaq barəsində yuxarıdağı hökmələr daha çox Buhturinin öz üslubunu, öz dəsti-xəttinə uyğun gelir. Bu məsələni daha aydın təsəvvür etmək üçün hər iki şairin yaradıcılığının əsas keyfiyyətlərinə qısaca nəzər salaq.

Əbu Təmmam ərəb poeziyasında yeni bir istiqamətin rasionalist şerin bənisi hesab olunur. O, ilk dəfə olaraq şerdə məzmuna üstünlük vermiş, yazdıqlarının formasından daha çox daxili qayəsinin qüvvəli, kamil və bitkin olmasına çalışmışdır. Onun şerinin əksəriyyətində hissiyat əqlli mühakiməyə qurban verilmişdir. Şair hər bir sözü, hər bir ifadəni seçərkən onların vermək istədiyi mənaya

¹ Suli. Əxbər Əbu Təmmam, səh. 63.

² Yənə orada, səh. 65.

³ Bax: Yunis Əhməd əs-Samarrai. Göstərilən əsəri, səh. 10.

ابن رشيق. العمدة في صناعة الشعر ونحوه. الجزء الثاني. ص. 115-112.

Hənnə əl-Fəxūl. Göstərilən əsəri, səh. 505; Yunis Əhməd əs-Samarrai Göstərilən əsəri, səh. 12.

uygunluğuna xüsusi diqqət yetirir, sələflərindən və müasirlərindən fərqli olaraq bədililiyi fikrə tabe edirdi. Əbu Təmmam təsvir etdiyi hadisənin daxilinə nüfuz edir, konkret faktları ağlın süzgəcindən keçirərək onu fəlsəfi ümumiləşdirmə səviyyəsinə qaldırmış. Hərra Əfəxuri yazır: «Mənaya həddindən artıq diqqət yetirmək Əbu Təmmamin ən bariz keyfiyyətidir... Əbu Təmmam mənalar şairidir. Ağıl onun bütün şairlik qüdrətini özünə tabe etmiş, şaire məxsus olan digər keyfiyyətləri arxa plana keçirmişdir. Buna görə də onun seri dərin fikrlərdən qidalanmışdır»¹.

Fikrə, mənaya bu qədər üstünlük verən Əbu Təmmam onun poetik ifadəsinə də özünəməxsus yollarla nail olmuşdur. O, bir çox halda şairlik ilhamını sənətkarlıq texnikasına tabe etmişdir. Belə ki, Əbu Təmmam aşılımaq istədiyi fikri elə bədii ifadə vasitələri ilə poetik qəlibə salmış ki, bunlar klassik ərəb poeziyasının standart təsvir vasitələrinə alışmış müasirləri üçün qeyri-adi görünürmüş. Əbu Təmmam poeziyasında fikrin dərinliyi ifadə tərzinin orijinallığı ilə tamamlanır. Lakin şair bu zaman sadəliyə deyil, mürəkkəbliyə can atır. Buna görə də onun şerlərində qəliz ifadələr, arxaik sözlər, dumanlı, qarışiq tərkiblər bol-bol işlənmişdir. Taha Hüseynin dediyi kimi, «Əbu Təmmam məna dərinliyinə qapıldığından dilin qaydalarını pozur və bu qapılma onu dili həddindən artıq yükleməyə məcbur edirdi».?⁷ Bunu da nəticəsində şairin dili həddindən artıq ağır və qəlizdir. Eyni zamanda Əbu Təmmam öz şerlərində ritorikaya, dəbdəbəyə, zahiri pəfosa geniş meydən verdiyindən bu ağırlıq və qəlizlik sünü tərkiblər təsabına daha da dərinlaşirdi. Bunlar da öz növbəsində şerin ahəngçılığına, axıcılığına mənfi təsir göstərirdi.

Bu qısa izahatdan Əbu Təmmam poeziyasının əsas xüsusiyyəti barəsində müəyyən qənaətə gələ bilərik. Bu xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, şairin hissi, xəyalı və bədii təxəyyülu ağlı, zəkanın və düşüncənin cazibə dairəsindən heç vaxt kənarə çıxmamışdır. Bu poeziyanın dili və üslubu şairin müasirlərinin əksəriyyəti tərəfindən başa düşülməmişdir.

Buhturi isə yaradıcılıq xüsusiyyətləri baxımından Əbu Təmmamdan xeyli fərqlənir. Buhturi ilk növbədə coşğun ehtiras, möhtəşəm təsvirlər, incə hissiyat şairidir. Ətrafi müşahidə edib onu

pütün, gözəlliyi, ilə poetik canlandırma bu şairin şerlərinin ana xəttini təşkil edir. Buhturi görür, duyur, hiss edil, bu duyguların hiss onun şəhərini hərakata getirir, bu İlham İsa hayatın ən lincə ləvhaşlarını şerliyyatə çevirir. Hənna Əl-Faxuri, Buhturi poeziyasının bu cəhətini çox düzgün ifadə edərək yazar: «Əgər şer təbiəti görmənin dərinliyi, müşahidənin dəqiqiliyi, hissin samimiliyi, fikrin və ehtirasın ayıqlığı, ifadənin gözəlliyyindən ibarətdirsə, onda Buhturi həqiqətən şairdir. O, hissliyat və lirikliyinə, sözlərin, tərkib və qəfiyələrin üslubı sadəliyinə görə, ərəblərin ən təbii şairlərindən biridir». İncəlik və zəriflik, ahəngdarlıq və musiqililik Buhturi şerinin bədii dəyərini, estetik gözəlliyyini müəyyənətləşdirən əsas keyfiyyətlərdəndir. Buhturi şerlərini sanki musiqi sədaları altında qələmə almışdır. Şairin sənət aləmi, sənət dünyası elə bir ecəzkar dilə malikdir ki, orada hər səs, hər heca xüsusi estetik duygular yaradır. Həm də Əbu Təmmamdan fərqli olaraq Buhturi söz, tərkib və ifadə sadəliyini hər şeydən üstün tutmuş, şirin, ürəyə yatılmış əsərlər yaratmışdır. Bu əsərlərdə mənə sanki öz-özünləne yaranır. Sözlər də Buhturinin şerlərində belə təsir yaradır. Elə bilsən ki, şair söz seçmək, ifadə axtarmaq, tərkib yaratmaq hərəsində düşünməmişdir. Bu xüsusiyyət Buhturi poeziyasının fitriyyində doğmuşdur. Haqlı olaraq o, «şairlərin rüyənnisi» adına layiq görülmüşdür².

Verilən izahatdan göründüyü kimi, Buhtri və Əbu Təmmam
şer aləmində tamam başqa-başqa yolla gedən sənətkarlar olmuşlar.
Əgər yuxarıda İbn Rəsiqdən gətirdiyimiz pərçaya nəzər salsaq aydın
görərik ki, oradakı fikirlərin Əbu Təmmamın yaradıcılığı ilə heç bir
alaqəsi yoxdur. Buhturiyə aydın dillə yazmayı, ehtirası, şövqü, ilhamı
özünə ən yaxın köməkçi seçməyi nəsihət edən Əbu Təmmam
poeziyası bu keyfiyyətlərdən kənardır qalmışdır. Bunlar bütünlükə
Buhturinin şərlərinə xas olan keyfiyyətdir. Buna görə də Yunis
Əhməd əs-Samarrainin aşağıdakı sözləri ilə razılaşmamaq mümkün
deyildir: «Çox güman ki, bu vəsiyyət Əbu Təmmam tərəfindən
edilməmişdir. Çünkü o, bütünlükə Əbu Təmmamın şerindən və onun
xüsusiyyətlərindən çox-çox uzaqdır. Əgər bu vəsiyyət Əbu
Təmmama məxsus olsaydı, onda o, orada deyilənləri tətbiq edən ilk
sair olardı. Bize belə gəlir ki, bu vəsiyyət Buhtri poeziyasının

¹ *Hanna el Foxuri*, Gösterilən əsəri, sah. 492, 494.

² Taha Hüseyn, Gösterilerin eseri, sah. 350.

¹ Hama al-Faxuri, Gösterilen eseri, sah.519.

Yenə orada, səh. 522.

qarşılıqlılaşmasından sonra tuydurulmuştur. Çünkü bu sözler daha çok onun şerlərinin xüsusiyyətini eks etdirir¹.

Bələ bir sual meydana çıxır: bir haldə ki, Buhturi öz yaradıcılıq yoluna görə Əbu Təmmamdan tamam fərqlənir, onda onu Əbu Təmmamin şagirdi və təqiliçisi kimi xarakterizə etməkdə məqsəd nədir? Ərəb filologlarının nə məcbur etmişdir ki, onlar tamam ayrı-ayrı bədil xüsusiyyətlərə malik olan iki şair arasında rabiṭə, əlaqa və təslixtərsinlər?

Yenə də Əbu Təmmamın yaradıcılığına və onun şerləri barəsindəki fikirlərə müraciət etmək lazımlı gəllər. Belə ki, yuxarıdakı sualların cavabı məhz bu baxımdan aydınlaşdırılara bilər.

Ərəb ədəbiyyatında ikinci elə bir şair tapılmaz ki, onun barəsində Əbu Təmmam qədər ziddiyətli fikirlər irəlli sürülmüş olsun. Şairin öz sağlığından başlayaraq dövrümüzə qədər bu böyük sənətkar barəsində qızığın mübahisələr gedir. Şairin ölümündən taxminən bir əsr sonra Əbul-Fərəc əl-İsfahani yazdı: «Bizim bu əsrde də ona təassübəşlik edənlər vardır. Onlar ifrata vararaq onu bütün sələflərindən və xələflərindən üstün tuturlar. Başqa bir dəstə isə onun pis şerlərini seçib yayır və yaxşı şerlərini təhrif edirlər. Bu zaman hər bir alçaq vasitəyə əl atırlar».²

Elə Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin dövründə Əbu Bekr əs-Suli «Əxbəri Əbi Təmmam» əsərini yazaraq bu mübahisələrə son qoymaq istəyir. Lakin Suli Əbu Təmmama aludəçiliklə rəğbət göstərdiyindən bəzi məsələlərin həllində subyektivliyə yol verir. Ondan azca sonra Əbul-Qasim Amədi (ölüb 981) «Kitab əl-muvazanə beynət-Taiyyeyni Əbi Təmmam val-Buhturi fiş-şı'r» əsərini yazır. Kitabın müqəddiməsində Amədi hər iki şair barəsində tamam obyektiv olacağını elan etsə də, əsərin ümumi ruhundan hiss olunur ki, onun müəllifi Buhturiyə daha çox rəğbət göstərir.

Əbu Bekr Sulinin və Amədinin Əbu Təmmam haqqındaki kitabları mübahisələrin daha da qızışmasına səbəb olur. Belə ki, onlardan bir əsr sonra böyük Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi yazdı: «Mən Əbu Təmmam Həbib ibn Avs ət-Tainin şerinə və ona yazılan izahlara nəzər saldıqda gördüm ki, bəziləri onu pisləyir, mənalarnı

təhrif edir, bədil ifadə vasitələrinə irad tuturlar. Bəziləri isə ona təassübəşliklə yanaşırlar»³.

Əlbətə, bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Lakin əsas məsələ Əbu Təmmamla Buhturi arasında təmənəsibəti aydınlaşdırmaq olduğundan bunlarla kifayətlənmək olar. Yuxarıda göstərilmiş fikirlər Əbu Təmmama əsrlər boyu ikili münasibəti xarakterizə edir. Maraqlıdır ki, Əbu Təmmamın həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları onu, bər qayda olaraq, Buhturi ilə qarşılaşdırır və öz hökmətlərini bu müqayisə üzərində qururlar. Əbu Təmmamın əleyhdarları Buhturi şerlərinin incəliyini, lirik olmasını, zərifliyini, sadalıyını, səmimiliyini, ahəngdarlığını Əbu Təmmam poeziyasının sərtliliyinə, qəlizliyinə, fəlsəfi ümumiləşdirmə siqlatınə qarşı qoyaraq Buhturinin hər cəhətdən üstün olduğunu sübuta yetirməyə çalışır və onu IX əsr ərəb ədəbiyyatının ən böyük sənətkarı kimi qiymətləndirirler. Bu adamlar ona görə Əbu Təmmama qarşı çıxırlar ki, guya onun şerləri dil qaydalarına çox vaxt zidd olduğu kimi, bədii təsvir vasitələri də ənənəvi ərəb şerinin qanunlarına uyğun gəlmət. Şərəf əsasən mühafizəkar cəbhədən yanaşan bu adamlar Əbu Təmmamın novatorluğunu, orijinallığını, rasionalizmini həzm edə bilmədiklərindən klassik üslubda yanan Buhturini "körmeye" çağırırlar. Tahə Hüseyn yazır: «Buhturi hamı tərəfindən sevildi. Əbu Təmmama isə həsəd aparı, çoxları ona düşmən kəsilir. Cünki Buhturinin şer sənəti onu oxuyanların ruhuna yaxın idi. Əbu Təmmamın sənəti isə onlara xeyli qəribə gəldi⁴». Xətib Təbrizinin göstərdiyi kimi Əbu Təmmamin «çətin mövzuları onun üslubuna bələd olmayanlara çox ağır gəldi⁵». Belə bir vəziyyətdə Əbu Təmmamı həqsiz ittihamla işməruz qalırırdı. Buna görə də onun tərəfdarları müxtəlif vasitələrlə və sevimli şairlərinə rəğbət oyatmağa çalışır və «Buhturini müqayisə meydanına çəkirlər». Onlar Buhturinin Əbu Təmmamın şagirdi olduğunu söyləməklə bu iki şair arasında sənətkarlıq baxımdan böyük yaxınlıq olduğunu sübut etmək istayırlar. Onların şərkəi arasında yaxınlığı göstərmək üçün totan misallar təpə bilmədiklərindən öz fikirlərini müxtəlif rəyətlərlə əsaslandırmışdır. Hətta Əbul-Fərəc İsfahani kimi nüfuzlu əlim də "bi

¹ غانبي نابي شعر حادثة بـ...، عبد السلام محمد مارون، الجزء السادس عشر، ص. ٢٨٢.

² Tahə Hüseyn, Göstərilən əsəri, səh. 355.

³ Xətib Təbrizi, Göstərilən əsəri, səh. 1.

⁴ Yunis Əhməd əs-Samarrai, Göstərilən əsəri, səh. 12-13.

⁵ الأغاني نابي الفرج الاصفهاني، تحقيق عبد السلام محمد مارون، الجزء السادس عشر، من. ٢٨٢.

təsirdən xilas ola bilməmişdir. Onun aşağıdakı lükri bunu sübut etmək istəyir: «Buhturi şerda Əbu Təmmamı yamsılamış, ona oxşamağa çalışmışdır. Əbu Təmmamın onun işlətdiyi bədil ifadə vasitələrindən faydalanağımaça çalışmışdır»¹. Əbu Bəkr Sull isə daha irəli gedərək, «Əxbər Əbi Təmmamın kitabından bir neçə səhifəni Buhturi ilə Əbu Təmmamının müqayisəsinə həsr etmiş, məsallarla sübut etməyə çalışmışdır ki, «Buhturi bir çox şerində Əbu Təmmamı sadəcə olaraq təkrarlamışdır»². Lakin hələ vaxtılıq Amədi³ daha sonra Məhəmməd Mehdi əl-Bəsir⁴, Yunis Əhməd əs-Samarrai⁵ bütün rəvayətlərin iydurma olduğunu söyləmişlər. Ancaq onlar bu barədə ətraflı tədqiqat aparmadıqlarından məsələnin əsl mahiyyətini açmamışlar. Daha doğrusu, bu rəvayətlərin nə üçün və nə səbəbə meydana çıxmışı, onların ziddiyyətləri kimi çox vacib məsələlərə toxunmamışlar.

Bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Buhturini Əbu Təmmamin şagirdi hesab etmək elmi cəhətdən düzgün deyildir. Çünkü bu şairlər poeziya aləmində əks qütblərdə dayanırlar. Buhturi yaradıcılığında Əbu Təmmamın təsirini axtaranılar Əbu Təmmamın tərəfdarları olmuşlar ki, hər iki şairin münasibətinə aid rəvayətləri uydurulanlar da onlardır.

TƏRCÜMƏLƏR

*Şərqşünaslıq. Elmi əsərlər. Azərb. Döv. Universitetinin nəşri.
Bakı, 1977 (1)*

¹ Əğani, 47, 39, səh. 2106

² Əxbər Əbi Təmmam, səh. 66-88.

³ Amədi. Müvazanə, 1, səh.6.

⁴ محمد مهدي البعير، في الأدب العباسي، بغداد ١٩٢٥، ص. (٢٢-٢٣).

⁵ Yunis Əhməd əs-Samarrai. Göstərilən əsəri, səh. 10-12.

Xətib Təbrizinin Əbu Təmmam divanının yazdığı şəhədən bir parça

«Bə» qafiyəli qəsidiədən:

وكان لهن الأخبلة تنتي 19

فكان فسأ في عكاظ بخطب

وكثير عزه يوم بين ينساب 20

وابن المقعق في النبيمة بنسب

(Sanki Quss Ukarız ya xütbə söyləyir; sənki Leyla əl-Əxyəliyyə
əğləyir; Kuseyyir Əzzət əynlik gününü vəsf edir; ibn əl-Müqəffə
«Yətimə» da hərəfəfil izah edir.)

Bu beytləri qəsidiənin əvvəlində [deyil, ortasında] misralamışdır. Ərəblərin və başqa [xalqlann] şe'rlerində isə misralama əksər hallarda birinci beytdə olur. Ola bilsin ki, misralama beytlərin məzmununu ilə əlaqədar olmuşdur ki, bu da az-az hallarda bas verir. Dörd nəfəri göstərmışdır ki, onların hamısı tutduğu yollarda görkəmli şəxsiyyətlərdirlər.

Quss ibn Saidə əl-İyadını xatırlayır ki, ərəb xətiblərindən, filosoflarından və dahiərindən biridir.

Leyla əl-Əxyəliyyəni xatırlayır ki, Uqeyl [qəbiləsinin] Bəni əl-Əxyəl [qolundandır]. Onun Tavbə ibn Humeyyirə dair mərsiyələrinin gözəlliyi təsdiq olunmuşdur.

Kuseyyir Əzzəni xatırlayır ki, Xuzaə [qəbiləsinin] Bəni Muleyh [qolundandır]. Nəsibdə və şahların mədhində birinci olmuşdur.

Onlara ədib Abdulla ibn əl-Müqəffanı əlavə edir. «Yətimə» ibn əl-Müqəffanın kitabının ləqəbidir ki, mənəvi keyfiyyətlərin izahını əhatə edir. Orada insana xoş əxlaqi, səxavəti, olandan hədiyyə verməyi, təkəbbürdən qaçmağı və buna oxşar şeyləri tövsiyə edir. «Yətimə»nin mənası misilsiz, nadir inci kimi, mənəviyyatın yeganəsi deməkdir.

«Bə» qafiyəli başqa bir qəsidiədən:

ادا افتخرت يوماً تَمَيِّه بقوسها وزَأْتُ عَلَى مَا وَطَّيْتَ من مُنَافِق 27

وَأَنْتَمْ بَنِي قَارَامَلَتْ سَوْفَكُمْ عَرُوشَ الَّذِينَ أَسْتَرْمَنُوا قَوْسَ حَاجِب 28

(Əgər Təmim [qəbiləsi] öz yayı (kamanı) ilə fəxri edirsə, onun səhrətini möhkəm ləndi ənlərə əlavələr edir; Sizin Zi Qar

[mühərribəsində] qılınclarınız Hacibin yayını girov tələb edənlərin
əsirinə rəzəf ayıllı.)

...Əbu Duləfi mədhi edərək [göstərir] ki, o, Bəni Əca [qolundandır] ki, onlar Zi Qar günündə Bəni Şeybanla birlikdə olmuşlar. Rəvayətə görə, ərəblər iddia edirmişlər ki, farslar ölmürlər. Hənzələ əl-İclə onlardan bir nəfərinə hücum edərək qılıncla öldürmiş və öz tərəfdarlarına demişdir: Baxınız, onlar da ölürlər. Onlara (farslara - M. M.) hücum etmiş və buna görə də qələbə çalmışlar. Ağla uyğun (batan) şəkildə izah olunsa, bu hadis ərəblərin «filankas ısdən ölmür, yəni ona dözür» sözü kimidir. Ölümün insanlardan kənar edilməsi isə iddia oluna bilməz. Onun «onlar ölürlər» sözü isə ölümün farslara yaxın düşmədiyini iddia etməsi deyil, onları vuruşa təhrik etməsidir. Əmr ibn Mə'di Kərbədən farslarla vuruşa dair rəvayət olunan rəcəzi də bunun kimidir:

اتا ابو تور وسيفي ابو النون

ضربهم ضرب غلام مجئون

يال زبيد انهم يموتون 29

Yəni onlar da sizin kimidirlər və onlardan qorxmayıñ.

Hacib ibn Zurərə ibn Uduş ibn Zeyd ibn Abdulla ibn Darim öz camaati ilə birlikdə İraq ərazisində yaşamaq istədikdə Hirə valisi buna etiraz edərək Kisraya məktub göndərir. Kisra cavabında yazır: «Əgər onlar bizim ərazimizdə bizə itaət edirlərsə, qoy elçilərini göndərsinlər və girov qoysunlar». Hacib ibn Zurərə onun yanına getmiş və istədikləri barəsində razılığa gəldikdən sonra [Kisra] girov tələb etmişdir. Hacib demişdir: «Bu yayımdan başqa yanında heç bir şey yoxdur, onu götür!» Kisranın tərəfdarları buna gülmüş, şah isə onlara demişdir: «Götürün, yoxsa onu da verməz». [Hacib] qayıdaraq sazişə [sona qədər] sadiq qalır. Bu isə Bəni Təmim (qəbiləsinin) yaxşı cəhətlərindən biri olur...

وقد علم الأفلاقين وهو الذي به يصان رداء الملك عن كل جذب 31

(Afşin artıq bildi; o adam ki, onunla məmləkətin əbəsi hər bir dərələrində qorunur).

Afşin əl-Mörəsimin qulu olmuş, [sonralar] ona təlim verərək vəzifəsini yüksəltmiş, daha sonra isə öldürmüştür. Bu şe'r Afşinin cəlal və izzətli zamanında deyilmişdir. Afşin Əşrusənə əhalisindən olmuş, əl-Mörəsim clə onu əl-Afşin adlandırmışdır. Çünkü bu ölkənin

şahı adətə görə, Əl-Afşın adlanarmış, neçə ki, rumluların şahı qeyss adlanır. İddia edirlər ki, Əxşidin də əvvəli Fərqanədən olmuş və [buna görə də] əl-Əxşid adlanmışdır. Çünkü Fərqanənin hökmədarları belə adlanırlar.

«Bə» qafiyəli başqa bir qəsidiədən:

Əbul-Abbas Abdulla ibn Tahir İmadh edir:

فَعَزِمَا فِي قِنْمَا ادْرِكَ لِسُولَ طَالِبَةً ۚ ۱
مِنْ عَوَادِي يَوْسِفٍ وَصَوَاحِبَهُ

Təviliin ikincisi, qafiyənin mütədarikidir. (Onlar Yusifin yolundan çıxaranları və əshabələridirlər; iradə və tədbirlə insan istəyinə çatar...)

Əl-Amədi bu beysi Əbu Təmmamin pis başlangıcılarından qeyd edərək yazar: «Onlar» sözü [beyti] korlamışdır. Qadınlara işara ilə başlamış, lakin onların adı çəkilməmişdir. Sonra «çıxaranlar» deyilə ki, onun da mənası sapdırınlardır. Deyilir: filan şey məni səndən döndərdi, yəni məni sapdırdı. Demək istəmişdir: onlar Yusifin sapdırınları və əshabələridirlər. «Sapdırınlar» sözü burada yerinə düşməmişdir. Çünkü [belə] bir şeyin bilinməsinə ehtiyac duyulur ki, onu nədən sapdırınları. Əgər «Yusifin məftunçuları, yaxud Yusifa vurulanları», yaxud buna oxşar sözlər desəydi, burada yerinə düşərdi. Burada aydın olmaq üçün dini rəvayətə toxunmalı. Sanki o, (şair - M. M.) «Yusifi günaha səməq üçün onu etiqadından tutduğu yoldan, düzgün əqidəsindən sədiranları» vermək istəmişdir. [Sapdırınlar] sözünün mənası yalnız bu kəlmələr vasitəsilə tamamlana bilərdi. Sonra Yusifə tənvin əlavə etmişdir. Beləliklə, üç sözün hamısı yerinə görə pis işlənmişdir.

Beyti əvvəller uyuşmayan bir sonluqla tamamlamışdır. O, beytin əvvəlində mənəni korlamışdır ki, bu da «insan iradə və tədbirlə intiqam» ala bilər sözüdür. Burada sözlər bir-birinə uymur. Əgər:

فَلَا يَعْلَمُونَكَ مُطْلَبَتْ تَ طَالِبَةً ۵۵

və yaxud

فَلَا تَعْلَمُونَكَ الْعَزْمَ فِيمَا تَ طَالِبَهُ ۵۶

desəydi, sözlər və mənalar uyğun gələrdi. Yəni, onlar Yusifi öz əzmindən sapdırınlardır; Sən də onlara görə öz əzmindən və istayından uzaqlaşma.

Həqiqətə qalarsa, əl-Amədinin beytin mənasına əsasən həmin sözləri müəyyənlaşdırılmasını Əbu Təmmamin ifadəsi də təsdiq edir. Lakin şəxs əvəzliyinin [ifadə etdiyi sözün] deyilməsindən əvvəl işlənməsi nöqsan deyildir; bu şərtlə ki, mənə aydın olsun. Bu mənə isə peygəmbərdən... rəvayət olunan hadisən götürülmüşdür. O, əl-əlümci xəstəliyi zamanı qadınları nəzərdə tutaraq demişdir: «Onlar Yusifin kiçik rəfiqələridirlər». «Yusif»ə tənvin əlavə edilmesi da onun (Əl-Amədinin -M. M.) göstərdiyi kimi nöqsan deyildir. Çünkü bütün adıllann kökü həllanır və şerdə ismin öz əsasına qaytarılması nöqsan deyildir. Əbu Səid əd-Dərir və Əbul-Uməysəl əl-Ərabi Xorasanda Abdulla ibn Tahirin kitabxanasında olurdular. Onun (Abdulla ibn Tahirin - M. M.) yanına şair gələndə onun şerini onlara göstərirdi. [Şer] yaxşı olanda ona göstərir, yaxud [şairi] onun yanına aparır oxutdurardılar. Pis olanda isə rədd edər və sahibinə şərə görə yox. [elə belə] əba verilərdi.

Əbu Təmmam Abdullanın yanına gəldikdə onları üstüne göndərdi. Qəsidəni onlara verdi. Onlar da bunu şerlərin içini qatdilar. Şerləri vərəqlədikdə bu qəsidiə onların əlinə keçir. Bu başlangıcı gördükdə onu rədd edilmiş şerlərin içərisinə atırlar. Xəber Əbu Təmmama çatdıqda Əbul-Uməysələ onların hər ikisini məzəmmət edən bir neçə beyt göstərir.

وارى الصحيفة قد علّها فترة
فترت لها الأرواح في الأجسام 63

Sonda isə onlarla görüşdükdə soruşurlar: «nə üçün başa düşülən [şer] yazmırsan?» Cəvab verir: «Siz nə üçün deyiləni başa düşmürsünüz?» Əbu Təmmamin bu cavabı çox bayənildi. Abdullanın yanına daxil olub şeri oxudu.

وَقَلَلَ نَحْيٌ مِنْ خَرَاسَانَ حَائِشًا فَقَلَتْ أَطْمَنَى أَنْضُرُ الرُّوضَ عَازِبَةً 64

beytinə və ondan sonrakılara çatdıqda şairlər qışqırıb dedilər: «Bəla şer ancaq əmirə layiqdir». Onların içərisində ər-Riyati adlı bir şair deyir: «Əmir mənə mükafat vəd etmişdir, mən onu bu sözüne görə ona (Əbu Təmmama - M. M.) bağışlayıram». Əmir cavabında deyir: «Xeyr, səninkini ikiqat artırıram, ona isə şerinə görə mükafat verəcəyik».

Qəsidəni bitirdikdən sonra [əmir] ona min dinar səpalədi. Xidmətçilər onları yığışdırı, Əbu Təmmam isə heç bir şəyə əl vurmadı. Əmir bundan qəzəbtənərək soruşur: «Torpağa etinasızlıq

gösterir, menim verdiyimla laqeydilikmi edirsen?» Sonra Isa ondan istadıklarına hall oldu.

«Del» qafiyəli qəsidiyədən

پاشرای المولیق ولههود، 37

فِنْصَهُ بِنْو سَفَّا طَ اخْدَم

(Bəni Sinbat onu sazişlər və ahd-peymənlər toru ilə ovlaya
götürdü).

Bəni Sırbat rumların birləşməmişdir. Babək müqavilə bağlayaraq onlara sığınmışdı. Lakin müsəlmanların qorxusundan onları yanat etdilər.

لَا حَمَّتِ الْكَلَابُ عَنِ الْأَسْوَدِ 38 بِلَوْ لَانْ بِيَحْكُ دَرِيَّتِهِمْ

(Əgər sənin külbyin onları cüratlaşdırmasaydı. İtlə aslanlardan boyun qaçırdı).

Deyir: Sənin qüvvətinlə onlara qarşı cürətləndirdilər

39- خيرٌ لغيرِ كانَ علٰى القَعْدَةِ **غير حلمًا بطشت به فقلنا**

(Hircami tutduqda dedik ki, bezin yaxşısı cavan dəvənin belində imis).

Hircam başçılarından birinin adıdır. Bu, məsəldir. O, əslən bi-qövmə dağıdır ki, bir qədər bezi görmüş, xoşlarına gəlməmişdir. Bir nəfərsə dəmişdir: Bezin yaxşısı cavan dəvənin belində gəldi. Olabilər ki, bu məsəl yaxşı bir qövm haqqında deyilmiş ki, onlar döyüşdə öldürülmüş və cavan dəvələrin belində [meyitləri] daşınmışdır.

Məsəl məşhurdur: «Bezin axırıncı cavan dəvənin belindədir» Onun əslisi: Əmr ibn Zəbban və qardaşları dəvələr [əldə etmək] arzusu ilə səfərə çıxmış, bir yerdə dayanmışlar. Aralarında dava düşmüş və onları öldürmüştür. Başlarını xurcuna yığaraq Duheyə adlı dəvəyə yükləmiş və Heyy istiqamətinə sürmüştür. Duheyə Heyyə çatdıqda bir çoban ona baxaraq demişdir: Bu sənini oğlun Əmrin dəvəsidir. Üzərində xurcunlar var. İçində nə olduğunu bilmirəm. Demiş: Nə ola bilər? Cavab vermişdir: Elə hesab edirəm ki, bir neçə dəvə quşu vardır. Zəbban baxanda, orada oğlanlarının başını görsənir. Deyir: Bezin axırıncı cavan dəvənin belindədir. Yəni bundan sonra nə qarətdən, nə də ticarətdən bez gətirməyəcəklər, cünki öldürülmüşlər.

Bu məsəli Babəkin vəziyyətinin xarablığına çəkmisdir.

40 تعلقی ما احمد من ریشر لبرید

فانع قد سکبت بھا سوادا

([Bu] döyüşlərlə poçtun qələmindəki qızarankalar qara rəng tökdür).

Əgər poçt üzərində qara rəngli [şəra ilə] gəlsəydi, bu, qələbə eləməti olurdur: qurumızı rəngli [şəra ilə] məğlubiyət demək idi.

Bələ deyilir ki, sultanın adamları qalib gəldikdə futuhat kitabındaki xəritələrinə qara lələk taxardılar ki, əldə etdikləri zəfərlərə kitabı oxumamışdan əvvəl bələd olsunlar. Döyüş onların mağlubliyyəti ilə bitdikdə, yaxud köməyə ehtiyacları olduqda lələyi gana batırır və ona taxardılar.

Bela da deyilir: Xürrəmılərin zəfərlərinin əlaməti bu idi ki, onlar lələyi qızardır və poçtları ilə göndərildilər. Əbu Səid onlara qalib gələn zaman isə onlara əks olaraq və Bəni Abbasın qara geyinmələri adətinə uyğun olaraq lələyi qələməngə boyamışdı.

«Del» qafiyəli başqa bir qəsidiyədən

لیحنت فلاند عزمه بمحب
متکوف متدمشق متبدد 43

(Onun qətiyyətinin həməyili kufədəmə, dəməşqəşmə və
bağdadlaşma ilə bəzədilməsi ilə əlaqədar.)

«Sam» (nasida, ser) aiddir. ...

«Şəhər» (Qəzeti, 1971) — «Kufələşmə» sözü ilə özünü vəsf etmişdir: Məmuna göstərmək istəyir ki, o, şəhidir; çünki Mə'mın ilk vaxtlar şəliyə meylərdirdi.

«Dəməşqələşmə» deyir: çünkü C. Dəməşçinin əsasını qeyd etmək Casim əhlindəndir.

«Bağdadlaşma» deyir; yani, hazırlıcadır. Çünkü Bağdad
cemaati hazırlıcadır. Məşhurdur.

(Əl-Əbdi): «Bu beyt iki mənə vere bilər. Birincisi: Ola bilər o, demək istəyir ki, onun şeri bu ölkələrdə yayılmış, hər tərəfə gedib çıxmış və yaxşılığından danışılır. O birisi : Ola bilər ki, o, Şaimda Bəni Ümeyyəni, Kufədə Bəni Əlini, Bağdadda isə Bəni Abbasi mədhi ermışdır».

Lakin sonraki beytə görə əvvəlki mənə bu ikisindən tək biri daha yaxındır.

ان قد تجسّم في روح السيد 44

عنى لقد. ظن المخواذ وباطر

(Küt adamlar elə hesab edirdilər ki, manım cismində seyidin
ruhu yerləşmişdir; bu isə yanlışdır.)

Peygamberin nəslindən olan böyük rəğbatılmış göra, «tənasüxi» əlli hesab edir ki, şair Seyyid ibn Məhəmmədin ruhu mənim hədənlimə köçməlsidür. Bu zənn batıldı, çünki o, düzgün deyildir. ...

Seyyid əl-Həmri Bəsra əhlindəndir. Şəhərə meyl edir, peygamberin qohumları haqqında qəsidiələr yazır. Adı ısmayıldır. Belə deyirlər ki, Cəfər ibn Məhəmməd ibn Əli ibn əl-Hüseyn onu «Seyyid» adlandırmışdır. Deyildiyinə görə, o, Keysani məzhabında olmuş və Məhəmməd ibn əl-Hənəfiyənin zühurunu gözləyirmiş. Şiələr söyləyişlər ki, o, Cəfər ibn Məhəmmədi rastlaşıqdan sonra bu [mazhabdan] dönmüş və demisidir:

وليفنت ان الله يغفو ويغفر

تعجفرت باسم الله والله أكابر

«Ra» qafiyəli qəsidiədən:

عَنْ مُسْتَكِنِ الْكُفَّرِ وَالْأَمْرَارِ ۖ ۱۰

حتى اذا ما الله شق ضميره

(Nəhayət Allah kür və inad yuvasından onun əsili niyyətini fəş etdi).

(Əbu Abdulla): Afşın kafir və riyakar deyildi. O, fars idi. Onu yaxşı xidmətinə və itaetinə görə seçərək yüksəltmiş. Babəklə döyüşü ona həvalə etmişdir. Minlərlə [əsgərlə] onun üzərinə yerimişdir. Əbu Təmmam bir neçə qəsidə ilə onu mədh etmişdir. Lakin paxillər onların arasına nifaq salmış. Mö'təsimə demisidə ki o, sənin xilafətinə göz dikmiş və onu düşmən kimi qələmə vermişlər. Afşinə isə xəber vermişlər ki, əmir əl-möminin onun həbsini qərara almışdır. Beləliklə, onu (xəlifəni) ələ alrışlar və o, [Afşindən] qorxaraq işi sürətləndirmişdir. Mö'təsim ona verilən xəbərlərə əsasən onu həbs etmiş, çarmixa çəkərək yandırmışdır.

İmama qarşı çıxdığını görə Əbu Təmmam onu kafirlikdə təqsirləndirir. Deyildiyinə görə, Afşinin öldürülməsinə səbəb İbn Əbi Duvadla olan ixtilaflar olmuşdur.

«Nun» qafiyəli qəsidiədən:

حَتَّىٰ النَّجَاءَ وَخَلْفَهُ التَّبَّيْنِ ۑ ۱۹

ولى ولم يظلم ولم ظلم أمره

(Qaçdı və daha zülm etmədi; qaçmağa cəhd edən, arxasında isə tinnin olan adam zülm edə bildimi?)

Avam camaat, xüsusən Məğrib əhli Tinnin (yeddibəşli ejdaha) haqqında bir-biri nə zidd əhvalatlar danışırlar.

Bəziləri deyirlər ki, tinnin yeddibəşli iləndir. Qədim ərəblərdə bu ada az-az təsadüf olunur. O, «Tin» kökündən fel formasındadır.

Deyirlər: filan şey filan şeyin tinnidir, yəni onun kimiidir. Onun yeddi başı olduğu doğu çıxarsa, ola bilsin ki, nü sözündən əmələ gəlmişdir; çünki başları bir-birinə oxşayır. Çok güman ki, əcəm sözü olub ərabələşdirilmişdir. Balığa da «tinn» deyilmişlər.

Belə qədim adların həqiqətdə nə cür olduğu bilinmir.

بل كان كالضحاك في سطوهه 35

(Sanki dünyaya ağalıq etməkdə Dəhhak kimi idi; Sənəs Firudunsan).

Bu, Tainin farslarının əhvalatlarından götürdüyü bir şemdir. O, yalanla doludur. Bunun kimi, [başqa dillərdən] tərcümə olunmuş bütün xəbərlər çoxlu yalanlara məruz qalmışlar.

Deyildiyinə görə, Dəhhak Ədnanın oğlu olmuş, anası isə cincilərdən imiş. Bu isə ərəb adıdır.

Başqa rəvayətlərə görə, o, hökmdar imiş və başının arxasından iki ilan çıxmış. Onlar iki insan beyni yeməmiş sakitləşməzdilər. Uzun müddət belə galib keçmişdir. Gündə iki adam öldürüb beynlərini çıxaramışlar. Firudin o dövrün mömin adamlarından, yaxud da peygamber imiş. O, Dəhhaka bundan sonra insan beyni əvəzinə qoyun beynindən istifadə etməyi məsləhət görür və o da bunu qəbul edir. Lakin onlardan xilas ola bilmir. Bu barədə çoxlu rəvayətlər vardır ki, ağıl onu qəbul etmir.

Bəziləri belə deyirlər ki, Dəhhak-qüdrətli hökmdar olmuşdur. İblis aşpaz surətində onun yanına gəlmiş və ona heç zaman görmədiyi dadlı yeməklər hazırlamağa başlamışdır. Beləliklə qəlbini yol taparaq onun ən sadıq dostu olur. Birləşmədən sonra [İblis] ona deyir: «Mənim hökmdarımdan kiçik bir xahişim var». Cavab verir: «İstəyini aç söyle». Deyir: «İstəyirəm hökmdarın başının arxasından öpüm». Ona icazə verir və [İblis] bunu etdikdə arxadan başının iki tərəfindən sakitləşməyen iki ilan çıxır. İblis yox olur və bu aşpaz bir daha görünmür. Hökmdarın ağrısı artıqda İblis həkim surətində onun yanına gəlib ilanlara iki insan beyni yedirəməyi məsləhət görür. Hökmdar buna əməl edir və ağrıları sakitləşir. Bu vəziyyət ölkənin əhalisinə uzandıqca və rəfiyətin əhvali pisləşdikdə vəzirlərdən biri deyir: Bu iki adamın yerinə keçi gətirin. Belə də edirlər və bu iki adam xilas olur. Bu barədə hökmdara heç bir söz demirlər. Gündə iki adam gətirir və hökmdar onları öldürməyi əmri edir. Onları uzaq bir yerə göndərir, əvəzinə isə keçi qoyurlar. Həmin

yero coxlu adam toplaşır. Ora göndərilənlər içərisində Firdudun da var idi. Adamların sayı çoxaldıqdan sonra Dəhhaka hücum edib onu öldürürler.

Bu da əvvəlki [ahvalat] kimi uydurmadır. Əsas nəticə budur ki, Dəhhak zələm hökmər olmuş və [xalq] Firdudunun allı ilə ondan rahatlıq tapa bilməşdir.

Xətib Təbrizinin İbn Dureydin «Məqsurə»sinə yazdığı şərhindən bir parça

القاه بقطنان لأصمانيardi 11

لنفسه ذو ازب ولا حجي 14

(Əgər ayıqlıq zamanı dözdüyüm şeyləri röyalar mənə piçildasayıdı, bu məni yerimdəcə öldürərdi.)

Xəyal etdiyim vəziyyətim, elədir ki, heç bir elmli və ağıllı [adam] bunu özünə arzu etməz.)

...Mənə belə olmalıdır: O şey ki, onu mənə röyalar piçildasayıdı, ölərdim; [halbuki] ona mən ayıqlıqda dözürəm. O, elə bir vəziyyətdir ki, ona ağıllı və elmli [adam] dözməz.

Atalar sözündə deyilir: «Ağlı olmayanlar dünyada rahatlıq tapırları». Bu o deməkdir ki, ağıllı adam [həyatın] gedişi barəsində düşünür və yaşayış ona ləzzət vermir; axmaq isə heç bir şey barəsində düşünmədiyinə görə yaşayışı daima xosdur.

Mütəkəlliimlər demişlər: Ağlın məskəni beyin, doğru və yalanın yeri dil, dad duymaının yeri dilçək, eşitmə yeri qulaq, utancaqlığın yeri gözəl, gülüşün yeri dalaq, aldatma yeri qəlb, həyəcan, sevinc və hərislik yeri ürək, qorxunun yeri bağışaqlar, səsin yeri böyrəklər, rəhmin yeri qara ciyər (bağır), qəzəbin yeri ağ ciyər, qüvvətin yeri kürəklər, nəslin yeri onurğa, işin yeri əllər, yerimə orqanı ayaqlar, yorulma orqanı bütün bədən, ruhun obyekti həyatdır ki, bu da qandır.

إِلَى الَّذِي عُودَمْ لَا يَرْتَجِي 19

فَإِنْ أَدْهَرَ إِنْ لَمْ تَكْعَنْ فَاتَّندَ 20

(Dəhr tam bir il öyrəşdiyi şeyə yenidən qayidacaqmı; yaxud buna ümidi olunmur;

لو كانت الأحلام ناجحتي بما

منزلة ما خلتها برضي بها

Ey dəhr, mənim razılığım olmasa da, ehməlli tərpan; sənin istəyin də, razılığın da eynidir)

«Dəhr mənlim üçün ilə yenidən qayidacaqmı...» [beyti] ilə deyir: Dəhr düz bir il xeyrimə vərdiş etdiyi şeyə bir daha qayidacaqmı? Yalnız, [bu] gözlənilməz?...

...Dəhrin [mənasında] müxtəlif [fikirlər] yürüdürlər. Belə deyirlər: Onun mənisi «dünyanın əbədiliyidir». Belə də söyləyirlər: «Dəhr» hər bir xalqın müəyyən dövrü deməkdir. «Dəhri adam», yəni qədim [adam]. «Dəhr» nazil olan da deməkdir. Ərəblər deyir: "نَمَرْمَ مَا دَهْرِي بِكُنْدا" [Mər, yəni, onlara bələbəxtlik üz verdi]. Belə də deyirlər: Yəni, buna gücüm çatmir. Hədisdə də deyilir: «Dəhri söyməyin, çünki Allah elə dəhr deməkdir». Bu elə bir hədisdir ki, islam əhlinin heç biri onun mənasına cahillik göstərə bilməz. Belə ki, ateistlər bu [hədislə] müsəlmənkərə etiraz edirlər. Qasır ibn Səttər - Allah ona rəhmət eləsin - demişdir: «Mən gördüm ki, zindiqlikdə və materializmdə ittiharn olunan bəzi adamlar bu hədislə etiraz edərək deyirdilər: Məgər görmürsənmi deyir: Allah özü elə dəhrdir».

Mən isə deyirəm: Allah-təalanı dəhrin fəlakətlərinə görə söyən bir nəfər də [olsun belə] var idimi? Əl-Ə'sha qatı cahiliyyət zamanı demişdir.

حمد ولي المولى العلامة لرجلا

استثنا الله بالوفاء وبلا

Onun (hədisin-M. M.) məncə izahı budur ki - Allah daha yaxşı bilir-, ərəblər əlüm, xəstəlik, mal-dövlətin məhvini və bu kimi bədbəxt hadisərlə üzləşdikdə dəhre qarğıyır, onu söyür və deyirdilər: «Dəhr onları fəlakətə saldı», «Dəhr onları məhv etdi», «Dəhr onları tələf etdi». Onu (dəhri-M.M.) bu işlərin səbəbkən sayaraq lənətləyirdilər. Bunu öz şərlərində də qeyd etmişdilər. Əl-Ə'sha həlak olmuş bir qövmü xatırlayaraq yazmışdı:

وَالدَّهْرُ يَرْمِينِي وَمَا أَرْمِي

فاستثنا اللهم العدة بهم

مَا طَاشَ عَنْ حَفِيظَةِ سَهْمِي

لو كان لي فرنا أناضيله

أَحْرَزْتَ قَسْمَكَ نَالَهُ عَنْ قَسْمِي

أَدْ كُنْتَ أَعْطَى النَّصْفَ قَلْتَ لَهُ

بِسَرَاتِنَا وَوَقَرْتَ فِي الْعَظَمِ

يا دهر قد اكثرت فجعتنا

يَا دَهْرٌ مَا انْصَفْتَ فِي الْحُكْمِ

وسلبتنا ما ليس تعاتبنا

بِمَرَاجِ كَاسِ مَرَّةٍ لَطْخَمِ

فارفع جرانك طالما علتنا

حَامِي النَّمَارِ مَخَالِطُ الْحَزْمِ

ابللت صروفك كل ذي ثقة

Emr ibn Tâmiyya demışdır:

فَعَا بَالِ مِنْ بِرْمِيٍّ وَلِيُسْ بِرَامْ
وَلَكِنَّا لِرْمِيٍّ بِغَيْرِ سَهَامْ
أَنُو، ثَلَاثًا بَعْدَهُنْ فَيَامِي

وَمَنْتَسِي بَنَثَ النَّمَرَ مِنْ حَبْثَ لَارِي
فَلَوْ اتَّهَا نَبِلَ لَذَنْ، لَا تَقْبَتَهَا
عَلَى الرَّاحِتَيْنِ مَزَّةٌ وَعَلَى الْعَصَمِ

Fâlakâtî tâsvîr ettiârak xâbâr verir ki, dâhr onunla belâ rafî' etmişdir. Bu barâdâ Allâh öz ezzîz kitâbında xâbâr vermişdir. [Allâh] taâla demışdır: قَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَبَاتُنَا لَذَنَّا نَمُوتُ وَنَحْبَأْ وَمَا يَهْلَكُنَا إِلَّا النَّمَرُ وَمَا
لَهُ بِلَكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ مِمْ إِلَّا يَظْنُونَ

Peygamber "dâhri söymeyin" dedikde bunu nazârda tutmuşdur ki, sizâ belâ şeylere edânı, sizâ bu fâlakâteleri getirin! söymeyin. Eğer siz bunları edânı söyseñiz, söylüş Allâha çatacaqdır. Çünkü edân odur, dâhr deyil. İnşallah hâdisin mânası budur, başqa bir mânâ bilmiräm.

رَضِيتُ فَسْرًا وَعَلَى الْفَسْرِ رَضِيَ
مِنْ كَانَ ذَا سُخْطَةً عَلَى صِرْفِ الْفَضْلِ
عَلَى جَبِيدِ ادْنِبَاهِ لِلْبَلِ
إِنَّ الْجَبِيدَيْنَ إِذَا مَا اسْتَوْلَيَا

(Mâcburiyyat alâmindâ razılaşdım; çünkü taleyîn hökmüne nifrât edânılar zorla razi qalırlar; gecâ vâ gündüz yeni bir şeye sahib olduqda onu fâlakâtâ yaxınlaşdırırlar)

الفَسْرُ : رضيت فسراً سُؤْيَّيْنَ şeyi zorla aldı etmekdir. Deyirlər: filankəsə belâ zor etdim; yəni onu zorla işlətdim.

عَلَى الْفَسْرِ ifadəsi: Yəni, qâdârâ nifrât edânı məcburi dözer. Daha doğrusu, onun məcbur etdiklərinə [dözmək] labüddür.

الْقَضَاءُ dildə əslən bir şeyin tamamlanması, qətiliyi və qurtarması demekdir. Buna adı ezzîz olanın sözünü [göstərmək olar]: - إذا قضى أمرًا - enâ dâ buna aid: Yəni bu iş tamam qurtar. Bunun kimi: وقضينا إلى بنى اسرائيل; yəni onlara emr edib onlardan qurtardıq. Qazi dâ bu mânaya görə qazi adlanmışdır. قضى dedikcə yəni onların ikisi arasında qərar çıxardı. Ölü haqqında deyilir: ـ إنِّي، الدنيا من قررتـ قضى: ما ينقضي عجبيـ فلانـ; yəni ondan qurtarmır.

وَقَازَبَ الْجَبِيدَيْنَ gecâ vâ gündüz demekdir: دَيْلِلْ: تَحْبَبْ بِهِ الْجَبِيدَيْنَ . وَاتَّهَى عَلَيْهِ الْمَلَوَانَ: (geca vâ gündüz onu mahv etdi; gecâ vâ gündüz onu halâk etdi)

Bu barâdâ şer demişler:

أَدْ بِأَبْهَرِ الْكَنْ بِالْسَّبْعَانِ أَمْلَ عَلَيْهَا بِالْبَلِي الْمَلَوَانَ

"agzân" sâhâr çağrı vâ axşam çağrı demekdir. "عصران" guyu vâ şerab demekdir. «iki ağı» süd vâ su demekdir. Şair demişdir: لكنه بعض لي الحول كاملاً وما لي إلا الأبيضين شراب

«iki qara» xurma vâ su demekdir. Deyirlər ki, bu [hâm dâ] gecâ vâ qaralmış torpaq demekdir.

Bir nəfər Mârsad əl-Bâciyâ qonaq gelir, ona deyir: «iki qara»dan başqa heç bir şeyimiz yoxdur. Cavabında deyar: elə onlara kifayətdir. Deyir: sən ola bilsin ki, onları xurma vâ su hesab edirsən. Vallah, onlar gecədən vâ qaralmış torpaqdan başqa şey deyil.

«iki sarı» qızıl vâ zəfəran demekdir. «iki qırmızı» ar vâ çaxır demekdir. «iki xoş şey» yuxu vâ nigah demekdir. «iki məscid» Məkkə vâ Mədinə məscidləri demekdir. «iki Məkkə» Məkkə vâ Taif demekdir. «iki döyünen» Şərəq vâ Qerb demekdir. «iki İraq» Bəsra vâ Kufa demekdir. «iki məbəd» Məkkə vâ Mədinə məbədləri demekdir. Bəzən soruşurlar: nə üçün «iki qara» xurma vâ su demekdir? Qaralıq ancaq xumaya alddır, suya yox. Cavab budur ki, ərəblər onlardan birinin xüsusiyyatını ikisini də aid edirlər. Çünkü onların qaydasıdır ki, iki şeyi birləşdirib bir-birinə şamil edirlər. Belə ki, ayrılmaz dost olan iki adamı, yaxud iki qardaşı vâ digər adaların hamisinin ikisindən birinin - məşhurunun adı ilə adlandırırlar. Buna görə də camaat deyir: «iki Ömərin hayatı»: Onlar da Əbu Bakr vâ Ömərdir. Əsməi vâ İbn əl-Kâlibî Qeys İbn Zuheyrl İbn Cəzîmənin Həzərinin oğulları Zəhdəm vâ Qeysi məzəmmət edân şerini gətirmişlər:

جزاني الزهدمان جزاء سوء و كنت المرء يجزي بالكرامة

Deyir: İki Zəhdəm; bunlar da Zəhdəm vâ Qeysdir. Əsməi başqa bir şairin biri Hurr, digəri isə Ubeyya olan iki qardaşı məzəmmət edân şerini vermişdir:

لا من مبلغ الحررين عن مخلفة و خص بها أبها

[İşte] gösterir ki, onların biri Ubeyyədir ve onların her ikisini «iki Hur» adlandırmışdır. Bütün bunlardan daha aydını Allahın kalamıdır: «كما لخرج اليك من الجن». Bu ikisi de ata ve ana demekdir. Allah-taa'a [yenə də] deyir: «ولابيه لكل واحد منها سلس». Belə şeylər adlarda çıxalmış, hətta ölkələr və şəhərlər haqqında da deyilməyə başlamışdı.

Əhmərdən şer söyləyirlər:

يَوْمَ صَبَّحْنَا الْخَرَّيْنَ الْمُنَوْنَ

نَحْنُ سَبَّهْنَا أَمْكَمْ مَقْرَبَاً

Kufə və Hirrən nəzərdə tutur. Buna dair Səlmanın sözü:

أَحِبْوَا مَا بَيْنَ الْمَاعِنِينَ . Bu ikisi də axşam və gecənin birinci hissəsi demekdir. Buna dair hədîs: «بَيْنَ كُلِّ اثْنَيْنِ صَلَةٌ لِمَنْ شَاءَ». Bunlar da azan və iqamə demekdir. Yenə buna aid: «الْبَيْعَانَ بِالْخَيْرِ مَا لَمْ يَفْتَرِقْ». Bunlar da satıcı və alıcı demekdir.

Bütün bunlar «İki Ömrər Əbu Bəkr və Ömərdir» deyənlər üçün bir sübutdur. [İki Ömrər] Ömrər ibn əl-Xəttab və Ömrər ibn Əbdüləzzizdir - deyənlərin sözü əsassızdır. Bu, dili az bilməkdən irələnilir. Gördüyümüz kimi, «İki Ömrər» deyərkən Çməri Əbu Bəkrdən - [xəlifəlikdə] o daha əvvəldir - üstün tutmayıblar. Ona görə belə deyiblər ki, bu danışqda mənaca daha düzgün olsa da, «İki Əbu Bəkr» deməkdən asandır. Sözlərdən dillərinə daha rahat olanı [seçmək] ərəblərin qaydasıdır. Məgər görmürsərimi «İki ay» deyirlər ki, bununla da günəş və ayı nəzərdə tuturlar. Ona görə aya üstünlük veriliblər ki, o kişi cinsindəndir və qadın cinsindəndən daha rahatdır. Deyə bilərlər: Əbu Bəkr həm də «Ətiq» adlanırmış; bəs nə üçün «iki Ətiq» demayıblar? Onlara cavab verilir: Əbu Bəkrin künyəsi daha üstündür. Ərəblər daha məşhura meyl edirlər.

Və nəhayət, «İki Ömrər Ömrər ibn əl-Xəttab və Ömrər ibn Əbdüləzzizdir» deyənlərə qarşı Yəhya ibn Ziyad al-Fərranın etibarlı Miaz əl-Hərradan rəvayət etdiyi sübutdur: «Ömrər ibn Əbdüləzziz anadan olmamışdan əvvəl deyirmişlər: İki Ömrərin sünəsi». Bu da onların sözlərinin düz olmadığını bir daha göstərir. ...

وَسَيِّفَ اسْتَعْلَتْ بِهِ مَمْتَهَةً حَتَّىْ رَمَىْ ابْعَدَ شَوَّالَ مَرْتَبَيِّنِ 41

وَنَخْلَلَ مِنْ غَمَدَانَ مَخْرَابَ الدَّمَيِّنِ 42

(Seytin güdrəti onun özü ilə yüksələrək, on uzaq məsafəni bir dəfəyə vurdu: Uhbuşa ürəyindən su içirdib Cümədəndəki bəzəkli mehraba sahib oldu)

Seyf: Seyf ibn Zu Yəzəndir ki, onun rəvayətini beytlərin şərhindən sonra söyləyəcəyəm. ...

Uhbuş: Yəmənə qalib gələn Həbə, hökmdardır. ...

Cümədən: Sənada bir yerdər ki, böyük bir binası var idi. Onu Osman ibn Affan dağıtmışdır.

Mehrəb: Burada Sənada olan otaqdır ki, içərisində gözəl qədim şəkilləri var imiş. 37.

Seyf ibn Zu Yəzənin rəvayəti; Sizə məlum olsun ki, həbəşlər Yəmənə qalib gəldikdən və uzun müddə tərəfindən hakim olduqdan sonra Seyf - o, ölkənin nüfuzlu adamlarından idi - Ruma gedərək qeyşərdən kömək istəyir. [Qeyşər] öz vəzirləri ilə məsləhətləşdikdə ona deyirlər: Hökmdar! Həbəşlər sənin dirindəndirlər, bu ərəbin dini isə sənin dininə ziddir. [Seyfi] süründürməyə başlayıb öz vədina xilafən onu müdafiə etmək istəmədi. Bu vəziyyət yeddi il davam etdi və o, Hirəyə qayıtdı. Fars hökmdarlarından Birinin - fikrimən - Hörmüz ibn Qubadin yanına gedib ondan kömək istədi. Ölkəsinə daxil olduğunu bildikdə [şahının] tərcüməçisi soruşdu: «Hökmdardan istəyin nədir? Sənin məqsədindən hali olmadığı mənə əmr etmişdir». Cavab verir: «Yadellilər ölkəmizə soxulmuşlalar». Tərcüman ona deyir: «Hökmdar soruşur: Hansı yadellilər? Hindlilər, yoxsa həbəşlər?» Cavab verir: «Həbəşlər. Gəlmışəm ki, hökmdar onlara qarşı mənə kömək göstərsin və biz də onun dinində, yəni itaətində olaq. Yadelilərdənsə, onun mənə və xalqına hakim olağı dənə yoxsidir». Tərcüman ona deyir: «Hökmdar deyir: Çox təəssüf ki, torpağınız bizdən uzaqdır. Bununla bərabər, o, az xeyirli torpaqdır. Orada yalnız qoyun və dəvə vardır ki, bizim də onlara ehtiyacımız yoxdur». Hökmdar ona on min dirham verməyi əmri etdi. Onları götürdü və qapıdan çıxarkən hökmdarın qullarına və xərəklərinə (xidmətçilərinə) dağıtdı. Bu hökmdara çatdıqda qəzəbəndi və onun geriye çağrılmasını əmri etdi. Tərcüməçi ona (Seyf - M. M.) dedi: Hökmdar sənə acıqlanmışdır. Soruşdu: nə üçün? Ona dedi: Hökmdarın hədiyyə və mərhəmətinə sığıntı sonra onu qullara və xidmətçilərə səpələyirsən.» Soruşdu: Dövləti nə edəcək onu? Torpağının dağları

magzı qızıl-gümüş deyilmə? O, gərək oradakı mülkə məra
göstəreydi».

Hörmüzün vaziri bunu eşitdikdə onu Hörmüzün yanına
apardı. Ona qalmağı əmri edib bütün arzularını yerinə yetirməyə və
onunkı ordu göndərməyə söz verdi. Sonra vezirləri ilə bu barədə
həm də ordu göndərmək barəsində məsləhətləşdi: dedilər:
«Hökmdar! Sənin susuz və yemiksiz ərab səhralanınna fars əsgərləri
göndərməyin barəsində bizim fikrimiz nəcə ola bilər?! Orada sulyu
sanki xoruz gözündən içirlər, o da tutulsa susuzluqdan ölürlər».
Cavab verdi: «Mən onu müdafiə etmək istəmirdim. Lakin söz
vermişəm və onu istək və arzularına çatdırımlıyım». Dedilər: «Əgər
belədirdi, burada belə bir iş görmək olar». Soruşdu: «Necə?»
Dedilər: «Həbsxanalarını axtar, orada ölümə layiq adamlar vardır.
Sən onları həbs etmişən və onların ruhu da, yaşamaları da sənlin
rahmına bağlıdır. Onları çıxar. Üstlərinə müharibədə təcrübəsi,
səriştəsi və bacarığı olar... bir adamı başçı qoy. Əgər qalib
gəlsələr, məməkətinə yeni bir mülk qatırsan; mağlub olsalar isə,
sən onlara qarşı istəyin də budur.» Həbsxanaları axtarıb ölümə
layiq olanları topladılar. On min adam oldu. Onları müharibədə
daima öndə gedən, yaşı yüz iyirmiyə çatmış, qocalıqdan və
zəiflikdən qasları gözlerinin üstüne düşmüş Vahraz adlı bir adamı
başçı verdi. Onları on gəmiyə məndirdilər və Buzəncanın sahilinə - bu
da Ədən sahilidir - çatıldıqda bir-birlərinə dedilər: «Nə üçün bununla
yanaşı özümüzlə risk edək?» Gəmiləri sərt qayalara doğru sürdülər.
Gəmilərdən üçü parçalandı, yeddisi isə Ədən sahilinə yan aldı.
Ərəblər onları bir-birinə ötürüb toplaşdılar, həbəşlər isə öz
hökmdarları Məsruq ibni Əbrəhənin ətrafında toplaşıb hücuma
keçdilər. Seyf vuruşa hazırlaşmağa başlayıb Vahraz Əsaviridən
soruşdu: «Fikrin nədir? Fikrim qalib gələnə, yaxud səbrlə həlak
olmağa qədər vuruşmaqdır. Gəmilər dağılmış və ölkədən də kömək
gözləyə bilmərik. Qırmızı parça istəyib onunla qaslarını bağladı. Heç
kimin darta bilmədiyi yayını götürdü. Öz adamlarını səfərbərliyə alıb
Seyf dedi: «Sən öz adamlarınla ayrı ol, bizi də öz ixtiyarımıza
burax». Lakin sonradan Seyf onları qarışdırıcı və uzun müddət
vuruşdular. Vahraz - o, zəif görürdü - soruşdu: «Onların hökmdarı
hansi heyvan üstündə vuruşur?» Dedilər: «Fil üstündə». Bir saat da
vuruşdular. Sonra yenə də soruşduqda dedilər: «İndi ata keçmişdir».

Bir saat da vuruşdular. Yenidən soruşduqda dedilər: «Qatır
keçmişdir». Dedi: eşşəyin balasıdır, eşşəkə zəllidir.

Gözləri ona (həbəşlərin hökmədarına - M.M.) sataşdıqda -
qaşlarını ipəkla bağlamışdı - yayını götürüb ona tuşladı. Məsruqun
başında tac, iki gözü arasında isə qırmızı yaqut var idi. [Vahraz] oxu
atdı, yaqutu parçalayaraq başına soxıldı. Həbəşlər məğlub oldular.

Kisra Vahraz'a belə bir göstəriş vermişdi: Yəmənə daxil olub
qalıb gəlsən, camaati toplayıb Seyf həqqında məlumat al. Əgər
doğrudan da, onların hökmdarlarından olmuşdusa, yenidən onlara
hökmdar qoy (Ona tac və İki əlcək vermişdi). Yalan demiş olsa isə,
öldür və mənə yazıb rəyimi öyrən. Ölküyə sahib olduqdan sonra
[Vahraz] camaati çağırıb soruşdu: Seyf sizdə nə vəzifə tuturdu(nə işin
sahibi idi)? Dedilər: Hökmdarımız və hökmdarımızın oğlu olmuşdur.
İndi də intiqamımızı almışdır. Onu hökmdar edib bu barədə kisraya
məktub göndərdi. O da onu Yəməndə saxladı. İndi Sənada oğullar
adlananlar həmin onlardır. Seyf ibn Zu Yəzənin əhvalatı bundan
ibarətdir. ²²⁶

KLASSİK ƏRƏB ƏDƏBİYYATINA DAİR MÜNTƏXƏBAT

Tərtib və tərcümə A.Ş.Qasımovanındır.

Hədisi-şəriflərdən nümunələr النماذج الزخرفية من الأحاديث النبوية الشريفة

«إِرْحَمُوا عَزِيزًا ثُلَّ وَغَنِيًّا اهْتَقَرَ وَعَالِمًا ضَاعَ فِي زَمَانٍ جَهَّالٍ»

«Zəlil olmuş bir qüdrat sahibinə kasiblaşmış varlığı və cahillər zamanasında məhv olan alimə rəhm edin».

«إِذَا أَحَبَّ لَهُ عَبْدًا إِبْلَاهَ»

«Allah bir bəndəsini sevərsə, onu bələklərə düçər edib sinayar»

«الْبَلْمُ خَزَانٌ وَمَفْتِحُهُ السُّؤَالُ»

«Elm bir xəzina, açarları işə sualdır».

«مِنْ سِنْ سَنَةٍ حَسَنَةٍ فَلَهُ أَجْرٌ مَا وَاحْرَمَ مِنْهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَمِنْ سِنْ

سِنَةٍ سَيِّنَةٍ فَعَلَيْهِ وَزَرُّهَا وَوَزْرُ مِنْهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ».

«Kim gözəl bir adət başlayarsa, ona bu işə görə həm özünün, həm də qiyamətə qədər bu adəti örnək alan kəslərin savabı nəsib olar. Kim pis bir adətin əsasını qoyarsa, ona həm öz günahı, həm də qiyamətə qədər bu adəti örnək alan kəslərin günahı yazılırlar».

«حُصُنُ الْمَوَالِكَمْ بِالزَّكَاةِ وَدَلَوْا مَرْضَاكَمْ بِالصَّدَقَةِ»

«Mal-dövlətinizi zəkatla qoruyun. xəstəliy nizi sədəqə ilə müalicə edin»

«فَالَّذِي رَسُولُ اللَّهِ مِنْ رَأْيِي فِي الْمَنَامِ فَقَدْ رَأَيْتَ فِي الشَّيْطَانِ لَا يَمْثُلُ بِي»

«Məni yuxuda görən elə özümü görmüşəü. Çünkü şeytan monim surətimdə görsənə bilməz».

«أَعْدَى عَدُوكَ نَفْسِكَ»

«Nəfsin sənin ən güclü düşmənindin».

«الرُّؤْيَا الصَّالِحةُ جُزءٌ مِنْ سَنَةٍ وَارْبَعِينَ جُزْءًا مِنَ النَّبِيَّةِ»

«Çin yuxu peyğəmbəriyin qırx altıda bir hissəsidin».

«يَعْلَمُ سِلاحُ الْمُؤْمِنِ الصَّبْرُ وَالدُّعَاءُ»

«Möminin ən yaxşı silahı sabır və duadır».

«اجتنيوا السبع الموبقات ، الشرك بالله والسحر وقتل النفس التي حرم الله الا

بالحق و أكل مال اليتيم و التلوى يوم الزحف و قذف المحسنات المؤمنات

«الغافلات»

«Yeddi böyük günahı işlətməkdən çəkinin: Allaha şərik qoşmaq, sehrbazlıq etmək, Allah-təalanın öldürülməsini qadağan

etdiyi bir kəsi nəhaqdan qarla yetirmək, sələmçilik etmək, yetim məyənət etmək, döyüş zamanı geri şəkillər qəçməq, namuslu, məmən günahsız qadinkərə böhtən atmaq.

خطبة حجّة الوداع

الحمد لله نحمدُه ونستعينُه ونستغفِرُه وننوبُ إلهه ونعودُ بآله من شرور الفسنا وسببات أعمالنا.

أشهدُ أن لا إله إلا الله وحده ولا شريك له أشهدُ أن محمداً عبده ورسوله.
لما بعد ... ليها الناس لسمعوا متن أبيين لكم إتي لا دري لعلني لا الغاكم بعد يومي منا في موقفك هذا.

إن بماكم وأغراضكم وأموالكم عليكم حرام إلى أن تنفوا ربكم كحدمة يومكم
هذا في شهركم هذا في بلدكم هذا
ابها الناس من كانت عنده امانة فليؤذنها الى من انتمنه عليها إن دينا الحاملية
موضوع وإن دماء الجاملية موضوعة ابها الناس إن لبس لكم عليكم حفأً ولهم
عليهم حفأً إنما المؤمنون بخواة لا يجلّ لمؤمن ما لا يحبه إلا عن طيب
نفس منه.

بَيْنَ النَّاسِ لَا تَرْجِعُنَّ كُفَّارًا بِضَرْبِ بَعْضِكُمْ رَقَابَ بَعْضٍ إِنِّي قَدْ تَرَكَتْ فِيكُمْ مَا
لَمْ أَخْتُمْ بِهِ لَمْ تَضْلُلُوا، كِتَابُ اللَّهِ، سُنْنَةُ نَبِيِّهِ وَبَيْتُهِ أَهْلُ نَبِيِّي
بِهَا النَّاسُ إِنْ رَبُّكُمْ وَاحِدٌ وَبِإِيمَانِ وَاحِدٍ وَكُلُّكُمْ لَادِدٌ وَلَدَمْ مِنْ ذَرَبِيْنَ كِرْمَكُمْ
عَنْدَ اللَّهِ الْأَنْقَاصُمْ لَيْسَ لِغَرْبَيِّ عَلَى عَجَمِيِّ فَضْلٍ إِلَّا يَتَقَوَّى لَا يَنْقَضُ
فَلِيَبْلُغَ الشَّاهِدُ لِغَائِبٍ . اللَّهُمَّ اشْهُدْ

Məhəmməd peygəmbərin (s.) Vida həcczi zamanı sövlədiyi xütbə

«Həmd və sehər Allahadır. Ondan kömək və bağışlanmaq diləyir, ona tövə edirik. Nəfsimizin şərindən, pis əməllərimizdən Allahə sığınırıq. Şəhadət verirəm ki, Allahdan başqa, heç bir ilahi qüvvə yoxdur. O təkdir. Onun şəriki yoxdur. Şəhadət verirəm ki, Məhəmməd onun bəndəsi və rəsuludur.

Sonra isə... Ey camaat, qulaq asın siza bayan edim: Mən bilmirəm ki, sizi bu günkü, bu yerdəki görüşümdən sonra bir daha görə biləcəm, ya yox? Bu gününüz, bu ayınız və bu diyarınız

məlqəddəs və toxunulmaz, (haram) olduğunu kimi Sizin qanınız, namusunuz, mal-dövlətiniz, də bir-biriniz üçün haram və toxunulmazdır.

Ey insanlar, kimdə kimin əmanəti varsa, qoy onu sahibinə qaytarsın. Cahiliyyət dövrünün sələmçiliyi və qan intiqamı aradan qaldırıldı. Ey camaat, Sizin qadinkəniz, qadınlarınızın da Sizin üzərinizdə haqqı vardır. Bütün müsləmənlər qardaşdırılar. Könüllü roşluğu ilə verilməzsa, bir məminin malı başqasına halal olmaz.

Ey camaat yenidən kafirliyiniz qayıdır bir-birinizin boyunu vurmayın. Mən sizə bəzi əmanətlər tərk edib gedirəm ki, əgər onları özünüzə rəhbər tutsanız heç vaxt yolunuzdan azmazsınız: Allah-əalanın kitabı, onun peyğəmbərinin hədisi və ailəm - əhli beytim. Ey camaat, Sizin rəbbiniz birdir, atanız da birdir. Həminiz Adəm övladınızı. Adəm isə torpaqdan xəlq olunub. Sizin Allah yanında ən kəramətləriniz ən müttəqinizdir. Ərəbin əcəm üzərində üstünlüyü ancaq möminliklə ola bilər.

Sizə bunları çatdırıdimmi? Qoy (bu söhbətlərə) şahid olanlar burda olnayanları da xəbərdar etsinlər. Ya Allah, özün şahid ol!»

Əli ibn Əbi Talibin hikmətamız kəlamları

حَكْمُ عَلَى بْنِ أَبِي طَالِبٍ

الثانية باكثير من الاستحقاق ملقي والتقسيز عن الاستحقاق حشد

«Bir kəsi layiq olduğundan artıq tariflemek yakaqlıqdır. Onun layiq olduğu tarifi azaltmaq isə həsəddin».

الثالث.. بالبشر المغلوب

Şərin köməyi ilə qalib gələn məglubdun».

حضر العاقل صنفون سره

«Alimin sinəsi onun sirlərinin sandığıdır».

من استعبد برأيه هلك ومن شاور الرجال شاركهم في عقولهم

«Öz rəyini əsas tutub müstəbidlik edə: məhv olar. İnsanlarla məşvərət edən onların ağlına şərik olar».

ان اصلقاك واعداك ثلاثة . أما الأصلقاء فهو صديقك و صديق صديقك
وعدو عدوك . أما الاعداء فهو عدوك و عدو صديق و صديق عدوك .

لديهم ولا الجاني بما جر يختال

انما عرضت أولى الطرائف ايسار

باعجلهم . اذ اجتنب القوم انجاج

عليهم وكان الفضل المتفضلا

بحسني ولا في فربه متغل

وابيض اصلحت وسفراء عبطار

مو الأهل لا مستودع السر لدع

كل أبي باسل ثمير انتي

وان مدت الأيدي الى الزاد لم اكن

ما ذاك اد بسطة عن تفضل

واني كفاني فقد من ليس جلزا

ثلاثة اصحاب ، فؤاد مشيع

Şənfəra (510-da ölüb) «Lamiyyətul-arab» qəsidiəsindən bir parça

*Ey qardaşlarım, dəvələrinizi hazırlayın, mən sizə deyil, başqa
bir qövmə meyl edirəm.*

*Artıq nə lazımdır hazırlanıb. Gecə də aylıdır. Dəvələr də
yəhərlənib ki, yola düşüm.*

*Ela bir yerə ki, orada yaxşı adam əziyyətdən uzaq olsun.
Nütrətdən çəkinən adam orada bir sığınacaq tapsın.*

*Canın üçün ki, yer üzərində ağlı başında olan, gecələr istər
ürəklə, istər qorxu ilə yol gedən adamıa heç bir darısqallıq yoxdur.*

*Mənim sizdən savayı da, ailəm var: iti qaçışlı şir, hamar dərili
pələng və goreşən.*

*Onlar elə bir ailədirlər ki, yanlarında bir sırrın olsa, onu açıb
yaymazlar. İslətdiyim günahı görə də danlamazlar.*

*Biz hamımız qorxınaz və igidik. Lakin qarşımıza bir ov
çıxarkən mən daha igid oluram.*

*Əlimizi yeməyə uzadarkən mən tələsmirəm. Çünkü tamahkar
adamlar (yemək götürməyə) tələsir.*

*Bu ancaq mənim onlardan üstün olmağımdan irəli gələn bir
ürək genişliyidir. Ən yaxşı olan üstün sayilar.*

*Mənim yaxşı işlərimi mütlakaldandırımayan və onunla
yaxınlıqdan bir təsəlli tapılmayan kəsi tirmək mənə təsir etməz.
Mənim üç dostum var: Igid Ürəyim, ağ rəngli ağır qılincim və
sarı rəngli ox-kəmanımı.*

عنة بن شداد

بأ طلاق البَيْن قد فَيَحْبَط أَخْرَانِي

انْ كُنْتْ تَنْدِبْ إِلَّا قَدْ فَجَعَتْ بِهِ

زَانِي مِنَ النَّوْحِ وَاسْتَنْدَنِي عَلَى حَزَنِي

وَقَفْ لِتَنْظُرِ ما بِي لَا تَكُنْ عَجَلاً

وَطَرْ لَعْلَكَ فِي أَرْضِ الْحَجَازِ تَرِي

بَسْرِي بَحْرَيْهِ نَهَلَ أَمْعَهَا

نَاشِدْتُكَ اللَّهَ بِأَطْبَرِ الْحَمَامِ إِذَا

قَلْ طَرِيقًا تَرْكَنَاهُ . وَقَدْ فَيَبَثَ

وَزِدْتُكَ طَرِيْباً بِأَطْلَاقِ الْبَيْنِ

فَقَدْ شَجَابَكَ الَّذِي بَالَّبِينِ اشْجَانِي

حَتَّى تَرِيْ، عَجَبًا مِنْ فَيَضِ احْفَانِي

أَحْنَرْ لِنَفْسِكَ مِنْ انْفَاسِ نَبِرَانِي

رَكَبْ عَلَى عَالِجِ او دُونْ نَعْمَانِ

شَوْفَأْ إِلَى وَطَنِ نَاءِ وَجِيرَانِ

رَأَيْتَ يَوْمًا حَمُولَ الْقَوْمِ اَنْعَانِي

دَمْوعَهُ وَهُوَ بَكَى بِالْدَمِ الْفَانِي

Əntərə ibn Şəddad

*«Ey söyüd ağacına qonan quş, sən mənim kədərimi artırdın.
eşqimi cuşə gətirdin.*

*Sən əgər dostunun ölümündən hədsiz dərdə düşüb
ağlayırsansa, bil ki, öz ayrılığı ilə səni qəmə batıran bizi də dərdə
salıb.*

*Gəl nöhəmə nöhə qat, dərdimə şərik olub şivən qopar. O
vaxta qədər ki, gözlərimdən axan sel səni razi salsın.*

لَا يَمْرُحُونَ إِذَا نَالُوكَ رِمَاحَهُمْ

قُومًا وَلَيْسُوا مُجْلِبِعَا إِذَا نَهَلُوا

لَا يَقُولُ لِطَعْنٍ إِذَا فِي تَحْوِرِهِمْ

مَا أَنْ لَهُمْ عَنْ حِبَاضِ الْمَوْتِ تَهْلِيلٌ

Kab ibn Zuhayr «Burde» qəsədəsi

«Suad məni rək etdi. Qəlbini sanki xəstə düşübü.
Qandallanmış bir eşq dövanəsi kimi onun ardınca qalib
bir yandan da dedi-qodu gəzdirənlər mənə deyir ki, ey İbn
Əbi Sulmə, sən öldürüləcəksən.

Mənim ümidi bəslədiyim bütün dostlarım (isə məndən üz
döndərib) deyir ki, səninlə məşğul olmağa imkanım yoxdur.

Onlara dedim ki, ey atası ölmüşlər, yolumdan çəkilin.
Rəhman nə yazıbsa, o da başımıza gələcək.

Hər bir qadının dünyaya gətirdiyi oğlun omrù nə qədər
uzansa da, bir gün əyri bir tabutda daşınacaq.

Rəsulullahın məni öldürməyi ad eddiyini eşidim.
Rəsulullahın əfvinə də ümid vardır.

Peyğəmbər parlaq bir qılınc kimidir. O Allah toxumun
qızından siyirib çıxardığı iti hind qılıncına bənzəyir.

Məkkənin ortasındaykən bir qrup adam İslami qəbul etdiyində
icarilərindən bir nəfər «buradan uzaqlaşın gedin» - dedi.

Necə də məğtrur igidilərdir. Geyimləri isə sanki Davud
peyğəmbərin toxuduğu (zirehlili) döyüş paltalarıdır.

Əgər nizələri bir qövmü məhv edərsə, sevinməz, özlərinə
nizə sancılsarsa, kədərlənməzərlər.

Onlar ancaq sinələrindən yara alırlar. Ölümün qoyununa
sevinc səsləri ilə atılırları.

عَبْرَ بْنَ أَبِي رَبِيعٍ كَتَبَ الْبَكَ منْ بَلْدِي

كتاب موله لمد

كتب و اکف العبد

Dayan, rələsmə, bax gör mənə nə olub? Özlənlə mənənə odu
ah-naləməndən qorū.

Sonra uç get, ola bilsin ki, Hicaz torpağında, Aliçədə və ya
Numəndə bir karvan gördün.

Orada gecə ikən əzaq Vətənə və yaxınlarına olan eşqdən set
kimi göz yaşları axıdan bir kəniz gedir.

Səni Allaha and verirəm, ey göyərçin quşu, sən həmin
adamların karvanını görərkən, onlara mənim ölüm xəberimi çatdır.

De ki, sizin tərk etdi gərdiyiniz o zavallının ağlamaqdan gəz
yaşan tükəndiyindən gözlərinindən al qırmızı qan axın).

كعب بن زهير: قصيدة بردہ

متيم لثرا لم يجز مكبور

إِنَّكَ يَا بْنَ أَبِي سَلْمٍ لَمْ قُتُلْ

لَا فَيْنِكَ تَنْهَى عَنْكَ مُشْغُولٌ

فَكُلْ مَا فَقَرْ بِرَحْمَانَ مُفْعُولٌ

يُومًا عَلَى اللَّهِ حَذَبَاءَ تَحْمُولُ

وَالْعَفْوُ عِنْدِ رَسُولِ اللَّهِ مَمْوُلٌ

مَهْنَدْ مِنْ سَيْفِ اللَّهِ مَسْلُولٌ

بَيْطَنْ مَكَةَ لَمَّا اسْلَمُوا زُولُوا

مَنْ نَسْجَ دَلَوْدَ في الْهَيْجَا سَرَابِيلٍ

بانت سعاد فقلبي اليوم متبول
يُنسِعُ الْوُشَا بِجَنْبِيهَا وَقُولِهِمْ

وقالَ كُلُّ خَلِيلٍ كُنْتَ أَمْلَهُ
فَقُلتُ خَلُوا طَرِيقِي لَا إِلَهَ إِلَّا كُمْ

كُلَّ ابْنِ اَنْتِي وَإِنْ طَالَتْ سَلَامَتِي
أَنْبَيْتُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ أَوْعَذْنِي

فِي غَصْبَةِ مِنْ قَرِيبِشِ قالَ قَانِهِمْ
شَمَّ الْعَرَانِينِ بِطَالَ لِبُوسِهِمْ

بن بالحسرات منفرد

بُورْفَهُ لَهِبُ الشَّوَّ

فِي بَيْنِ السُّحْرِ وَالْكَبْدِ

فِيمَسْكُ قَلْبِهِ بِيدِ

وَبِمَسْحِ عَيْنِهِ بِيدِ

Ömer ibn Əbi Rabis

«Sənə öz diyarımdan məktub göndərdim. Qalbi kədərə qərəb olmuş bir kəsin məktubunu.

O, eca də qəməlidir. Gözlərindən yaş sel kimi axır. Həsrat içerisinde tənha qalıb.

Varlığını bürümüş eşq odu onu yatmağa qoymur.
Bir əli ilə üreyini tutub, o biri əli ilə göz yaşlarını silin.

فَأَلْتَ ثَرِيًّا لَا تَرَابٌ لَهَا قَطْفٌ

فَمَرْتَبِي أَبْيَانِ الْخَطَابِ مِنْ كُتْ

فَطَرَنْ طَبِيرًا لَمَا قَاتَ وَشَابَعَهَا

مِثْلَ إِنْهِ يَلْ فَدْ مُوْهِنْ بَالْذَّدَبِ

بِرْفَلْنَ فِي مَطْرَفَاتِ السُّوسِ أَوْنَةَ

فِي لَعْنِيقِ مِنْ الْبَيْاجِ وَالْقَدْ

تَرِي عَلَيْهِنْ حَلِي لَلَّبْرِ مُتَسْقِا

مِنْ الزِّبْرِ جَدْ وَالْيَاقُوتْ كَالْنَبْبِ

Surayya asta-asta gedən rəfiqələrinə dedi: Gəlin yaxınlaşış Əbul-Xəttab! salamlayaqq.

Onlar dərhal həvəslə razılaşış Sürəyyanın fikrinə şərık oldular. Onlar qızılı tutulmuş heykəllərə bənzəyirdilər.

Susdan gətirilmiş gözəl libaslarda nazlı-nazlı gəzirdilər. Ciyinlərində ipəyə tutulmuş qablar var idi.

Əbul-Xəttab Ömer ibn Əbi Rabisinin künyəsidir.

Onkann üzərinə zəbercəd və yaqut qanşaq o qədər dürr düzülmüşdü ki, göydə bərq vuran ulduzdara bənzəyirdilən.

جميل بن معمر

عَلِقْتُ الْهَوَى مِنْهَا وَلِبَنَا فَلَمْ يَرِزِّ

وَفَنِيتُ عَمْرِي فِي انتِظَارِ نُولَّهَا

وَابْلِيَتُ فِيهَا النَّمَرُ وَهُوَ حَبْدٌ

إِذَا قَلَتْ سَبِيْبٍ يَا بَثْنَ قَافَلَى

وَانْ قَلَبَتْ بَدِيْبٍ يَعْصِنَ حَلْقَلَى بَاهِرَهَا

يَمْوَلُتُ الْبَيْوَى مِنْهُ إِذَا مَا لَقِيَتْهَا

يَقُولُونَ جَاهِدُ، يَا جَمِيلُ بَغْرُوزَهَا

أَيْ جَهَادُ غَيْرُهُنْ أَرْبَدُ

Cəmil ibn Mə'mər

«Hələ uşaq vaxtından mən onun eşqinə düçər oldum və indiyədək bu eşq artıb-çoxalır.

Mən onun vüsalının həsrətində ömrümü belə bəda verdim yenice başlamış zamanəni də köhnəltdim.

Mən ona dedikdə ki, ey Buseynə, ey məni eşqi ilə öldürən mənim halım necə olacaq? O, dedi: Dözlümlü ol, bu eşq hələ artacaq.

Dedikdə ki, heç olmasa ağlımı özünmə qaytar ki, camaat arasında yaşıaya bilim, dedi ki, bu iş sənə müyəssər deyil.

Mən onu görərkən eşqim məhv olur. ondan ayrıldığda isə bu eşq qayıdır yenidən canlanır.

Mənə deyirlər ki, ey Cəmil, gəzavata qoşul. Mən onsuz gəzavatını istərem?»

الفرزدق . قال يمدع زعن العابدين على بن الحسين بن هشام

البيت يعرفه والحل والحرم

من الذي ينفي نظار العلم

بجده للبياء له قد ختموا

العرب تعرف من انكرت والجم

ستوكغان ولا يعوهما عدم

سهل الخلقة ، لا تخش بواشره
يزينه اثنان ، حسن الخلق والشيم

لو لا التشهد كانت لاده نعم

عنها الغياب والملاقي والعدم

كالشمس ننحاب عن اشرفها الظلم

كفر وفريهم منجي ومحنتهم

ويسترب به الإحسان والنعم

من الذي تعرف البطحاء وطالعه

من ابن خير عباد الله كلهم

من الذين فاجهوا ان كنت حاليه

وليس قوله ، من مذا ؟ بضالره

كلتا بيته غياث عم نفعهما

سهل الخلقة ، لا تخش بواشره

ما قال " لا " فقط ، الآتي تشهد

عم البرية بالاحسان . فانقشع

ينشق ثوب الدجى عن نور غرته

من معشر حبئهم نين . وبغضهم

يستدفع الشر والبلوى بحبئهم

Fərəzdək

Əli ibn Hüseyn ibn Əli Zeynəlabidinə yazdığı
mədhiyyə¹

«Bu o kasdır ki, Məkkə torpağı onur; qədəmlərini yaxşı tanır. Kəbə məscidi, yaşayış yerləri və müqəddəs yerlər onu yaxşı tanır.»

Bu, Allahın on yaxşı bəndələrinin oğludur. Bu, müttəqi, pak təmiz bir ağadır. Əgər sən tanımırsanısa bi, ki, bu, Fatimənin oğludur. Onun babası isə xatəmul-əmhiyadır.

Sənin «bu kimdir?» - sualını ona zərər verməz. Tanınmadığın bu şəxsi arəb də, əcəm də yaxşı tanırı.

Onun əlləri hər tərəfi mənfaətla bürüyən yağış kimidir. Onlara yoxsulluq toxuna bilməz.

Yumşaq xaslıyyatlıdır. Qəzəbi də qorxulu deyil. Ona iki şəzinət verir; gözəl əxlaq və gözəl görünüş.

O, kəlmeyi şəhadətdən savavı heç bir zaman «yox» - demir. Əgər kəlmeyi şəhadət olmasayıdı, onuq «yoxx» da «hə» olardı.

O, hər yeri ehsan və yaxşılıqla bürüyüb. Qarantıq, kasıbılıq və yoxsulluq onun xeyirxahlığı ilə çəkilir.

Onun günəş klimi parıltısından qaranlığın donu çırlı, onuñ nurundan zülmətlər çəkilir!

O, elə bir nəsildəndir ki, onların sevgisi dina, nüfəsatı kafirliyədir. Onlarla yaxınlıq bir sığınacaq və pənah yeridir.

Şər və bəla onların sevgisi ilə dolur. Xeyirxahlıq xoşbəxtlik onlarla çoxalır.

شمار بن برد

خليلي ما يأنى الدجى لا تزخرج

وما يأن ضوء الصبح لا يتوضح

ليل الصباح المستبرج حقيقة

ام الليل ليل كله ليس بغير

أفضل الدجى طالث ، وـ الثالث الدجى

ولكن أطال الليل هم مثير

Bəşşar ibn Bu'd

«Ey dostum, qaranlığa nə olub ki, o çəkilmiş. Şübhün işigimə nə olub ki, aydınlaşmış?

İşiq saçan şübh öz yolunumu azib?

Yoxsa olsun bilsbüütün çəkilmək bilməyen gecədənmiş
ibarətdir?

Mən qarınlığım çox uzandığını zənn edirəm. Lakin qarantiq
uzanıtmayıb. *Aşlılı qayğılarım gecəni uzun edib.*

لقد زانني ما تعلمین صباية

البِكْ، فَلَفَتْ لَعْبَيْنِ وَحَبْ

لعبي من شوق البِكْ خروب

وأصبع حساً بفؤاد كتيب

أكب كتيب من مواك خبيب

وداعي غز في لحال ربيب

البِكْ من دُجَّاح الحنوب محبوب

وادوي نفسـ تهـب حـوب

وتساهـي وفـهاـي "سـيدـةـ جـيبـ"

*«Sənə olan eşqim o qədər artdı ki, kədər içərisində olan
qəlbim şiddətlə döyünməyə başladı.*

*Sənə olar, eşqdən gözlərimə qürub çökdürmiş dövranımı
xatırlayırsan,*

Gecələr gözlərim göz yaşlarının girovuna çevrilir. Gündüzləri
sabahı aşiq kimi ağram, qəlbim isə qüssəyə qərq olur.

İnsanlar bir məclisdə ayləşib söhbət edərkən mənim belim
bükülü olur. Sanki mən sənin eşqindən qərib olmuşam.

Adamlar «Bu bir qəlb xəstəliyidir, onu cin vurub»
söyləyirlər.

Ancaq bu ayaqlarına bilərzik taxmış ceyran kimi bir qadının
dərdididir.

Əgər istəsam, şövgüm o qədər artar ki. Cənub küləkləri
esqimi sənə çatdırır.

Sevgilimin eşqi isə şimaldan asan küləye bənzər. Qəlbim
onun cənubdan əsinəsini iştir.

Cüntki bu küləklər bize galib çatarkən özləri ilə «Ubeydənin»
ərinin yetirirlər».

ابو نواس «المغسلة»

نضت عنـها القميـص لـصـبـ، مـاءـ

وـقـابـلـتـ النـسيـمـ، وـقـدـ تـعرـىـ

وـمـلـتـ رـاحـةـ كـالـماءـ مـنـهـاـ

رـاتـ شـخـصـ الرـقـبـ عـلـىـ الـتـدـانـيـ

فـغـابـ الصـبـحـ مـنـهـاـ تـحـتـ لـيلـ

فـسـبـحـانـ اـلـهـ . وـقـدـ بـرـامـاـ

Əbu Nuvas

Çimən qadın

«O, yuyunmaq üçün köynəyini çıxardı. Yanağı həyadan
qızardı.

Çilpaq soyunub hava kimi lətif, düz qaməti ilə nəsim
küləyinin qarşısında dayandı.

Suya bənzər (şəffaf) əlini qabdakı suya uzatdı. İşini qurtarıb
tələşik palтарını götiirmək istərkən

Birdən yaxırılıqda dayanıb onu izləyən şəxsi gördü.

Dərhal qarainlıq zülməti (saçlarını) pərləq ziyanın (bədən)
üzərinə çəkdi.

Sübh geçəninin alanda qeyb oldu. Bədənindən ləzəm
damcı su axırdı.

Sübhənallah! O xalıq ki, onu qadınlar içarısında an gözəl xalıq
etmişdir.

أبو العناية

سلام على أهل القبور المؤوس

كانهم لم يجلسوا في المجالس

ولم يبلغو من بارد الماء لذة

ولم يطهروا ما بين رطب وبابس

ولم يكثروا في الحياة منافس

طويل العنف فيها كثير الوساوس

لقد صرتم في غلبة الموت والبل

وأنتم بها ما بين راح وآيس

فلو علم العلم المنافس في الذي

تركته من الدنيا له لم ينافس

Əbul-Ətahiyə

İzləri itmiş qəbirlərin əhlinə salamlar olsun! Sanki onlar bir
zamanlar məclislərdə oturmamışlar.

Soyuq sudan ləzzətlə içib, (yaş və quru) nemətlərdən
yeməmişlər.

Sanki heç onların arasında şeytan vəsvəsəsi kimi əlcətməz
arzular uğrunda mübarizəyə girişən də olmayıb.

Nəhayət gəlib ölüm və çürütünün cənginə keçmişsiz. Siz
gah ümidi qapılır, gah da kədərlənirsiz.

Əgər yaşamaq uğrunda çarşısan birisi sizin dünyada nələr
qoyub getdiyinizdən xəbərdar olsaydı, heç mübarizə aparmazdı.

تبني سلت القبر ما فعلت

بجدي وجوه فيك منفره

فاجبني صيرت ربهم

توبك بعد رونق عطره

واكلت احسانا منحمة

لم يبق غير جمامجم عربت

بعض تلوّن واعظم نخره

Mən qəbirdən soruşdum ki, torpaqın altında qalan üzlərlə nə
edirsin?

Cavab verdi ki, mən onların qoxusunu elə dəyişirəm ki,
iyləşən halın xarab olar. Halbuki, bir zamanı etir rayihəsi verirdilər.

Bir zamankir xösbəxtlik içarısında həzz alan gənc, ince
bədənləri yeyirəm.

Sümüksüz kəllələrdən və atı çürüyüb töküldüyüündən
parıldayan ağ sümüklərdən başqa heç nə qoymuram.

مسلم بن ولید

وفد فالنت نبيض انسات

انا شنمر المضينة حين تبلو

برئي الله ربى ابا براني

فتو كلمت انسانا مريضا

مبرأة سلمت من العيوب

لما احتاج المريض الى الطبيب

فلست اريد دا بيا غير طببي

خلفي مسكة عجنت بيان

Müslim ibn el-Vəlid

O, (qız) cavanların da, qocaların da qəlbini ovlayan gözəl
xanımlara dedi:

«Mən görsənərkən hər yerə işiq saçan bir günəşəm. Lakin
mən qürub nə olduğunu bilmirəm.

بِهُوَى بَعْدِي وَمُجْرِي (شِفَاعَة)

وَمُنْتَبِتُ الْمَهْرَ قَرِيبَةٍ

فَلَيْتَ قَلْبِي لَهُ كَا

نَ مُثْلُ مَا لِي فَلَبِي

«Bir zamanlar onu sevmeyen bir kişi sevenlere rişxənd edərdim.

İndi isə özüm manı sevmeyen birini sevərək bələya düşmüşəm.

Onun istəyi məni tərk etmək, məndən uzaqlaşmaqdır.

Mənim arzum isə dövtən darduqca onunla birlikdə olmaqdır.

Kaş ki, onun qəlti mənim olaydı. Mənim ürəyim kimi bir ürək isə onda olaydı».

دَغْبَلُ الْعَزَاعِي

رَبِّتْ غَرَازًا وَقَدْ قَبَلتْ

فَسِيرَةُ الْخَلْقِ دَحَاجَةٌ

تَخْضُطُ حَاجِبَهَا بِـ دَادٍ

أَنْفُ عَلَى وَجْهِهَا سَلْصَقٌ

وَصَدْرُ تَحِيفٍ كَثِيرٌ لِـ عَطَامٍ

فَابْتَدَتْ اعْبَنِي عَنْ مِنْصَقَةٍ

تَدْخُرَجَ فِي الْمَشِي كَالْبَنْدَقَةِ

وَتَرْبِطَ فِي عَجَزِهَا مِرْقَفَةٍ

فَصَبَرَ الْمَنَاحِرِ كَالْمَسْتَقَةِ

تَغْفِقَعُ مِنْ فَوْقِهِ الْمَخْنَقَةِ

Di'bil əl-Xuzai

(Şair bu həcvi Qəzəl adlı xoşlamalığı bir kənizinə yazılmışdır.)

«Mən Qəzəli gördüm. O, şirkət arxasından gözlərimə görsəndi.

O, gödək qamətli, bəstəboydur. Yeriyəndə sanki fındıq kimi dığırlanır.

Qaşlarını karandaşla qaralayır. Yanlarına yastıq bağlayır.

Alloh-təzələ manı eyblərdən uzaq, pak və günahsız etmişdir.

Əgər mən xəsta bir adamla danışaramsa, o adamın hətta ehtiyacı olmaz.

Mənim xilqətim müşk-ənbərlə yoğrulmuşdur. Öz ətrimdən başqa bir etir istəməram»

الْعَبَاسُ بْنُ الْأَحْنَفَ

مَمَا بَلَى الْغَرْبَ خَوْفَ الْقَبْلِ وَالْقَالِ

خَوْفُ الْوَشَاءِ وَمَا بَالْخَدِّ مِنْ خَالِ

ابْكَى شَرْقَنَ كَانَتْ مَنَازِلَهُمْ

أَفَوْلَ بِالْخَدِّ خَالِ حَيْنَ اَنْتَهَا

بِاَغْفَلِ النَّاسِ عَمَّا يَيْ وَاعْلَمُهُمْ

بِمَا يَدْوَى بِهِ حَزْنِي وَبَنْبَانِي

لَسْتُ وَانْ كَنْتُ تَجْفُونَا وَتَقْطَعُنَا

بِنَارِكِيكَ عَلَى حَالِ مِنَ الْحَلِ

الْعَبَاسُ بْنُ الْأَحْنَفَ

«Əgər sevgilimi qərbə köçüb gedibse, mən onun üçün ağlayarkən, üzümü şərqə tutub ağlayıram ki, camaat söz etməsin.

Onu adamlara təsvir edərkən, dedi-qodu olmasın deyə, «yanagında xal van» - deyirəm. Halbuki, onun yanagında xal yoxdur.

Ey mənim halimdən xəbərsiz olan, sən mənim dərdimin və həyəcanımın dərmanını hamidən yaxşı bilirsən.

Sən mənə nə qədər cəfa versən də heç bir halda səni tərk edəm deyiləm».

مَا زَلْتُ أَسْخَرُ مَمْنُ

يَحْبُبُ مَنْ لَا يُحْبِبْهُ

حَتَّى ابْتَلَيْتَ بِمَنْ لَا

يَحْبِبُنِي وَاحْبَبْهُ

Sıfatına yapışmış gödək burnu öz dəlikləri ilə həstiğa bənzəyir.
Sinəsi anq və sürsüni nüklüdür. Ona görə də (boğazında
asdığı) muncuq yaxasında taqqılıt salır.

لَا يَنْ يَطْلُبُ هُنْدُلْ مَلْكٌ

ضَحْكَ الْمُشِيبُ بِرَاسِهِ فَبَكَىٰ

بَا صَاحِبِيَّ اذَا كَمِيْ سَفَكَا

قَلْبِيْ طَرْفِيْ فِي دَعِيِ اشْتَرِكَا

«Hani, gəndliyim? O, hara getdi?

O, istədliyimiz yerdə deyilmə! Yolunu azib, mahv oldumu?
Ey Səlma, ağlıqlıqca başındakı ağ saçların onun halinə
gündüyü bir şəxse təccüb etmə.

Kaş ki, qanım tökülsə də şerim sənin yuxun kimi olaydı, ey
dostum.

Mənə olunan zülümde heç kəsi günahkar tutma. Qəlbim və
gözlərim birləşib mənim qanımı axitmışları.

أبو عباده الوليد بن عبد الرحمن

أجوب في آفاقها وأسيرةها

لراجٍ نغاديها وكاسٍ نثربها

ولهو نفوس دلهم وسرورها

في كل دار روضة وغابتها

لِنَ الشَّهَابَ وَلِمَةَ سَكَانٍ

لَا تَعْجِبِيْ بِا سَلْمَ مِنْ رَجُلٍ

بَا لَهَبَ شِعْرِيْ كَيْفَ نُومَكُمَا

لَا تَأْخُلُوا بِظَلَامِتِي احْدَا

قَلْبِيْ

طَرْفِيْ

فِي دَعِيِ

اشْتَرِكَا

«Hani,

gəndliyim?

O,

hara

getdi?

O,

istədliyimiz

yerdə

deyilmə!

Yolunu

azib,

mahv

oldumu?

Ey

Səlma,

ağlıqlıqca

başındakı

ağ

səçlərin

onun

halinə

gündüyü

bir

şəxse

təccüb

etmə.

Kaş

ki,

qanım

tökülsə

də

şerim

sənin

yuxun

kimi

olayıdı,

ey

dostum.

عَبَيْتُ بِشَرْقِ الْأَرْضِ فَنِمَا وَغَرِبِهَا

فَلِمْ أَرِ مِثْلُ الشَّامِ نَارِ إِقَامَةِ

مَصْحَّةِ ابْدَانٍ وَنَزَهَةِ اعْبَنٍ

مَقْدَسَةِ حَاجِ الرَّبِّيْبِ بِلَادِهَا

Əl-Buhturi

«Yer üzərinin Şərqini də, Qərbini də piyada gəzib yoruldum.
Onun ən uzaq yerlərində dolaşib seyr etdim.

Ancaq Şəm kimi bir yaşayış yeri görməxtim:

Gündüzlər içdiyimiz şərabla, bu birimizə ölüdüyümüz
badələrə görə.

Bura insan bədənинə şəfa verən, gözləri oxşayan, qəlbəri
daim sevincə qərq edib aylandıran bir yer.

Bura bahann öz səxavətinə əsirgən, diyi müqəddəs bir yerdid.
Hər bir evin öz bağçası və bulağı van.

"القد بددة السينية"

صَدَقَتْ نَفْسِي عَمَّا لَنْتَسْرُ نَفْسِي

حَسِّيْتُ بِرَجُلِ الْهَمْوُمِ فِي دَهْبَتِ

شَسَّيْتُ عَنِ الْعَذَنْوَدِ فِي دَهْبَتِ

دَهْبَتِ الْمَسِيمِ الْمَدْلُونِ فِي دَهْبَتِ

حَدَنْ لَمْ تَكُنْ كَاصِلَانِ سَهْدَى

نَغَلِ الدَّمَرِ عَهْدَهُنِ عَنِ الْجَدَةِ

دَهْبَتِ الْجَرْمَازِ مِنْ عَدَمِ الْأَدَسِ

لَوْ تَرَاهُ عَلِمْتَ أَنَّ الْلَّهَ

وَهُوَ يَبْتَهِكَ عَنْ مَجْهَهِ - قَوْمٌ

تَرَقَّبَتْ عَنْ جَدَا كَلْ جَبَسِ

إِلَى ابْيَضِ الْمَدَافِنِ عَنْسِي

لِمَحَلِّ مِنْ «الْسَّاسَانِ» دَرَسِ

لَفَدْ تَذَكَّرِ الْمَخْطُوبِ وَتَنْسِي

فِي فَقَزْرِ مِنِ الْمَسَابِسِ مُنْسِ

حَتَّى رَجَعَنِ انْصَاءَ لَبَسِ

وَاحْلَالَهُ بِنَبْيَةِ رَمَسِ

جَعَلَتْ فِي، مَنْمَا بَعْدَ عَرْسِ

لَا يَشَابِلُ الْبَيَانِ فِيهِمْ بِلَبَسِ

لَهُمْ بِهِمْ إِشْلَارَةٌ خَرْسٌ

تَنَفِّرَاهُمْ بِهِمْ بَلْسٌ

سَكَنُودٌ . ام صنْع جَنْ لَانْسٌ

يَكْ تَابِيَهِ فِي الْمُلُوكِ بِنْكَسٌ

الْمُتَزَعِّي رِبَاعِهِمْ وَالنَّاسِي

مَوْفِقَاتٍ عَلَى الصَّيَابَةِ حَبْسٌ

بَافْتَرَابٍ مِنْهَا وَالجَسِ حَسِّيٌّ

تَصْبِحُ الْعَيْنُ اَنْهُمْ جَدُّ اَخْيَاءٍ

يَغْتَلُ فِيهِمْ لَرِدَابِيَّ حَتْنٌ

لَبْسٌ بَنْزِرٌ اَصْنَعُ اَنْسٌ لَجْنٌ

غَيْرُ اَنِي لَرَادٌ يَتَهَدَّدُ اَنْ لَمْ

عُمْرٌ لِلْسَّرُورِ دَهْرًا ، فَصَارَتْ

فَلَهَا اَنْ اَعْبِثُهَا بَدْمَوْعٌ

ذَاكْ عَنْدِي وَلَبِسَتِ اللَّهُ دَارِي

Siniyyə qəsidiəsi

(Buhturi bu qəsidiədə Mədaiñ xərabələrinin təsvirini
vermişdir.)

«Mən nəfsimi onu çırkləndirə biləcək hər bir şeydən
qorudum və alçaq adamlardan hədiyyə almaqdan yüksəkdə
dayandım.

Səfər zamanı qüssə-kədər məni büruyərkən iti yerişli dəvəmi
«Əbyadul-Mədaiñə» yönəltdim

ki, bir az həzz əlib təsəlli tapım. ancaq Ali-Sasanın izləri
itməkdə olan obasını görüb kədərləndim.

Bir-birini izləyən bədbəxtliklər onları (Sasaniləri) mənim
yadına saldı. Bədbəxtliklər nəyi isə yada salır, nəyi isə unutdurur.

Bu oba Sudənin səhrada (izləri itib) hamarlanmış obası kimi
deyildi.

Gərdişi-dövran onların (vaxtilə Sasanilər sarayında yaşayan
qadınlarının) zəmanəsini yer üzündən silib apardı. onların (bəzəkli
libasları) cir-cindirə dönümlüdür.

«Cirməzi» sarayı sanki adamsızlıqdan, dostlarının
olmamasından qabır evinə dönümlüdür.

Əgər sən onu görsən elə bilsən ki, zəmanə orada toydan
sonra bir yas salmışdır.

O sənə bir xalqın möcüzələrindən xəbər verir, özü də bunu
qüsursuz bir tərzdə bəyan edər.

Bəzən gözlərimə onlar (Sasanilərin saray əhlinin xəyalı) sanki
yenidən canlanmış, lal isarətlərə danışan adamlar kimi görsənilər.

Bəzən şübhə mani o qədər bürüyür ki, (bu xəyalların yalnız
gözümlərə göründüyüne əmin olmaq üçün) əllimi uzadıb onları əlimlə
voxlayıram.

Başa düşmək olmur ki, (bu yerlər) insanın cılınar üçün
qurduğu bir məskənidir. yoxsa cılın ıçın qurduğu yerdür.

Ancaq mənim gördüküm mənzərə buranı tikən hökmədarların
heç də aciz olmadığına şəhadət edir.

Burdakı mənzillər uzun bir müddət xoşbəxtliklər içərisində
məskun olmuş, sonra isə kədər və qüssə yerinə çevrilmişlər.

Ötüb gedən cavanlığımı ağlamaq üçün saxladığım göz
yaşlanımı mən indi onun qarşısında axıdıram.

Ancaq (bu yerlərə) nə qədər yaxın olsam da bu oba mənim
obam deyil, buranın əhli də mənim əhlim olmayıb».

مَنْ تَسْتَرِدْ فَضْلًا مِنَ الْعَمَرِ تَغْرِفْ

بِسْجِلِيكَ مِنْ شَهِيدِ الْخَطُوبِ وَصَابِهِ

تَشْلِبْنَا النَّدْنِيَا بِأَخْفَضْ سَعْيَهَا

وَغُولُ الْأَفَاعِيَّ بَلَةٌ مِنْ لَعَبِهَا

بِسْرَ بَعْرَانَ النَّيَارِ مَضْلِلٌ

وَعَمْرُنَهَا مَسْتَانِفٌ مِنْ خَرَابِهَا

وَلَمْ لَرْضَنَ النَّدْنِيَا أَوَانَ مَجْبِنِهَا

أَقْوَلُ لَمَكْنُوبٍ عَنِ الدَّمْرِ زَاغَ عَنِ

سَيْرِدِيكَ أَوْ يَتْوِيَكَ أَنْكَ مَعْلُونِ

إِلَى شَقَقِ بَيْلِيكَ بَعْدَ مَبْنِيَهَا

وَهَلْ أَنْتَ فِي مَرْمَوْسَةٍ صَلَّ أَخْتَنَا

بَاتِنِيْ خَبَرٌ مَنْ تَسْعَى بِهِ قَدَّمْ
وَاسْمَعْتُ كَلْمَاتِيْ مَنْ بِهِ صَمَمْ
وَسَهَرَ الْخَلْقُ جَرَامًا وَبَخْتَصَمْ
فَلَا تَظْنَنْ أَنَّ الْبَيْكَ يَهْتَسِمْ
وَالسِيفُ وَلَرْمَحُ وَالْفَرَطَانُ وَالْفَلْمُ
أَنَّمَاءَ الْثَرِيَا، دَارَ الْشَّيْبَ، وَالْمَوْمُ
تَجْوَزُ بَعْدَكَ لَا غَرْبَ وَلَا عَمْرُ
فَلَدْ ضَمَنَ لِلَّهِ الْإِلَهَ كَلْمُ

Mütənəbbi Qəlbim od tutub yandı

(Seyf ad-Dövləni məzəmmət edərək deyir)

«Qəlbələ buz kimi soyuq olanın (dardından) qəlbim od tutub yandı. Mənim cismim də onun yanında xəstəhal olur.

Cəmat. Seyf ad-Dövlənin sevgisine iddia etdiyi bir halda mən bədənləmə üzüb aldən salmış bu eşqi nə üçün gizlətməliyəm?
Əgər bizim onu parlaq (şəxsliyətinə) olan eşqimiz bizlə bir yerdə yiğibsa, nə yaxşı olardı ki, onun (lütfü) də bizim eşqimizin qədərinə görə bölünərdi.

Mən onun yanına gələrkən qılıncı qızılından idi. Ancaq biki adəqipimində qılıncılar qana bulındı.

İy mənə olañ münasibədən səvəri homiso vəkrəsi vətəni
Mən sonintə də bir rəqəbatdayım ki, rəqibim də sonincə rəkəbat
də

*Sənin baxışlarının səni aldatmamasını dilayitəm ki, son həqiqi
bir piylo bədxassəli şış atasindakı fərqi görəsin*

*Əgər bir kəsin nəzərində nurla zülmətin fərqi yoxdursa, onuñ
gözlərindən ona nə fayda var?*

*Bizim məclisimizdəkiliñ hamisi biləcək ki, mən qədəm ab
yeriyənləri içərisində ən yaxşısiyam.*

*Mən o kəsəm ki, kor belə mənəñ ədəbini görür. Kən Dəle
mənim sözlərimi eşidir.*

*Mən yatiñ yuxuya dalarkən mənalı mənim kiprikklərim
dolur. Halbuki, camaat (bir şer yazmaq üçü.) səhərədək oyaq qalır.*

*Aslanın dişlərinin ağardığını görərkən onun güllimsədiyini
zənn etmə.*

*Atlar da, gecə də, səhri da, qışın da, nizə də, kışın da,
qələm də məni tanırı.*

*Səhralarda tək-tənha gəzib vənişi heyvanlıda və qədər
yoldaşlıq etdim ki, dağ-daş də mənə təcəcüb etdi*

*Eyb və nöqsan mənim şərəflimden nə qədər uzaq-ıñ. Mən bù
Sürəyya ulduzuyam, onlar isə qocalıqdır. (Çünki Sürəyya ulduzu
qocalımir)*

*Sənin ətiatında dolaşan nə əriyb, nə də kuli bası, əsər
olmayan kəslər necə şer deyə bilərlər?*

*Mən bu şerlə sənə giley-güzər etmək istədim, ancaq eşqini
bəyan etdim. Bütün buncular bir söz olsa da, içərisində bir dülər var ki...*

نَبِيْدَ بَاهِدَ حَالَ عَدَتْ

فَالْمَقْتُبِيْ بِهِجُوكْ فُورَا

عَيْدَ بَاهِدَ حَالَ عَدَتْ يَا عَيْدَ

بِمَا مَضَى امْ لَافِرْ فِيكْ تَجْبِيدَ

أَمَا الْأَحْبَةُ فَالْبَاهِدَةُ دُونَهُمْ

فَلَبَتْ دُونَكْ بِهِدَأْ دُونَهَا بِهِدَأْ

لَهُ لَا فَاطِلَى لَمْ تَحْبَبْ بِيْ دَاهِجَوبْ بِهَا

وَجِئْنَا حَرْفٌ وَلَا حِرْنَاءَ فَيُبَوِّدُ
اَشْبَاهُ رُونقِهِ الْغَيْدُ الْأَمَالِيدُ
شَبَّيْنَا تَنْيِيمَهُ عَبْنَ وَلَا جِيدَ
اَمْ فِي كَوْوُسْكَمَا هُمْ وَتَسْهِيدَ
هُنْذِي الْمَدَامُ وَلَا هُنْذِي الْأَغْزَارِيدُ
وَجَلَّنَاهَا وَحِبْبُ النَّفْسِ مَفْقُودُ
اَنَّى بِمَا اَنَا شَاكُ مِنْهُ مَحْسُودُ
اَنَا الغَنِيُّ وَأَنْوَالِي الْمَوَاعِيدُ
عَنِ الْقَرِىٰ وَعَنِ التَّرَحالِ مَحْلُودُ
مِنْ لِسَانِ فَلَا كَانُوا وَلَا الْجُودُ
اَلَا وَفِي بَدْهِ مِنْ نَنْتَهَا عَوْدُ
لَوْ خَانَهُ فَلَهُ فِي مَصْرِ تَمَهِيدُ
فَالْحَمْرُ مَسْتَعْبُدُ وَالْعَبْدُ مَعْبُودُ
فَقَدْ بَشَمَنْ وَمَا تَفْنِي الْعَنَاقِيدُ
لَوْ اَنَّهُ فِي ثَيَابِ الْحَمْرِ مَوْلُودُ

وَكَانَ أَطِيبُ مِنْ سَيْفِي مَعَانِقَةُ
لَمْ يَتَرَكِ الدَّهْرُ اِنْ قَلْبِي وَلَا كَبْدِي
يَا سَاقِي اَخْمَرُ اِنِّي كَوْوُسْكَمَا
اَصْخَرَةُ اَنَا مَا لِي لَا تَحْرِكْنِي
إِذَا اَوْدَتْ كَمْبَتُ الْاوْنَ صَافِيَةُ
مَادَا لَقِيَتْ مِنَ الدَّنِيَا وَاعْبِيَهُ
اَمْسَيْتُ اَرْوَحُ مُثْرَ خَازَنَاً وَبِدَا
إِنَّى نَزَلْتُ بِكَذَابِينَ ضَيْفَهُمْ
جُودُ الرَّجَانِ مِنَ الْأَيْنِي وَجُودُهُمْ
مَا يَقْبَضُ الْمَوْتُ نَذَسْأَ مِنْ نَفْوِهِمْ
اَكْلَمَا اَغْتَالَ عَبْدُ الدُّمُؤَ سَيِّدَهُ
صَارَ الْخَصِيُّ اِمامُ الْاَيْقِينِ بِهَا
نَامَتْ نَوَاطِيرُ مَصْرِ عَنْ ثَعَالِبِهَا
الْعَبْدُ لَيْسَ لَهُ صَالِحٌ بَاخُ
لَا تَشْتَرِي الْعَبْدُ اَلَا وَالْعَصَمَ مَعَهُ

اَنَّ الْعَبْدَ لِلْانْجَاسِ مِنْاكِيدُ
بِسِيءِ بَيِّ فِيهِ عَابِدٌ وَمُوْمَحْمُودٌ
وَأَنْ مُثْلِ اَبِي الْبَيْضَاءِ مُوْحَدٌ
تَطْبِعَهُ ذِي الْعَضَارِيْطِ الرَّعَادِيدُ
لَكِي يُقالُ عَظِيمُ الْقَبْرِ مَقْصُودٌ
لِعَثَلَهَا خَلْقُ الْعَهْرِيَّةِ الْقَوْدُ
اَنَّ الْمُنْبَهَةَ عِنْدَ النَّذَلِ فَنِيدُ
اَقْوَمُهُ الْبَيْضُ اَمْ اَبْنَاؤُهُ الصَّبِيدُ
اَمْ قَنْرَهُ وَهُوَ بِالْفَلَسِينِ مَرِيدُ
فِي كُلِّ لَوْمٍ وَبَعْضِ الْعَذَرِ تَفْنِيدُ
عَنِ الْجَمِيلِ فَكِيفُ الْبَيْضُ عَاجِزَةُ

Misiri tərk edərkən söylədiyi qəsidiə (Kafura həcv)

«Ey bayram günü, yenə hansı həlla qayıtmışın?! Hər şey
olduğu kimi qalacağımı? Yoxsa işlərdə bir yenilikmiş olacaq?
Səhralar necə də aşıqlarsız qalıb. Kaş səhralar sənsiz qalardı,
onlarsız qalmayıyadı.
Əgər (ucalmaq meylli) məni bürüməsəydi, mən möhkəm
sümüklü dəvəm və boynu uzun atımla bu səhraları dolaşınazdım.

ما كتبت أحسبتني أحيانا إلى زمين
ولَا توجهت أن الناس قد فقلوا
ولأن ذا الأسود المثقوب مشقره
جوعان يأكل من زادي ويمسكنني
ويعلمها خطة ويعلم قابليها
وعندما لذ طعم الموت شاربه
من علم الأسود المخصي متربة
أم انته في يد الفخاخ دامية
أول اللئام كوفيير بمعركة
وذاك إن الفحول البيض عاجزة

*De görüm, qənədlar bu kədərlı ürəyi daşıyıb uzaq məsaflədəki
hündür budaqlara apara bilərmi?
Dərdli olan gülərmi, azad və sərbəst olan ağlayarmı, kədərlı
olan sakitləşərmi, təsəlli tapan şivən qopararmı?
Mənim gözlərimin yaşı səndən də əvvəl axmağa başlamışdı.
Lakin bir bədbəxtlik üz verərkən mənim göz yaşım daha da artı».*

عَبْدُ الْفَارِضُ

سِكْرُونَا بِهَا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُخْلِقَ الْكَوْرُمُ
مِلَالٌ، وَكُمْ يَهْدُوا إِذَا طَلَّغُتْ نَجْمُ
وَلَوْ لَا سَنَامًا مَا تَصَوَّرَهُ الْوَمْعُ
خَبِيرٌ، أَجْلَ عَنِّي بِأَوْصِلُهُ عِلْمٌ
وَنُورٌ لَا نَارٌ وَرُوحٌ لَا جَسْمٌ
قَدِيمًا وَلَا شَكْلٌ مَنَاكِ وَلَا رَسْمٌ

شَرِبَتِ النَّيْتِيَّةِ فِي تَرَكَهَا عَنِّي الإِثْمُ
وَمِنْ لَمْ يَمْتَ سُكْرًا بِهَا فَانْهَى الْحَزْمُ

Ömər ibn al-Farid

«Sevgiliwizi yad edib şərab içdi. Hələ meynə xək
olunmazdan əvvəl bız bu şərabdan məsləkduq.

ابو فراس الحمداني
(قال وقد سمع حمامه تنوح على شجرة بالقرب من سجنه بالفلسطينية)

أقول وقد ناحت بقربي حمامه
معاذ الهوى ما ذقت طارفة النوى
أيا جارتا لو تشعرين بحالى
ولا حضرت منك الهسوم بحال
تعالى أقسامك الهمور تعالى
تردد في جسم يعلب بالي
على غصن نالى المسافة عالى
ويستكت معزون وينتب سالى
ولكن دمعي في الحوادث غالى

Əbu Firas Həmdani

Konstantinopolda həbsxanada olarkən yaxınlıqdakı ağaçda
bir göyərçinin qurultusunu eşidərkən aşağıdakı şerî söyləmişdir:

«Yaxınlığında bir göyərçinin ağları səslə quruldadığım
eşitdikdə dedim: «Ey qonşu, səndəmi mənim halima yanırsan?
Eşqə pənah aparmış bir şəxs idim ki, hələ hicran dərdlini
dadımamışdım. Nə də sənin çəkdiklərin qüssə-r-kədər hələ mənim
başına gəlməmişdim.

Ey qonşu, dövran necə də bizim barəmlizdə insafsızlıq etdi.
Gəl yaxına, səni and verirəm göz yaşlarına, gəl yaxına!
Gəl və mənim zəlf ruhumu gör. O, mənim cismimdə
tərəddüd içərisində qalıb. Ağlım isə azab çəkər.

*Əgər ən böyük arzuna çatmışsa, onda bir günün ömrə
berabərdir.*

*Sənin sürdүүн ən yaxşı hayatı cəhayatdır ki, onun bəhrəsi
qocalıqda dərəsən.*

*Uzun ömür süren insanın həyatının hüdudları da qalxılmazdır! Əgər parıltısı olmasaydı, biz onu təsəvvürümüzde
ucalmaq, sonra isə aşağı enməklə müçyyənləşir.*

*İnsan şübhə çəğinin uzun kölgəsinə benzəyir. (Güneş
qalxdıqca) bu kölgə çəkiliib yox olur».*

النونية لابن زيدون

وَنَابَ عَنْ طَيِّبٍ لِقَبَانَا تَحْفِيْنَا

جَيْنَ ، فَقَامَ بِنَا لِلْجِنِّ نَاعِبَنَا

أَنْسًا بِقَرْبِهِمُو قَدْ عَادَ يَبْكِنَا

وَلَبَثَتْ مَا كَانَ مَوْصُولاً بِفَبِينَا

بِنَا ، وَلَا أَنْ تُسْرُوا كَاشِحًا فِيْنَا

شَوْفَارَالِيْكُمْ وَلَا جَنَّتَ مَاكِيْنَا

يُقْضِي عَلَيْنَا الْأَسْئَى لَوْ لَا نَاسَبَنَا

سُودًا وَكَانَتْ بِكُمْ بِهِضَالِيْلَيْنَا

مَنْ لَوْ عَلَى الْبَعْدِ حَيَا كَانَ يَحْبِبَنَا

مِنْكَا وَقَدْ إِنْشَاهُورِي طَبِينَا

اضْحَى التَّنَانِي بَدِيلًا مِنْ تَنَانِيْنَا

إِذَا ، وَقَدْ حَانَ صَبَحُ الْبَيْنِ ، صَبَحَنَا

إِنَّ الرَّمَانَ الَّذِي مَا زَالَ يَضْجِكَنَا

فَانْجَلَ مَا كَانَ مَغْفُودًا بِاِنْفَسَنَا

وَمَا حَقَّنَا أَنْ تَقْرَرُوا عَيْنَ ذِي حَسَدٍ

بِنَتْمَ وَبِنَا ، فَمَا ابْتَلَتْ جَوَاجِنَنَا

بِنَكَادَ حَيْنَ تَنَاجِيْكَنْ سَمَلِنَرَنَا

حَالَتْ لَفَقْدَكُمُو أَيَامَنَا فَغَلَتْ

يَا نَسِيمَ الصَّبَا بَلْغَ تَحْبِبَنَا

رَبِيبُ مَلْكٍ كَانَ إِنْ شَاءَ

Bədirlənmiş ay bu şərəbin badəsi, şərab özü isə bir glinəşdir. Onu hilal hərəkətə gətirib dövretdirir. Ulduzlar çıxarkən o, necə

Əgər onun gözəl ətri olmasaydı, biz meyxanəni tapa

qalxılmazdır! Əgər parıltısı olmasaydı, biz onu təsəvvürümüzde
çurlandıra bilinəzdiik.

Mənə deyirlər ki, sən bu şərəbi vəsf et, cümlə sən bu işdən
xəbərdarsan. Yaxşı, doğrudan da mənim onun vəsfi barədə elmim
var.

O, safdır, amma su deyil, lətifidir, hava deyil, nurdur, od
deyil, ruhdur, cism deyil.

Onun söhbəti hələ qədimdən, kainat xəlq olunmadan
başlamışdır.

Onun nə şəkli, nə də rəsmi var.

Deyirlər ki, sən şərab içib günaha batırsan. Xeyr! Mən o şeyi
çirəm ki, onu içməmək günahdır.

Dünyada ayıq yaşıyanların sanki hayatı olmur. Kim ki, bu
ərabdan içib məst olaraq ölmür, o, ağılsızlıq edir».

ابن هانىء الاندلسي

وَإِذَا صَحَّبَتِ الْعَيْشَ أَوْلَاهُ

وَإِذَا لَتَهَيَّتِ بِنِي مَذْكُورَ

وَلَخِيرِ عَيْشٍ أَنْتَ لَابْنَهُ

وَحَنُودُ تَعْمِيرِ الْمَعْمَرِ أَنْ

وَالْمَرْءُ كَالظَّلِيلِ الْمَلَبِدُ ضَحْ

دَفَعُوا ، فَهِينَ بَعْدَهُ الْكَلَرُ

دَرِكًا ، فِيهِمْ وَاحِدٌ عَمَرٌ

تَهِيشَ جَنَّى ثَمَرَاتِهِ الْكَبِيرِ

يَسْمُو صَعُودًا لَمْ يَنْجِلِرُ

وَالْفَيْءُ بِحَسْرَهِ فَيَنْجِسِرُ

Ibn Hani el-Əndəlusi

«Əgər yaşadığın hayatı əvvəli xoşbəxtlikdir, bu, ancaq
ixasından kədər gələn xoşbəxtlikdir.

O, mənim ərzaqımla qidalanın bir ac kimidir. Məni zorla
anında saxlayır ki, camaat ona «qədri-qiyinəti böyük olan» desin.
Vay belə bir işl görənin halına. O, sanki Məhrə qəbiləsinin
əllərindən dəvəsi kümklər.
Onların yanında ölüm şərabının tamı da lezzətlidir. Zəlaləri
ərtəsində olarkən ölüm qənd kimi şirin olur.

Bu qara dərili xədimə kim kəramət öyrədəcək? Onun ağ
ərilli nəslimi, yoxsa hökmədarlıq etmiş ata-babalarını?
Yoxsa onun qıl tacının yapışlığı qan tökülen qulağımı,
yoxsa onun qəpik-quruş olan dəyarımı?
Kafurcuğaz nə qədər məzəmmətə layiq olsa da, hər bir
əzəmmətə, danlağa bir üzr yerlə də tapmaq olar.
Çünki ağ dərili ağalar gözəl işlər görməyə acızdırlarsa, qara
əllərdən nə gözləmək olar?!»

الشريف الرضي

49.
50.
51.
52.
53.
54.
55.
56.
57.
58.
59.
60.
61.
62.

- دفني الفن و مذاقه في الشعر العربي. بيروت، ١٩٥٦
دنه حسين. في الأدب الجاهلي. القاهرة : ١٩٢٨
عباس احسان. تاريخ الأدب الاندلسي. ١-٢، ١٩٢٠، ١٩٦٢-١٩٧١، بيروت؛
عباس احسان. تاريخ النقد الأدبي، عند العرب. بيروت: ١٩٧١
حسن احسان. شعراء الخوارج. بيروت: ١٩٦٣
الفاخوري هنا. تاريخ الأدب العربي. القاهرة، ١٩٥٢
فروخ عمر. أبو تمام. بيروت، د.ت.
فروخ عمر. أبو نواس. بيروت، ١٩١٠
فروخ عمر. عبد الله ابن المقفع. بيروت، ١٩٤١
فروخ عمر. أبو العلاء المعري. بيروت
المستني. ديوان. بيروت، ١٣٩٠
محطفى عبد اللطيف، الحياة والموت في الشعر الجاهلي . بغداد، ١٩٧٧
بعيسى حبوبى. شعر المخضرمين وأثر الإسلام فيه. الإسكندرية، ١٩٦٢
محطفى شكعة. الشعر والشعراء في العصر العباسي. بيروت، د.ت.

أقول - وقد أرسلت أول نظرة

لمن كتبت أحليت المكان الذي أرى

وكنت أظن السوق للبعد وحدد

خلا مني طرفي ، وامتلا منك خاطري

كلنك من عيني نقلت إلى قلمي

Əş-Sərif ər-Razi

«Bir nəzər salıb sevdliyim kəsi yanında görmədiğə dedim:
Sən mənim baxdığım yerləri tərk etmişən, çətin ki,
bilmən tutduğun yerdən çəkiləsən.
Mən elə zənn edirdim ki, eşq uncaq ayrılıqdan doğur.
mirdim ki, eşq ayrılıqdan da olur, vüsüldən da.
Baxışlarım sənsiz qaldı. Xatirəni isə səninlə çuğlaşdı. Sanki
mənim gözlərimdən köçüb qəlbimdə qərar tapdin».»

*De görülməq nəzərlər bu kədərlilə ürəyi daşıyıb uzaq məsafədəki
hündür budaqlara apara bilərmi?*

*Dərdli olan gülərmi, azad və sərbəst olan ağlayarmış, kədərlili
olan sakitləşərmiş, təsəllü tapan şivən qoparırmış?*

*Mənim gözlərlimin yaşı səndən də əvvəl axımağa başlamışdı.
Lakin bir bədbəxtlik üz verərkən mənim göz yaşım daha da artırmış.*

عَبْدُ بْنُ الْفَارِضِ

سَكَرْنَا بِهَا مِنْ قَبْلِ أَنْ يَخْلُقَ الْكَرْمَ

بَلَالٌ، وَكُمْ يَبْيَنُوا أَنَّ طَلْعَتْ نَجَمَ

وَلَوْ لَا سَنَامًا مَا تَسْوَرَهَا الْوَهْمُ

خَبِيرٌ، أَجْلٌ عَنْدِي بِأَوْصافِهَا عِلْمٌ

وَنُورٌ لَا نَارٌ وَرُوحٌ لَا جَسْمٌ

فَلِيمَا وَلَا شَكَلٌ مَنَاكَ وَلَا رَسْمٌ

شَرِبَتِ النَّيْتِ فِي تَرْكَهَا عَنْدِي الْإِثْمُ

وَمَنْ لَمْ يَمْتَ سُكْرًا بِهَا فَلَهُ الْحَزْمُ

Ömor ibn ol-Farid

«Sevgiliyizi yad edib şərab içdim. Hələ meynə xələd olunmazdan əvvəl biz bu şərabdan məst olduq.

ابو فراس الحمداني

(قال وقد سمع حمامه تتوح على شجرة بالقرب من سجنها بالقدسية)

أَنْوَلْ وَقَدْ نَاحَتْ بِقَرْبِي حَمَامَةَ

مَحَادُ الْهَوَى مَا ذَقْتُ طَلَاقَةَ النَّوَى

أَيَا جَارَنَا مَا أَنْصَفَ النَّهَرَ بَيْنَنَا

تَعَالَى تَرِي رُوحًا لِلَّذِي ضَعِيفَةَ

يَحْمَامٌ، مَحَرَّنُونَ الْفَوَادُ فَوَادُمْ

أَبْصَحَكَ مَاسُورٌ وَتَبَكَّي طَلِيقَةَ

لَقَدْ كُنْتُ أَوْلَى مِنْكَ بِاللَّمْعِ مَقْلَةَ

Əbu Firas Həmdani

Konstantinopolda həbsxanada olarkən yaxınlıqdakı ağacda bir göyərçinin qurultusunu eşidərkən aşağıdakı şerl söyləmişdir:

«Yaxınlığında bir göyərçinin ağlar səslə qırıldadığını eşitdikdə dedim: «Ey qoşuş, səndəmi mənim halıma yanırsan?»

Eşqə pənah aparmış bir şəxs idim ki, hələ hicran dərdini dadımamışdım. Nə də sənlin çəkdiyin qüssə-kədər hələ mənim başıma gəlməmişdim.

Ey qoşuş, dövran necə də bizim barəmizdə ınsafsızlıq etdi. Gəl yaxına, səni and verirəm göz yaşlarına, gəl yaxına!

Gəl və mənim zəlf ruhumu gör. O, mənim cismimdə tərəddüb içərisində qalib. Ağlım işə azab çəkir.